

KULTŪROS BARAI

ISSN 0134-3106

2021

5

Kultūros ir meno mėnesinis žurnalas. eurozine.com, kulturosbarai.lt

Aloyzas STASIULEVIČIUS. Erdvės motyvas. 1980-1996

Artėjant Aloyzo Stasiulevičiaus 90-mečiui, sveikiname jubilatą, virtuosiškai atskleidusį Vilniaus grožį sub specie aeternitatis (amžinybės požiūriu)...

*Stasys EIDRIGEVIČIUS
Ex libris Aloyzui Stasiulevičiui*

Kultūros ir meno
žurnalas.
Eina nuo 1965 m.

Vyriausioji redaktorė
Laima KANOPKIENĖ 8 652 32034

Rengia

Almantas SAMALAVIČIUS
(kultūrologija, architektūra) 2 62 38 61
Rūta GAIDAMAVIČIUTĖ
(muzika) 2 62 38 61
Tadas GINDRĖNAS
(dizaineris) 2 61 05 38
Romana RAČKAITYTĖ-ČEPAITENĖ
(kompiuterinė) 2 61 05 38
Asta DEKSNYTĖ
(korektorė)
Irena ŽAGANEVIČIENĖ
(buhalterė) 2 62 31 04

Redakcinė kolegija

Alfредas BUMBLAUSKAS
Pietro U. DINI (Italija)
Stasys EIDRIGEVIČIUS
Carl Henrik FREDRIKSSON (eurozine)
Vita GRUODYTĖ (Prancūzija)
Algis MICKŪNAS (JAV)
Aušra Marija SLUCKAITĖ-JURAŠIENĖ
Giedrius SUBAČIUS (JAV)
Antanas ŠILEIKA (Kanada)
Vygantas VAREIKIS
Kazys VARNELIS jr. (JAV)

Redakcijos adresas

Latako g. 3, 01125 Vilnius
el. paštas: info@kulturosbarai.lt,
kulturosbarai@gmail.com
Faksas: 2 62 38 61

© Leidėjas – VšĮ „Kultūros barų“ leidykla. SL 101

Redakcija nereikalauja, kad spausdinamų
straipsnių mintys atitiktų jos nuomonę

Kultūros barai yra Eurozine the netmagazine
partneris. www.eurozine.com

KULTŪROS BARAI

Rūpesčiai ir lūkesčiai

Kęstutis MEŠKYS. Laikmečio metaforų paieškos *fake news* apsuptyje / 2

Problemos ir idėjos

Vytautas RUBAVIČIUS. Naujoji Lotynų Amerikos ontologija ir jos vaizdinys Jameso
Camerono filme „Avataras“ / 7

Nuomonės apie nuomones

Tomas KAVALIUSKAS. Kas bendra tarp Bažnyčios, tradicinės šeimos ir Stambulo
konvencijos? / 17

Kūryba ir kūrėjai

Aloyzas STASIULEVIČIUS. Eva Labutyte – begalinės šviesos spindulys / 22

Julius KELERAS. Dūmų sklaidinos akys. *Novelė* / 24

Rasa GEČAITĖ. Gamtos slėpinių metafizika / 26

Kazys SAJA. Lietuvių epas, išskaptuotas iš medžio / 27

Vilma DEČKUTĖ-ŽUKAUSKIENĖ. Švelnus kūrybiškumo prisilietimas prie gamtos / 30

Augustė MIKULĖNAITĖ. Fotografija autobiografinėje literatūroje: asmeninio naratyvo
(re)konstrukcija vaizdu / 33

Mindaugas PELECKIS. „Nesijaudinkite, mes nemirsimė, nes mokame išlikti“ / 38

Vaclovas MIKAILIONIS. Ar sulauksime karališkos dovanos? *Artėjant Vilniaus 700 metų
jubiliejui* / 42

Esu žaidžiantis žmogus. *Su TV prodiuseriu Laurynu ŠEŠKUM kalbasi dailininkė Jūratė
STAUSKAITĖ* / 49

Paveldas ir paminklai

Virgilijus ČEPAITIS. Laiškai valdžiai / 53

Laikai ir žmonės

Bronius GENZELIS. Praeities atspindys dabartyje. *Kokios veiklos galimybės buvo
okupuotoje Lietuvoje* / 61

Laima PETRAUSKIENĖ. Tikros ir pramanytos Sležvičių namo istorijos / 67

Praeities dabartis

Violeta RUTKAUSKIENĖ. Nutylėta istorija – melas niekšybės fone / 72

Apie knygas

Rimantas JOKIMAITIS. Mirties viešpačių pėdsakai Lietuvos istorijoje, arba Dar viena
akistata su praeitimi / 81

Juozas BRAZAUSKAS. Ieškokime tiesos, užuot siekę pergalės. *Ar mokytojai taps Sokrato
sekėjais?* / 91

Visai nejuokingi skaitiniai

Krescencija ŠURKUTĖ. Puikybė ir prietarai / 93

Viršelio 1 p.: Aloyzas STASIULEVIČIUS. Šv. Jonų bažnyčia. 1989. Drobė, aliejus

4 p.: Tatjana KAZIMIERIENIENĖ. Sala III. 2021. Ofortas, akvatinta. Iš parodos
Vilniaus rotušėje

LAIKMEČIO METAFORŲ PAIEŠKOS *FAKE NEWS* APSUPTYJE

Anglų laikraštis *Time* 1893 m. rašė: „*Arkliniame tramvajuje ir omnibuse daugiau skelbimų apie teatro vaidinimus ir valymo miltelius, apie meno parodas ir batų tepalą negu apie tų traukinių kryptį ir galutinį tikslą.*“ Akivaizdu, šiandien problemų kyla ne tik dėl to, kad reklama, jos formos kaip manipuliavimo priemonė, jau seniai užvaldė visą informacinę-komunikacinę erdvę. Dar blogiau, kad pasaulis įžengė į destruktivų laiko ruožą, civilizacija atsidūrė akistatoje su *fake news* (melagingų naujienų) antplūdžiu. Didėja grėsmė, kad šiuolaikiniam žmonijos ekspresui praradus kryptį ir tikslą, apims gili sociokultūrinė krizė ar net ištiks katastrofa.

Kaip visuotinių vertybių devalvacijos epochoje atkurti pasitikėjimą TIESA, kuri yra tiek žmonių egzistencijos, efektyvios veiklos, tiek ir pasaulio tvarumo pamatas? Tam būtinas tiesos kamertonas, naujas dabarties vaizdinys, laikmečio *metafora*, turinti simbolio potencialą ir transcendentinę galią daryti poveikį kiekvieno individo sąmonei, jo kasdienybei.

Metaforos, kurios valdo pasaulį

Nors *kaita* yra prigimtinė pasaulio savybė, sumažinti šiandieninį gąsdinantį jos intensyvumą ir begalinį sudėtingumą, ko gero, „misija neįmanoma“. Tačiau perprasti grėsmės būtina, nes tai žmonijos išlikimo klausimas. Visų pirma, turėtume pakeisti mąstymo kryptį. Aišku, tai nelengvas uždavinys, kurį reiktų spręsti, pasitelkiant istoriškai aprobuotas radikalaus povei-

kio sąmonei priemones. Šiuo atžvilgiu verta dėmesio George'o Lakoffo ir Marko Johnsono mokslinė studija „Metaforos, kuriomis gyvename“ (2004).

Metaforos – fundamentalus reiškinys, susijęs su mentaline nervų sistemos veikla, su procesais, vykstančiais gana sudėtingu mąstymo lygmeniu. Gyvename, bendraujame, kuriame, mąstome, remdamiesi metaforomis, jos padeda konceptualizuoti gyvenamąjį pasaulį, iš esmės struktūruodamos suvokimą. Nemetafortiškai suvokiamos tik pirminės *simptominės* pažinimo kategorijos ir konceptai: viršus-apačia, aukštas-žemas, arti-toli, karšta-šalta, tamsa-šviesa, naktis-diena ir t. t. Žmogui sunku egzistuoti, apsuptam chaoso, baugios nežinios, – prigimtinis, jo egzistencijai būtinas poreikis yra sistemiškumas, struktūravimas. Tačiau, kai susiduriame su emociniais, intelektualiniais, psichiniais iššūkiais, artikuliuoti juos materialiomis buitinės patirties kategorijomis ir terminais tampa gerokai kebliau. Šiems procesams verifikuoti žmonija yra susikūrusi nemažai įrankių, iš kurių vienas efektyviausių – metafora.

Gyvename pasaulyje, kurio visiems reiškiniams – nuo primityviausių iki sudėtingiausių – tiek formoms, tiek procesams, tiek fizinei ir dvasinei energetikai būdingos analogijos. Tokia koreliacija leidžia išskirti pasikartojančias struktūras, kurias belieka „surūšiuoti“, kad būtų lengviau jas fiksuoti sąmonei. Pavyzdžiui, senatvę vadiname *gyvenimo vakaru*. O sunkias pastangas, siekiant įgyti žinių, gauti „aukštojo“ mokslo diplomą, prilyginame kopimui į statų aukštą kalną... Tokios

analogijos ir sudaro plačią dirvą metaforos fenomenui, įrankiui, palengvinančiam pasaulio *suvokimą*. Graikų kalbos žodis *metaphora* reiškia perkėlimą – tai perkeltinę reikšmę turintis vaizdingas posakis, pagrįstas nesusijusių, bet panašias savybes turinčių daiktų, reiškininių tapatinimu (Tarptautinių žodžių žodynas. 2013). Toks pažinimo procesas įprastas, kasdieniškus objektus, jų prasmę ir struktūrą pritaiko sudėtingiems fenomenams, kad būtų lengviau juos perprasti.

Kultūrinė, mentalinė, emocinė patirtis leidžia pasitelkti metaforas, kad materializuotųsi nefizinės struktūros, įgaudamos apčiuopiamą fizinį pavidalą. Metaforas, kurios apibrėžia jau minėtas pirmines kategorijas (viršus-apačia, aukštas-žemas, arti-toli, karšta-šalta...) galima vadinti bazinėmis arba lingvistinėmis. Pačios būdamos paprastos, koreliacijos procese jos padeda suvokti ganėtinai sudėtingas analogijas, kompleksinius procesus. Tarkime, atsirado sąvokos „aukštasis mokslas“, „gyvenimo kelias“, „laikas – pinigai“ ir pan. Žvelgiant ne vien iš lingvistinių pozicijų, metaforos yra gerokai sudėtingesnis reiškinys negu elementas, įprastas kalbos sistamai. Ispanų filosofas José Ortega y Gassetas metaforą vadina pažinimo įrankiu, „*logikos meškere*“ (1991), padedančia sužvejoti naujus reiškinius, pasitelkiant netikėtai išvelgtą jų panašumą. Metafora – tai ir suvokimo priemonė, kuri leidžia, mąstant apie sudėtingus, abstrakčius objektus, atskleisti jų esmę, pasitelkiant paprastesnes analogijas. Ji svarbi ne tik menams, bet, kaip rodo patirtis, ir moksliniam pažinimui. Būdama vaizdingas sudėtingų procesų atspindys, ji kur kas lengviau randa kelią į buitinę sąmonę, o dar svarbiau, kad daro poveikį ir sąsąmonei. Lakoffo ir Johnsono teigimu, dar didesnes galimybes suteikia kiek sudėtingesnės struktūrinės metaforos (pavyzdžiui, *ginčas – tai karas*). Jos leidžia aiškiai *struktūruota, apibrėžta sąvoka* paaiškinti ir perteikti gerokai sudėtingesnę, tiesioginiam suvokimui nepasiduodančią struktūrą, procesą, reiškinį.

Anot lingvistų, kalbos lygmeniu išreikšti tam tikrų reikšmių išvis neįmanoma, nevartojant metaforų, kurios suteikia komunikacijai įtaigumo ir įtikinamumo. Metaforų pastebimai gausėja, jos ypač būdingos poli-

tikų diskursui, reklamai, vis dažniau ir žiniasklaidai, siekiant pagrindinio tikslo – įtikinti ir paveikti adresatą. Šio straipsnio kontekste reikšminga ir metaforų galima daryti poveikį pasaulėžiūrai, o ji remiasi buitine sąmone, kuri sudaro asmenybės pagrindą, reguliuojanti jos veiksmus: „*Metaforos veikia ne tik mūsų suvokimą, bet ir elgesį*“ (Lakoff, Johnson, 2004, p. 104).

Metafora kaip esmės pagava

Nepaisant to, kad kiekvienas reiškinys skirtingas, pažinimo procesas vyksta pagal beveik vienodą priežastinių ryšių scenarijų. Kognityvinė (pažinimo) teorija patvirtina, kad buitinius objektus, reiškinius žmonės suvokia ir kategorizuoja ne teoriškai-analitiškai, o remdamiesi savo patirtimi, kurią lemia sąmonėje susiformavusios schemos ir modeliai, grindžiami panašumais, giminiškais šablonais, prototipais. Kasdienybėje nuolat pasikartojantys reiškiniai, procesai, jų priežastys tampa, anot Lakoffo ir Johnsono, savotiškais sąsąmoningai suvokiamais *geštalais*. (*Geštaltas* – vientisas psichinis sąmonės darinys-vaizdinys, suformuotas asmens mentaliteto, jo dvasinių nuostatų, kasdieninės patirties.) Jeigu kokio nors reiškinio, proceso priežastys ar struktūra kertasi su individo sąmonėje įsitvirtinusia schema, jis netampa kazuistiniu, giluminiu, t. y. neatitinka tam reiškiniui būdingo *geštalto* ir yra atmetamas. Pavyzdžiui, kol du pašnekovai neperžengia įprastų diskusijos normų (savotiško jos *modelio* reikšminių ženklų), tol vyksta pašnekesys. Tačiau, jeigu atsiranda karinga priešprieša, įsiplieskia „žodžių mūšis“, tada prasideda aršus ginčas, prilygstantis karo *geštaltui*.

Galima konstatuoti, kad taksonominis pažinimas, klasifikuojantis panašaus pobūdžio objektų, daiktų, reiškininių aibę, susiklosto tiesioginių įvaizdžių erdvėje, o simbolinis – platesnis ir gilesnis – suvokimas remiasi priežastiniais ryšiais ir metaforomis, kurias lemia kasdieninė patirtis, įvairialypė sąveika su aplinka. Dėl ilgalaikės vartosenos šios metaforos dažnai įgyja simbolio požymių. Visa tai įtvirtina sąmonėje gerokai platesnį santykių, sąveikų, ryšių ir kontekstų spektrą, kurį galima vadinti daikto arba reiškinio *geštaltu-klas-*

teriu, daug pranašesniu už empirinį geštalą, nes užtikrinamas kur kas gilesnis daikto, reiškinių ar objekto suvokimas, leidžiantis atlikti visumos analizę.

Tie patys konceptai – laikas, tiesa, meilė, ginčas, laimė, moralė, etika, pinigai – taikomi ir aptariant praeitį, ir suvokiant dabartį, tačiau jų turinys (*geštaltas*) jau yra iš esmės pakitęs, o šio straipsnio kontekste tai ypač svarbu.

Dabarties problematika

Begalinė kaita, kurią sukėlė ir nepaliaujamai spartina skaitmeninės informacinės technologijos, lėmė, kad šiuolaikinę civilizaciją apėmė pavojingai *takus* svaigulys – nyksta skirtumai tarp gėrio ir blogio, tarp teisės ir savivalės, tarp meno ir šarlatanizmo, tarp meilės ir neapykantos, pagaliau tarp tiesos ir melo, nors tai žmogaus egzistencijos pamatas. Lengvabūdiškai grįžtama į tą chaoso ir beprasmybės liūną, iš kurio išbristi žmonija stengėsi tūkstančius metų, pagaliau suvokusi, kad visa tai, kas neturi ribų, neturi ir prasmės.

Toks pasaulio *takumas* leidžia atgimti tamsiausioms jėgoms, destruktivioms galioms. Tai gąsdinanti tendencija. Atsiranda puiki sociokultūrinė terpė klestėti gandams ir prasimanyms, pateikiamiems kaip „karštos“ naujienos – *fake news* jau tapo skiriamuoju šių dienų bruožu. Programos *WhatsApp* administratoriai neseniai pranešė, kad per mėnesį jiems tenka ištrinti apie 2 milijonus melagingų naujienų, klaidinančių žinučių. Panašią statistiką pateikia ir kiti operatoriai, kurie beviltiškai kaunasi su melagienų srautais. Šiandien jau niekas nesistebi, kad gyvename posttiesos pasaulyje (*post-truth world*). Susiklosčius tokiai situacijai, ypač nepavydėtina darosi žiniasklaidos padėtis, juk masinio informavimo priemonės iš prigimties glaudžiai susijusios su *tiesos ir netiesos* kategorijomis. Kai be skrupulų ima viršų netikros naujienos, kai viešai skelbiami melagingi, sufabrikuoti faktai, bendruomenės narių pasitikėjimas tiek tarpusavyje, tiek jiems atstovaujančia valdžia silpsta, prarandami socialiniai orientyrai. Kita vertus, jei faktais nepagrįstas teiginys ar nuomonė pateikiama privačiame pokalbyje, asmeninėje korespondencijoje, tai nelaikytina melaginga naujiena.

Fake news šiaip jau toli gražu nėra naujas reiškinys žiniasklaidos istorijoje, prieš gerus du šimtus metų įvairūs skandalų besivaikantys kriminaliniai ar pramoginiai leidiniai ramiausiai skleidavo pramanytas sensacijas. Tačiau tiek pati spauda, tiek visuomenė anuomet aiškiai suvokė takoskyrą tarp šių leidinių (vėliau pramintų „geltonąja spauda“) ir patikrintos rimtos žurnalistikos. Dabar šis reiškinys tapo grėsmingas dėl savo masto ir didžiulės plėtros, kurią užtikrina informacinės technologijos ir skatina socialiniai tinklai. Šiandien melagingos naujienos, vadinamieji „alternatyvūs faktai“, paprasčiau tariant, dezinformacija vis agresyviau užtvindo viešąjį diskursą. Vykstant sparčiai *tiesos* devalvacijai, ji jau nebelaikoma svarbiausia kategorija, užtikrinančia pasitikėjimą, lemiančia politiko ar kito visuomenės veikėjo reputaciją. Šio fenomeno tyrėjas M. R. X. Dentithas vertina dar griežčiau – šiandien kai kurie politiniai režimai *fake news* reiškinį jau pavertė valstybinės propagandos įrankiu, išdidžiai mosuodami juo kaip vėliava. Paradoksalu, bet mele paskendę politikai populistai, įvairaus plauko antiintelektualai sulaukia vis didesnio visuomenės palaikymo. Tai kelia didžiulį nerimą nestabiliame, bifurkacijos išbalansuotame pasaulyje. Sinergetika, mokslas, tiriantis savaiminę itin sudėtingų sistemų struktūrizaciją, jau įrodė, kad, susiklosčius tokiai iškreiptai visuotinio *takumo* situacijai, net „drugelio sparnų“ mostelėjimas, net iš pažiūros nekaltas *feikas* gali sukelti nesuvaldomą griūtį, socialinę katastrofą.

Bet kiekviena lazda turi du galus. Galima tik stebėtis, kaip sumaniai autoritariniai režimai kovą su *fake news* pasitelkia tam, kad nutildytų savo oponentus. Ypač išradingas, neprilygstamas manipulatorius šiuo atžvilgiu yra Vladimiras Putinas, teigiantis, kad Rusiją iš visų pusių supa priešai, todėl būtina sutelkti visuomenę, bet kokiomis priemonėmis stengiantis nuo jų „apsiginti“. Visą reikiamą „amuniciją“ tokiai tariai savigynai suteikia paslaugūs žurnalistai.

Bet užčiaupti burnas kritikams bando ne vien autoritarai. Net laisvose demokratinėse šalyse kitaminčiai „demaskuojami“ teiginiais, esą tas ar kitas „pranešimas melagingas“ (*It is fake news*), neva egzistuoja alternatyvūs faktai, nors tai absurdiška, semantiškai tas net

neįmanoma. Apsimelavusius politikus kritikuojanti žiniasklaida apšaukiama „melaginga“ ir išmetama už „borto“, o tie, kurie beatodairiškai palaiko oficialią liniją, vadinami tiesos šaukliais (JAV televizijos kanalų CNN ir FoxNews istorija). Panašių dalykų pasitaiko ir Lietuvoje, vienos žiniasklaidos priemonės yra ignoruojamos, nuo jų slepiama informacija, kai kurie kritikai apšaukiami politikuojančiais, „netikrais“. Esama ir melą skleidžiančių žurnalistų, iškraipiančių faktus, keisčiausia, kad tarp tokių manipuliatorių pasitaiko net pelniusių tarptautinius apdovanojimus, dirbančių solidžiuose leidiniuose, pavyzdžiui, plačiai nuskambėjusi Vokietijos *Der Spiegel* dienraščio reporterio Claaso Relotiuso klastočių istorija. Nenuostabu, kad šiandien akademinė bendruomenė, įvairių sričių specialistai ir medių analitikai vis atidžiau tyrinėja šį grėsmingai plintantį ir vis didesnį nerimą keliantį reiškinį.

Būtina rasti atsvarą šiam negatyvumui, paralyžiuojančiam visuomenės kritinį mąstymą. Tačiau pirmiausia reikėtų kuo tiksliau įvardyti tai, kas vyksta. Tokia metafora-*geštaltas*, toks vaizdinys turėtų atspindėti, kodėl kaitos būsena, iš prigimties būdinga pasauliui, šiandien taip komplikavosi, kad realybė jau daug kam beveik niekuo nesiskiria nuo pramanų. Talpi metafora turėtų nuvainikuoti agresyvų *netiesos* skverbimąsi, visuotinį jos įsigalėjimą. Tai būtų viena iš galimų išeikių, raktas, kuriuo galėtume atrakinti duris į tvarią pasaulio ateitį, nes tiesos sakymas vėl atgautų vertę. Surasti adekvačią *laikmečio metaforą*, turinčią pakankamai simbolinių transcendentinių galių, kad įstengtų pasiekti kiekvieno individo kasdieninę buitinę sąmonę ir net sąmonę, misija sunki, tačiau įmanoma. TIESOS kamertonas, ieškant deramų globalių ir lokalių sprendimų, būtų veiksmingas įrankis, padedantis atskirti pelus nuo grūdų, suvaldyti grėsmes, keliamas *fake news* antplūdžio.

Metaforos beieškant

Istorija sklidina biblinių metaforų – „Babelio bokštas“, „Nojaus laivas“, „Adomo obuolys“ ar tokių Naujaisiais amžiais atsiradusių laikmečio charakteristikų kaip „gamtos knyga“ ar „kultūros puslapiai“, glaudžiai susi-

jusių su knyginės kultūros, beje, besibaigiančia epocha.

Kad nustatytume, ar koks nors teiginys teisingas, ar melagingas, būtina jį suprasti. Ką tai reiškia? Teiginys laikomas teisingu, jei aptariant kokį nors reiškinį, procesą priežastinio scenarijaus elementai, jo struktūra atitinka žmonių sąmonėje susiformavusį *modelį*, su kuriuo susiduriama kasdien, kitaip tariant, to reiškinio *geštaltą*. Metaforos padeda jį aktualizuoti, kad įvaizdis geriausiai atitiktų dabartinį supratimą.

Galima teigti, kad visi resursai, sutelkiami tiesioginiam reiškinio suvokimui, yra taikomi ir netiesioginiam pažinimui, pasitelkiant metaforas. Remiantis semiotinėmis išvalgomis ir Roland'o Barthes'o signifikacijos modeliu (Meškys, 2007), aiškėja, kad minėtas *empirinis geštaltas* čia atlieka denotacinę (akivaizdžią) reiškinio suvokimo ir sureikšminimo funkciją, o metaforos leidžia atskleisti daug sudėtingesnes jo prasmes. Palygindami fenomenus, kurie panašūs, bet netolygūs, geriau juos suprantame. Dar gilesnį ir platesnį reiškinio suvokimą užtikrina jau aptartas *geštaltas-klasteris*, apimantis tiek visą reiškinio kontekstą, tiek ir žmogaus sąmonę kaip pažinimo „instrumentą“.

Jūratė Černevičiūtė, straipsnių rinkinyje „Kultūra. Rinka. Visuomenė“ (2008) aptardama naują postindustrinę ekonomiką, išskyrė tokius svarbiausius jos bruožus: 1) naujosios technologijos, 2) globalumas, 3) kūrybiškumas ir gebėjimai. Tuos pačius bruožus lengva atsekti ir esmingiausių dabarties *savybių* išklotinėje. Sociokultūriniu požiūriu pasaulis, apimtas nuolatinės kaitos, iš komunikatyvaus vis labiau darosi manipuliatyvus, pabrėžtinai pragmatiškas, veikiantis pagal paradigmą „čia ir dabar“. Nenuostabu, kad vyraujančiomis komunikacijos formomis tampa reklama, įvairaus pobūdžio manipuliacijos, pasitelkiant sensacingas melagienas (*fake news*), o sąžininga žiniasklaida jau beveik visiškai išstumta į visuomenės dėmesio paraštes.

Pagrindinę šiandieninės ekonomikos vertę, Scotto Sasho ir Johno Erry'o teigimu, sudaro ženklai, susiję su informacija, simboliais, įvaizdžiais, lūkesčiais ir troškimais (Kultūra. Rinka. Visuomenė, p. 84). Retorinės, meninės ženklų ir kodų sistemos daro poveikį vi-

sai šiuolaikinei materialinei ir dvasinei kultūrai, ypač politikai, reklamai, žiniasklaidai. Tai tampa pagrindiniu tikslu ir viena iš sąlygų prasibrauti iki vartotojų / skaitytojų sąmonės, o prasmingas turinys vis dažniau atmetamas.

Kultūrologas Jeanas Baudrillard'as, aptardamas skaitmeninių technologijų ir žiniasklaidos (medijų) vaidmenį (2009) tvirtina, kad medijos atitolina skaitytojus nuo realybės, o reklama vartotojus apskritai perkelia į troškimų ir iliuzijų pasaulį.

Skaitmeninės visuomenės ir medijų analitikas Levas Manovichius pabrėžia, kad naujų medijų vartotojai be išlygų paklūsta algoritminėms kompiuterinių programų manipuliacijoms (Manovich. 2009, p. 97). Dar daugiau – „esame priversti priimti kažkieno kito protinę struktūrą kaip nuosavą“ (p. 136). Taigi manipuliacinis šiuolaikinių pranešimų pobūdis puikiai atspindi „filosofiją“, įdiegtą skaitmeninėms komunikacijų technologijoms, – pasaulis yra ne komunikatyvus, ne bendraujantis, o manipuliatyvus.

Daugelio mokslininkų manymu, skaitmeninės medijos pasisavino istorinių mitų funkcijas. Mitiškumas būdingas ir šių dienų pranešimams, ypač reklamai, atakuojančiai vartotojų sąmonę. Mitai, metaforos eksploatuoja sąmonėje glūdinčias amžinąsias vertybes, tokias kaip meilė, draugystė, tiesa, bet dabar jos apverčiamos aukštyn kojomis, tampa savo pačių karikatūra.

Ši nauja ekonominės ir komunikacinės sąveikos filosofija ypač tinka reklamos gamybai, bet vis aktyviau ją taiko ir nemenka žiniasklaidos dalis. Už reklaminių antraščių slepiasi nereikšmingi, menkaverčiai tekstai, tinklalapių pirmas skiltis užlieja informacija apie „žvaigždžių“ gyvenimo užkulius, net solidūs spaudos leidiniai, TV programos fabrikuoja sensacijas – vyksta nuolatinė tuštybės mugė, kuo skandalingesnių nuotykių ir vaizdų medžioklė, o komentatoriai nesibodi raustis po „trolių“ informacinius šiukšlynus...

Amerikiečių mokslininkas Iftekharas Hasanas pateikė vieną iš bene išsamiausių naujosios epochos charakteristikų, nurodydamas tokius jos požymius: 1) neapibrėžtumas, neaiškumų, nutylėjimų kultas; 2) fragmentiškumas, montažiškumas; 3) dekanonizacija;

4) paviršutiniškumas; 5) tylėjimas, mimezės atsisakymas, ryšių su gamta praradimas; 6) ironija ir pliuralistinis požiūris į pasaulį; 7) žanrų susipynimas, aukštojo ir žemojo stiliaus sinkretizmas; 8) šiuolaikinės kultūros „teatrališkumas“, šou elementų gausa; 9) sąmonės įkalinimas tankiame šiuolaikinių masinių medijų tinkle.

Tokį prieštarinę sociokultūrinį konglomeratą sutalpinti į *radikalią metaforą-geštalą*, turintį simbolinę viską aprėpiančią, transcendentinę galią, uždavinys nelengvas. Bet šiuolaikinei civilizacijai, praradusiai orientyrus dėl sparčiai plintančios atviro melo pandemijos, tikrai toks „tiesos kamertonas“ padės atsikratyti vakarykščio konsumeristinio „*shopping and f***ing*“, neleis pasauliui nugrimzti į klampų *fake news* liūną.

Bandymai rasti tinkamą metaforą kelia nedrąsų optimizmą, kad pavyks suvokti ir įsisamontinti sudėtingą dabarties realybę, nes metaforos padeda ne tik identifikuoti, konceptualizuoti pasaulį, bet ir jį keisti. ■

Literatūra

1. José Ortega y Gasset. Mūsų laikų tema ir kitos esė. Vilnius: Vaga. 1999.
2. Джордж Лакофф, Марк Джонсон. Метафоры, которыми мы живём. Теория метафоры. М., 2004.
3. Jurga Dapkevičienė. Metaforų taikymas geštalinėje psichoterapijoje. In: „Santykis ir pokytis: tarpasmeninių ryšių gelminės prielaidos ir psichoterapija“. Sudarytoja Gražina Gudaitė. Vilniaus universiteto leidykla. 2008.
4. Jean Baudrillard. Simuliakrai ir simuliacija. Vilnius: Baltų lankų leidyba. 2009.
5. Lev Manovich. Naujų medijų kalba. Vilnius: Mene. 2009.
6. Marshal McLuhan. Kaip suprasti medijas. Vilnius: Baltos lankos. 2003.
7. Kęstutis Meškys. Kultūra kaip žinia. Vilnius: Ciklonas. 2007.
8. Kęstutis Meškys. Kaip valdyti medijas. Vilnius: Ciklonas. 2010.
9. Kultūra. Rinka. Visuomenė. Vilnius: Acta Academiae Artium Vilensis. 2008.
10. Tarptautinių žodžių žodynas. Vilnius. 2013.
11. M. R. X. Dentith. The Problem of Fake News, <https://philpapers.org/archive/DENTPO-31.pdf>
12. Nikil Mukerji. A conceptual analysis of fake news, <https://philarchive.org/archive/MUKACA>
13. <https://www.delfi.lt/news/daily/smalsus-ep/trumpo-fenomenas-per-dvejus-metus-pamelavo-8158-kartus-bet-ne-visiems-tai-rupi.d?id=80204635>

Vytautas RUBAVIČIUS

NAUJOJI LOTYNŲ AMERIKOS ONTOLOGIJA IR JOS VAIZDINYS JAMESO CAMERONO FILME „AVATARAS“

Atsvara savigriovos mentalitetui

Visur pastebimai stiprėja civilizacinė vaizduotė ir savimonė, susaistanti daugelį valstybių, – tai tam tikras atsakas į siaurakaktiškai vykdomą ekonominę globalizaciją. Daugiausia iššūkių kelia per pasaulį nuvilnijusios reformos, kurias lėmė neoliberalizmo ideologija, būdinga finansiniams centrams ir daugianacionalinėms korporacijoms. Pastaruosius pora dešimtmečių regimas ir globalizacijos „irimas“. Savo ruožtu įsivyraujanti globali geopolitika skatina didžiulias valstybes puoselėti imperinę savimonę, tam pasitelkiama švietimo ir kultūros politika (plačiau žr. Rubavičius 2020). Prikeliami reikšmingi praeities įvykiai, vaizdiniai, socialinė praktika, vis labiau ryškėja imperinis valdymo stilius, ypač regionuose, kurių civilizacijos istorija ir likimas susijęs su kolonijine, vėliau neokolonijine patirtimi.

Ypatingas tautų, rasių maišymosi „tiglis“, kur susilydo įvairiausi vadinamieji „hibridiniai tapatumai“, pasak Néstorio García Canclini'o, yra Lotynų Amerika, apimanti daugybę tautų, valstybių, kultūrų. Tačiau toje įvairovėje glūdi keletas esminių bendrų bruožų. Visa vakarietiškoji civilizacinė

„praktika“ čia grindžiama kolonizatorių – ispanų ir portugalų – kalbomis. Moderniaisiais laikais kapitalizmo raida, o ypač JAV kompanijų kolonizacinė politika, dar labiau suartino šio regiono šalis. Intelektualai, kultūros veikėjai stengiasi iškelti LA civilizacinį išskirtinumą, savitus bruožus atskleidžia muzika, įvairios „magiškojo realizmo“, būdingo literatūrai, dailei, atmainos. Savitumu imta laikyti net revoliucinę išsilaisvinimo ideologiją. Įvairių LA šalių mąstytojai stengiasi suvokti ir atskleisti, kas lemia įvairiaspalvį regiono tapatumą.

Jau prieš gerą šimtmetį esminiu modernybės ir privalomos modernizacijos ženklu imta laikyti biologinio ir kultūrinio lydymo „tiglį“, kuris tarsi apibendrina Lotynų Amerikos istoriją (Platt 1992: 144). Taigi jau tada buvo padėtas ideologinis ir politinis pagrindas perimti iš Europos plitusias idėjas, atmetančias bet kokią esencializmą, dekonstruojančias tapatumą. Apmąstant globalizacijos nulemtą darbo jėgos migraciją, kultūrų maišymąsi, netrukus išrasta ir sąvoka *hibridinis tapatumas*, nesusijęs su jokia konkrečia civilizacine ar kultūrine tikrove, niekur „neįsišaknijęs“, be jokio vengtinio „rasinio“ turinio. Beje, kaip tik rasinį, net rasistinį globalizacinės ti-

krovės aspektą akivaizdžiai demonstruoja Jungtinėse Valstijose 2020 m. kilęs ir plačiai pasklidęs judėjimas *Black Lives Matter*, neatsižvelgiantis į jokių filosofinės ir politinės minties, dekonstruojančios tapatumą ir esencializmą, „laimėjimus“.

Hibridiškumas jau veikia aukštesniu abstrakcijos lygmeniu, yra šiuolaikinio mąstymo apie tapatumą žymeklis. Tačiau netrukus imta suvokti, kad genetinis ir kultūrinis „tiglis“ nepaiso vienokių ar kitokių teorinių konstrukcijų – ne visus biokultūrinius darinius lengva išlydyti. Priešinamasi ne tik globalizacijai, bet ir prekynei modernizacijai, ypač tose LA šalyse, kurios susidūrė su „pažangiomis“ neoliberaliosiomis reformomis, pragaištingomis vargingiausiems socialiniams sluoksniams. Kita vertus, pats hibridiškumas apibrėžia ypatingą vietinių tautų santykį su kolonizatoriais, yra unikali, išskirtinė politikos ir kultūros forma, sklidina stipraus šiuolaikinio anticolonijinio patoso. Daugelio šalių kultūros tyrėjai remiasi *hibridinio tapatumo* terminu, kurį teoriškai ir metodologiškai pagrindė argentiniečių filosofas, antropologas, urbanistas, medijų, globalizacijos ir modernizacijos tyrinėtojas Néstoras García Canclini's (1939). Jis ypač detalai aptarė LA nacionalinių valstybių ir jų visuomenių formavimąsi, įsitvirtinant ideologinei valstybingumo sampratai ir kultūros politikai, paremtai nacionaliniu tapatumu.

Civilizacinis savitumas, išskirtinumas apima ir įtvirtina tam tikrą pasaulėvaizdį, pasaulėvoką, paremtą savo šaknų paieškomis. Lotynų Amerikoje nepaprastai suintensyvėjo senųjų Andų ir Mezoamerikos civilizacijų tyrinėjimai, nes kultūrinį bei politinį tapatumą ypač sutvirtina archeologiniai radiniai, vietovės, kur būta religinių statinių. Kiti trys bendrą pasaulėvaizdį ir pasaulėvoką palaikantys aspektai – gamtosauginis sąmoningumas, modernybės kritika ir vadinamasis amerindiškasis perspektyvizmas. Juos įvairiapusiškai aptaria Jameso Camerono filmas „Avataras“ (2009), išreiškiantis ne tik naująją Lotynų Amerikos ontologiją, bet ir Vakarų technologinei civilizacijai būdingą savigriovos mentalitetą.

„Pažanga nuostabi, tačiau nežmoniška“

Lotynų Amerikos aplinkosauginis sąjūdis, įgavęs politinės ir kultūrinės kovos formas, labiausiai priešinasi didžiosioms kompanijoms, gaminančioms genetiškai modifikuotus produktus, įvairiais būdais stengiasi išsaugoti bioįvairovę. Pasaulio žiniasklaida kol kas menkai domisi tuo įnirtingu pasipriešinimu, nes vienaip ar kitaip atsižvelgia į didžiųjų korporacijų, kurios yra šiuolaikinio kapitalizmo variklis, interesus. Genų inžineriją plėtojančios pasaulinės bendrovės, padedamos vietinio jas aptarnaujančio elito, siekia nusavinti genetinius vietinės bioįvairovės išteklius. Tam reikalui pasitelkia amerikietiškus tyrimų patentavimo instrumentus, kriminalizuoja aplinkosaugos sąjūdžių veiksmus, įveldami į brangiai kainuojančius vietinius teismus, arba net perkelia ieškinius į Jungtines Valstijas, o visuotinai žinoma, kaip karštai amerikiečių teismai gina savų korporacijų interesus (Birss 2017).

Pagrindinės kultūrinių kovų ideologemos yra susijusios su pasipriešinimu tiems, kurie gamtą laiko vien ištekliais ir preke (Rubavičius 2010: 40–62). Sąmoningai siekiama atsinaujinimo, prikelti senąsias kultūras, palaikant Amazonijos ir kitų regionų vietinių genčių gyvenseną, kuriai jau būtina ir tarptautinė apsauga. Kovoje už Žemės Motinos (*Pachamama*) teises, kad jos būtų pripažintos įvairiais juridiniais ir konstituciniais aktais. Statomos užkardos kalnakasybos kompanijoms, kurios braunasi į šventomis laikomas vietas ar garbinamus kalnus.

Gamtinė aplinka yra ne išteklių sandėlis, o šventa dovana, už kurią privalu atsilyginti padėkos ritualais, pagarbos ženklais, būdingais ne tik vietinių genčių tikėjimams, bet ir krikščionybei. 2019 m. spalio mėn. įvykęs neeilinis Vyskupų sinodas „Amazonija: nauji Bažnyčios ir darnios ekologijos keliai“, pagerbęs čia buvių garbinamą gyvybinę dieviškosios Žemės Motinos galią, griežtai pasmerkė grobuonišką Amazonijos miškų naikinimą, ypač kad kartu griauamas vietinių aplinkai jautrių žmonių gyvenimo būdas.

Žymus katalikų mąstytojas, teologas Leonardas Boffas aiškina, kad žemę turime suvokti kaip gyvą organizmą, o jos gyventojus – kaip vienos bendruomenės narius, nes visi remiasi tuo pačiu genetiniu alfabetu. Atskyrę save nuo gamtos, neišvengiamai imame ją laikyti vien panaudotinių išteklių klodais. Tokia sistema, beatodairiškai siekianti pelno, yra esmiškai destruktivi: „*Pažanga nuostabi, tačiau didžiai nežmoniška*“ (Boff 1995: 74). Šiuolaikinis kapitalizmas, bendrą žmonijos sukauptą turtą perleidžiantis vis mažesniai turtingiausiųjų sluoksniui, kuris nepaliaujamai lobsta net pasaulinės pandemijos sąlygomis, ne tik didina socialinę atskirtį, bet ir masiškai naikina bioįvairovę.

Amazonijos baseinas – pasaulio plaučiai, gyvybinė planetos versmė, kuriai būtina taikyti tarptautinę tikslinės apsaugos strategiją. Deja, elgiamasi visiškai atvirkščiai – 2019 m. išrinktas Brazilijos prezidentas, pataikaudamas žemvaldžiams, vykdo niokojančią kalnakasybos politiką. Amazonija paskeno negailestingai deginamų miškų dūmuose.

Cameronas filme „Avataras“ pristato amazoniškąjį dvasingumą ir sąmoningumą, būdingą visam gyvųjų ir mirusiųjų pasauliui, tvirtindamas, kad šiuolaikinė etika turėtų būti grindžiama taikiu sugyvenimu su visomis gyvybės formomis, jaučiant atsakomybę už jų išlikimą.

Esminės „developmentizmo“ ydos ir klaidos

Kritikuojant Vakarų kolonializmą, akcentuojamas LA šalių kolonijinės patirties ypatingumas, civilizacinis šio regiono unikalumas. Tai vienas iš esminių veiksnių, stiprinančių lotynoamerikiečių civilizacinę vaizduotę ir tapatumą. Šiuo atžvilgiu išskirtiniai argentiniečio Enrique's Dusselio (1934) veikalai, aptariantys išsilaisvinimo iš vakarietiškojo raidos modelio ideologiją. Po karinio perversmo 1975 m. šis bene žymiausias LA filosofas buvo priverstas iš Argentinos bėgti į Meksiką. Keletą dešimtmečių dirbo Meksiko autonominiame metropoliniame universitete, kuris tapo filosofinės ir kultūrologinės minties,

stiprinančios LA civilizacinį tapatumą, židiniu.

Apmąstyti kolonijinę Lotynų Amerikos patirtį skatino ne tik istorinis interesas, bet ir tarptautiniuose santykiuose vis labiau ryškėjanti neokolonijinė politika. Vakarų pranašumas prieš kitas civilizacijas, kurios jau atrodo tarsi savaime „atsilikusios“ ar primityvios, grindžiamas modernybe ir modernizacijos ideologija. Dusselis atkreipia dėmesį, kad Jūrgenas Habermasas, Charlesas Tyloras ir kiti modernybę laiko išskirtinai europietišku reiškiniu, tačiau toks požiūris menkai pagrįstas, nes europinė modernybė dialektiškai susijusi su neeuropietišku kitiškumu, kuris ir yra modernybės „*pirminis turinys*“. Europai ėmus laikyti save pasaulio centru ir bandant įteigti tą kitiems, pagrindinis taikinyb buvo periferija. Modernybei ir jos savivokai XV–XVII a. ypač svarbūs tapo Ispanijos ir Portugalijos „veiksniai“, kuriuos vakariečių mąstytojai dažniausiai ignoruoja. Modernybės mitas „išbraukia“ iš savo pasakojimo Ispaniją, nors būtent ispanų užjūrio ekspansija lėmė, kad Europa iš islamo periferijos virto pasaulį kolonizuojančiu centru. Modernybė rėmėsi racionalių „išlaisvinimo“ konceptu, tačiau plėtojo ir mitinį iracionalų genocidinio smurto pateisinimą (Dussel 1993: 66).

Modernybė, pasak Dusselio, užsimezgė 1492 m. Radimosi savimonei būtinas *Kitas*, kuris ne tik įtraukiamas į savastį, bet ir nuslepiamas, pažeminamas. *Kito* atradimas yra sykiu ir jo nuslėpimas. Kolumbas atrado Ameriką. Modernybė įtvirtino ir ypatingą mitinę praktiką – aukojimą, paremtą smurtu. Visa tai, kas neeuropietiška, buvo žeminama, nepripažįstama. Ispanija į 1492-uosius atėjo kruvinu smurto ir žudynių keliu, kurį vainikavo rekonkista. Ispanijos vienijime jau glūdėjo užkariavimo impulsas. Tuo metu Europa buvo islamo periferija. Rekonkista – žiauriausias smurtas, plėšimai, deginimai, kitatikių žudymas, prievarta, skatinant atsiversti. Naujojo pasaulio kolonizavimo modelis irgi toks. Lotynų Amerikai būtina visa tai įsisąmoninti, kad iš naujo save suvoktų ir atrastų modernybės istorijoje. LA buvo pirmoji Europos periferija, patyrusi visuotinę smur-

tinę modernizaciją, įgyvendinant aukojimo mitą.

Gimties mitas, glūdintis išlaisvinimo koncepte, grindžia vakarietišką filosofinę refleksiją ir teorines civilizacinių tyrinėjimų įžvalgas. Jis yra esmiškai susijęs su eurocentrizmu ir įsitikinimu, kad visos kultūros turi nueiti europinės modernizacijos kelią. Tokia yra didžiausia *developmentizmo* yda ir klaida (*developmental fallacy*), o kartu svarbiausias ontologinis europinės raidos bruožas. Hegeliui, kurio koncepciją Dusselis išsamiai gvildena, LA buvo už pasaulio istorijos, kurios teleologinė ašis ėjo iš Azijos į Europą. Modernizaciniam kolonizatorių smurtui pateisinti pasitelkta Kanto mintis apie Apšvietą, esą modernybė reiškia, kad žmonija savo jėgomis išsivadavo iš nebrandžios būsenos, kai malonumą teikia tingumas. Kolonizavimas laikytas teise ir pareiga išvilkkti atsilikėlius iš nebrandžios būsenos į civilizacinę šviesą. Pasak Habermaso, modernybės atramos yra Reformacija, Apšvieta ir Prancūzų revoliucija. Lotynų Amerikai vietos neatsirado. Jokios reikšmės neturėjo ir Ispanija. Modernybės *ego* – ne atradimas, bet užkariavimas, užgrobimas, taigi ne tik racionalus išlaisvinimas, bet ir destrukcija, naikinimas, genocidas. O LA yra „*kitas modernybės veidas*“. Istorija rodo, kad tuo „kitu veidu“ modernybė atsisukdavo ir į save pačią – smurtiškai modernizuodama „atsilikusias“ kultūras, tam tikrus socialinius sluoksnius ar tautas.

Apibendrinamas Dusselis išskiria 7 modernybės mito „sluoksnius“ ir ideologines konstrukcijas: 1) modernybė Europą laiko labiausiai išsivysčiusia, aukščiausia civilizacija; 2) civilizacinis jos pranašumas įpareigoja „modernizuoti“ kitas civilizacijas; 3) kitos civilizacijos kartoja europinės raidos kelią nuo Antikos per Viduramžius į Apšvietą; 4) pasipriešinimas modernizacijai įveikiamas smurtu; 5) modernybės taikomas smurtas įgauna sakralinį atperkamosios aukos pobūdį; 6) modernizacijos aukos kaltos dėl to, kad yra nebrandžios ir priešinasi pažangai; 7) dėl pasipriešinimo civilizacijos pažangai aukos yra neišvengiamos, taigi modernizacinis smurtas atleistinas. (Beje, suirus Sovietų imperijai ir pasibaigus

Šaltajam karui, iš sovietinės okupacijos išsilaisvinusios valstybės ir tautos pateko į neoliberaliosios „modernizacijos“ pančius.)

Dusselis išskiria dvi socialines perspektyvas – smurtautojo ir aukos, kolonizatoriaus ir kolonizuojamojo, tai apibrėžia ir skirtingą civilizacijos raidą. Lotynų Amerikos civilizacinei savimonei ir vaizduotei būtina stiprinti savąją ontologiją, kaupiant kūrybos galią. Kaip rodo LA šalių literatūros, muzikos, dailės, kitų kultūros sričių plitimas pasaulyje, tokios galios netrūksta ir ji vis stiprėja.

Dekonstruoti romantikų įtvirtintą Europos ir jos istorijos supratimą Dusselis ėmėsi jau praeito amžiaus 7-ajame dešimtmetyje. Būtent vakarietiškas modernybės mitas atsakingas už dabartinį pasaulio būvį, tvirtino filosofas, remdamasis 1992 m. *Human Development Report* duomenimis: 20 proc. turtingųjų sunaudoja 82 proc. pasaulio išteklių, o 60 proc. vargingųjų tenka vos 5,8 proc. Šiuo metu tie procentai dar išpūdingesni vargingosios pasaulio dalies nenaudai. Šiuolaikinis kapitalizmas kaltas ir dėl to, kad įsigalėjo konsumerizmo ideologija. Pasaulį ištikusios pandemijos rezultatas – nedidelio milijardierių sluoksnio turtas didėja trilijonais, o vargingiesiems net išgyventi darosi vis sudėtingiau.

Amerindiškasis perspektyvizmas kaip naujoji ontologija

LA civilizacinės savivokos „pamatinis akmuo“ yra vadinamosios Amerindijos, Amazonijos baseino ir Andų vietinių indėnų genčių pasaulėvoka bei pasaulėvaizdis, visiškai kitoks negu vakarietiškasis. Tos ontologijos bruožai ypač išryškėjo, tiriant Amazonijos gentis.

Brazilų sociologas, antropologas, dėstęs žymiausiuose pasaulio universitetuose, Amazonijos genčių tyrinėtojas Eduardo Viveiros de Castro (1951) tvirtina, kad, vietinių supratimu, ne kultūra atsiskiria ar yra atskiriama nuo gamtos (natūros), o greičiau gamta ima tolti nuo kultūros, vis dėlto išlaikydama tvirtus ryšius ir sugrįžimo atgal galimybę. Pirminiais amžiais egzistavo žmonės ir žmogiškoji substancija, iš kurios

vėliau išsiskyrė gyvūnai ir žvėrys, kitaip tariant, gamta, taigi jie laikomi *ex-humans*. Daugybei žvėrių rūšių ir kitiems gamtos „objektams“ būdingas tam tikras dvasingumas, žmogiškų bruožų rinkinys, leidžiantis vadinti juos „žmonėmis“. Sociokultūrinė prigimtis leidžia įgauti ir žvėriškas, ir kitokias formas. Kaip gi bendrauja tie žmogiškieji pavidalai? Visi geba kalbėti ir plėtoja bendruomeninius santykius, nes yra susiję tam tikrais sociokultūriniais ryšiais. Tad įvairios tų *ex-humans* bendruomenės suvokiamos kaip tolimi ar net artimi giminės, tokiais laikomi ir kai kurie augalai (de Castro 1998).

Žmonėms ir gyvūnams įprastas asmeniškumas (*personhood*), kai kreipiamasi į subjektą, turintį regimą kūną, tačiau gyvuoja ir atsietai nuo jo. Kiekvienai gyvūnų rūšiai būdinga ją apibendrinanti „dvasia“, kuri gali persikelti į šamano kūną, leisdama jam keisti pavidalą – tapti žvėrimi, viską vertinant iš žvėries perspektyvos. Pavyzdžiui, šamanas, į pasaulį žvelgiantis jaguaro akimis, žmones mato kaip žvėris, tinkamus sumedžioti. Teorinis požiūris, kad taikant tam tikrą praktiką, kuri leidžia bendrauti su ne-žmonių bendruomenėmis, galima iš vienos regėjimo perspektyvos pereiti į kitą, keisti požiūrio taškus, ir yra vadinamas ontologiniu perspektyvizmu.

Žmonių ir ne-žmonių (žvėrių, dvasių, mirusiųjų, augalų, net kai kurių objektų) požiūriai į vienas kitą ir į save pačius skiriasi. Žmonės viską mato taip, kaip yra realybėje, žmonės – žmonėmis, o žvėris – žvėrimis. Dvasias jie regi, tik apimti nenormalios būsenos. Tačiau žvėrys ir dvasios būtent žmones laiko žvėrimis, o save – žmonėmis. Įžvelgti už išorinio nežmogiško pavidalo glūdintį žmogiškumą – žvėries, dvasios ar kokio augalo sielą – gali tik šamano akis. Visuotiniam žmogiškajam sąmoningumui būdingas ir intencionalumas. Vakarų ir Amerindijos ontologinį ir antropologinį skirtingumą apibūdinant pagal gamtos ir kultūros suvokimą bei priešpriešą, išskiriami tokie bruožai: Vakarams būdinga multikultūrinė ontologija – nuo gamtos vieningumo ir materialaus substrato pirmenybės suvokimo einama prie daugybinių kultūros prasmų, o Amerindijoje vyrauja

multinatūralistinė ontologija – nuo dvasinės vienovės ir dvasinio žmogiškojo substrato einama prie daugybinių gamtos pavidalų, materija nelaikoma universaliu visa ko pamatu. Čia kultūra-subjektas yra universalija, o gamta – daugybinė, nesaistoma materialumo. Tokį pasaulio suvokimą Viveiros de Castro vadina šamanizmu, priešingu objektyvistinei, objektyvuojančiai ir sudaiktinančiai gnoseologijai. Amerindijoje žinija grindžiama ne objektyvavimu, o personifikavimu, stengiantis perprasti kito asmens požiūrį. Tad pažinimas yra subjektyvistinis, grindžiamas bendravimu. Tiesa, personalumas pripažįstamas tik tiems žvėrimis ir augalams, kurie labai svarbūs žmonėms, tačiau „socialiai veiklūs“ gali tapti visi, kai su jais ima sąveikauti žmonės, esantys „netoliese“. Pasak Viveiros de Castro, tai, ką mes vadiname gamta, kitoms rūšims kuo puikiausiai gali atstoti kultūrą. Būdingas jo straipsnio pavadinimas „Keičiant perspektyvą: objektų virsmas subjektais pagal Amerindijos ontologiją“ (Viveiros de Castro 2004).

Svarbiausia yra būtent perspektyva, požiūrio taškas, kuris ir nusako subjekto poziciją. Žmonių kūno forma ir kultūra yra tam tikra pasaulio suvokimo schema, būdinga visiems subjektais pripažintiems gyvūnams ir gamtos reiškiniams. Žmogui būdingas žvėriškumas nėra pridengiamas kultūra, kaip atrodo vakariečiams, – kūnas yra konfrontacijos tarp žvėriškumo ir žmogiškumo vieta, o sykiu perspektyvos kaitaliojimo instrumentas. Kūnai atviri kitų žvilgsniui, todėl būtina juos socialiai objektyvuoti, įtvirtinant savo išskirtinumą, išreiškiamą puošyba, tatuiravimu, kuris nusako asmens statusą ir gyvenimo istoriją. Ritualinis „dekoravimas“ kaip tik ir iškelia žvėriškumą ar gyvūniškumą – kūnai puošiami plunksnomis, dažomi, užsidedamos žvėrių kaukės, kitokie gyvūniški „protezai“. Rituališka gyvūnų apsirengęs žmogus pabrėžia esąs visiškai priešingybė nuogam gyvūnui. O neturintis apdaro, tačiau žmogaus pavidalu pasirodantis gyvūnas atskleidžia antgamtiškai šmėklišką savo prigimtį (Viveiros de Castro 2012: 122).

Amazonijos žmonės sielą suvokia kaip žmogišką, tačiau kūno modeliu jie laiko gyvūnus. Kūnas nėra duotybė – jį reikia „pasidaryti“, kad atspindėtų socialinius saitus ir „dvasinę“ patirtį. Mąstymas, dvasingumas ir veiksmas, materialumas yra susiję to paties ontologinio lygmens dalykai, tačiau kitame lygmenyje išryškėja skirtumas tarp kūno ir sielos (ten pat, 123). Kūnas laikomas sielos apvalkalu, jos „namais“, kuriuos galima puošti, keisti. Žmonės ir dvasios ar šmėklos gali „apsivilkti“ žvėries kūną, o žvėrys – tik nusimesti savąjį, pasirodydami šmėklišku žmogaus pavidalu. Taigi žmogus gali save patikrinti, „persirengdamas“ žvėrimi ar koku kitu gyvūnu, o joks žvėrys negali to padaryti. Todėl kūnui, užrašams ant jo skiriama didelė reikšmė. Tačiau „persirengimas“ nėra paprastas dalykas – „persirengiant“ įgaunama kito kūno galių, kurias reikia mokėti valdyti. Tokią pat galią turi ir kūną marginančios tatuiruotės. Kūnas atveria kitą perspektyvą, jame glūdintis energijos potencialas priklauso nuo kūno formos ir išvaizdos. Tačiau išvaizda gali klaidinti, todėl niekas negali būti tikras, kuo baigsis bendravimas su nepažįstamaisiais ar žvėrimis, nes nežinia, kieno perspektyva galingesnė ar su kieno pavidalu bendraujama. Toks susitikimas, juolab perspektyvų keitimas yra labai pavojingas dalykas. Amazonijos tautelės išskiria karių ir šamanų sluoksnius, kariai žmonėms yra tai, kas šamanai – visam pasauliui. Ir vieni, ir kiti yra įvaldę perspektyvų primetimo ir keitimo būdus, užtikrinančius savųjų gerovę. Šamanų „kova“ nematoma, tačiau nuo jų priklauso pasaulio būseną (ten pat, 149–150).

Panašius Amerindijos ontologijos bruožus iškeilia ir Claude'o Levi-Strausso mokinys, pasaulinio garso prancūzų antropologas, sociologas, kultūrologas, etnologas Philippe'as Descola (1949). Savo knygoje „Virš gamtos ir kultūros“ (*Sur nature et culture*, 2005) jis išsamiai aptarė, kaip gamtą supranta indėnų ačuarų gentys. Angliško vertimo (*Beyond Nature and Culture*, 2013) įžangoje žymus sociologas ir antropologas Marshalas Sahlinsas šį Descola veikalą vadina esminiu mokslinės paradigos po-

sūkiu, atsigręžimu į ontologiją: „Projektas yra lyginamoji ontologijos antropologija“. Tiesa, jau netrukus abu mokslininkai leidosi į diskusiją dėl esminių naujosios ontologijos principų. Suabejojęs Descola įžvalgų pagrįstumu, Sahlinsas grįžo prie antropomorfizmo idėjos. Tačiau tas ginčas, nuvilnijęs per pasaulį, tik paskatino ontologinio perspektyvizmo sklaidą. Didelį tarptautinį impulsą suteikė ir Descola diskusija su Bruno Latouru – ji, pavadinta „Ontologinis prancūzų filosofinės antropologijos posūkis“, buvo surengta Čikagos universitete (2014) per Amerikos antropologų asociacijos konferenciją. Latouras irgi atmeta modernybės įtvirtintą esminį ontologinį gamtos (fiziškumo) ir kultūros (dvasingumo) supriešinimą, pasireiškiantį ir gamtos mokslų atskyrimu nuo humanitarikos, pralaimėjęs jiems „moksliskumo“ atžvilgiu. Descola knygos pavadinimas taip išplito, kad žodžiu *beyond* įvardijama net tam tikra filosofinių antropologinių tyrinėjimų sritis, kurios atstovai vadinami „bejondininkais“.

Pagal indėnų ačuarų kosmologiją, gyvūnai, net didžiama augalų turi sielą kaip ir žmonės, tad laikomi asmenimis. Asmens (*person*) supratimas apima žmones, dvasias, žvėris, gyvulius bei augalus, ryškios skirties tarp žmonių ir ne-žmonių nėra. Žmonėms būdingas ypatingas gebėjimas kalbėti ir susikalbėti, todėl jie, ypač priklausantys genčiai, yra „*visuminiai asmenys*“. Daugelis Amazonijos genčių bei tautelių liaudimi (*people*) – gyventojais, giminėmis, gentimis – vadina ne tik žmones, bet ir žvėris, gyvulius, augalus, nes jiems būdingi esminiai bendri bruožai – visi yra mirtingi, intencionalūs, atlieka socialines ir kitokias apeigas, kaupia žinias, mokydamiesi gyventi (ten pat, 8). Kai kurios gentys savo tapatumą kaip tik ir grindžia ypatingais santykiais su išskirtinėmis „ne-žmonių“ grupėmis, kitos tautelės skirstosi pagal jų prižiūrimus ir puoselėjamus augalus, – ta gyvybiškai svarbi veikla, nulemta vietinės topografijos, tampa etninių santykių ir tapatinimosi pagrindu.

Praktinės žinios ir įgūdžiai ugdo gebėjimą bendrauti, leidžia susikurti socialinę terpę. Susiklosto

tam tikri sielas turinčių asmenų santykiai, pavyzdžiui, medžiotojo, žvėrių, gyvūnų ir medžioklėje dalyvaujančių dvasių. Moterys užmezga ryšius su savo puoselėjamais augalais, su mitine asmenybe, suteikusia tuos augalus ir iki šiol palaikančia jų gyvybingumą. Moterims tie augalai yra kraujo giminės, o vyrams žvėrys ir gyvūnai – vedybiniai giminaičiai, taigi visa gyvoji aplinka susaistyta tam tikrais socialiniais ryšiais (Descola 2013: 5–6). Vakariečių požiūriu, ne-žmonės bendrauja nekalbiniu būdu, savo norus perteikdami tiesiogiai. Kai žmogus patiria tokį poveikį, dažnai to net nejausdamas, keičiasi jo elgesys.

Ypatingas bendravimo su pasaulio „sąmone“ būdas – sapnai ir vizijos, kokias patiria tam tikrų gebėjimų turintys žmonės, šamanai. Bendraujančių „padarų“ indėnai neskirsto į žmones ir ne-žmones, gyvūnija hierarchiškai susisluoksniuoja pagal komunikavimo ir keitimosi informacija pobūdį bei galimybes, pagal tam tikrai bendruomenei būdingas socialines normas. *Natura* laikomi tik besieliai objektai, tad vakariečių ir indėnų suvokimas, kokios yra „gamtos“ apimtis, smarkiai skiriasi.

Descola išskiria keturias ontologines sistemas – animizmą, totemizmą, analogizmą ir natūralizmą. Labiausiai išplitęs animizmas, būdingas ir Šiaurės Amerikos, ir Sibiro tautelėms. Ši ontologija remiasi šamanizmu, o tokia praktika jau savaime nurodo pirmąją žmonijos būvį, vadintą gal net prigimtinu. Matyt, todėl pastaruoju metu nepaprastai išpopuliarėjo „šamaniškasis“ senųjų mitų, pasakojimų, pasakų, iki šiol gyvuojančių papročių perskaitymas, pasitelkiant sukaupčius ankstesnius etnologinių ir antropologinių tyrinėjimų duomenis. Įsitvirtina požiūris, kad šamanizmas kaip tik ir buvo pirminis religinis tikrovės suvokimas, išsiskleidęs ankstyviausiuose Artimųjų Rytų, Andų ir Mezoamerikos kultuose. Šamanizmo ir ontologinio perspektyvizmo požiūriu bandoma naujai interpretuoti ir senovės Egipto paveldą.

Ne tik Amazonijos, bet ir kitų regionų tautelėms gyvybiškai svarbi medžioklė, žvejyba, kitaip tariant, kiti „asmenys“ yra žudomi maistui. Plėšrumas su-

vokiamas kaip esminė filogenetinė žmogaus savybė, siejanti jį su kitais plėšrūnais, tad ir santykis su jais ypatingas. Medžioklė – tai ritualas, tam tikrų santykių su medžiojamais gyvūnais ar žvėrimis įtvirtinimas. Ši veikla labai pavojinga, nes medžiotojas ir pats gali tapti gyvūnu, medžiojamu galingesnės „dvasios“. Tačiau žmonių plėšrumas nėra žudikiškas polinkis, kurį bendruomenė puoselėtų kaip išskirtinę vertybę, medžiojamus „kitus“ priskirdama „ne-žmonių“ sluoksniui. Beje, besivaidijančioms žmonių bendruomenėms tokie polinkiai gana būdingi. Pasak Descola, plėšrumas liudija, kad medžiojamo gyvūno kūnas būtinas žmogaus egzistencijai, jo tapatumui, nes be tam kūne glūdinčios dvasinės jėgos negalima tapti visuminiu žmogumi. „Kito“ kūnas įtvirtina ir santykius su tais „kitais“, leidžia pažvelgti iš jų perspektyvos, padeda pasitelkti juos pagalbon arba išvengti jų kėslių. Šiuo požiūriu aiškinamas net ritualinis kanibalizmas.

Kai kurių tautų kosmogonijai ypač svarbus medžiojamų gyvūnų vaidmuo. Jie daro įtaką socialiniams santykiams, padeda užmegzti kontaktą su mirusiais. Žurunų (*juruna*) genčiai mirusieji reiškia tą patį, ką medžiojamiems žinduoliams, pekariams, reiškia žurunai. Tad jų tarpusavio santykiai yra ypač svarbūs, nes gyvieji susitinka su mirusiais – tai sritis, kur galima išvysti regėjimus, o regėjimai yra pirminė „tikrų“ žmonių ir „kitų“ asmenų – gyvulių, žvėrių, pabaisų, žmogėdrų, dvasių – bendravimo plotmė (Lima 1999: 114–115). Suprantama, regėjimus patiria, jų techniką yra įvaldę, galią perima būtent šamanai.

Daugelio etnologų tyrinėjimai patvirtina perspektyvistinio ontologizmo paplitimą. Amerindiškoji žmogiškoji būtybė (*shuar*) suvokiama kaip tam tikras kintamas fizinių ir dvasinių elementų derinys, įvairiais takiais ryšiais susijęs su aplinkiniu pasauliu. Žmonėms, gyvūnams, net augalams būdingas dvasingumas, leidžiantis bendrauti tarpusavyje. Gimdamas asmuo gauna tam tikrą pirminę gyvybės, fiziškumo, mąstymo, emocijų branduolį, vadinamą „siela“, tačiau gyvendamas įgyja įvairios

dvasinės patirties, įgūdžių, todėl visi, o ypač žmonės, keičiasi – jų nuopelnai, dvasiniai gebėjimai ir potyriai smarkiai skiriasi. Tokia visuomenė kiekvieną asmenį vertina pagal dvasinę jo galią, įgaunamą patiriant įvairius regėjimus, atliekant apeigas (Mader, Gippelhauser 2000). Daugiausia galios sukaupia šamanai ir tam tikros dvasios, atstovaujančios vienokiai ar kitokiai žvėrių rūšiai.

Ačuarų šamanai 7-ajame dešimtmetyje ėmė aiškintis juos apsėdusius siaubingus sapnus ir vizijas, pranašaujančias tragišką jų genties lemtį. Mat į selvą ėmė skverbtis naftos kompanijos, valstybės aukcionuose išsipirkusios teisę pumpuoti žemės kraują. Šamanų įsitikinimu, gentis nieko nelaimės, jeigu bėgs ar slėpsis – reikia aktyviai pasipriešinti grėsmei. Tad nutarė eiti ten, iš kur toji grėsmė kyla. Miestuose ėmė rengti susitikimus su žiniasklaida ir visuomene, aiškindami, kad negalima žudyti aplinkos, kuri palaiko gyvybę. Susibūrė platus regioninis *Pachamama* sąjūdis, politinį aplinkosauginį aktyvizmą susiejęs su ontologiniu „posūkiu“. Tai privertė Ekvadoro politikus pakeisti konstituciją – 2008 m. į ją buvo įtrauktas skirsnis, ginantis gamtos teises.

„Avataro“ ontologija

Lotynų Amerikos civilizacinio tapatumo paieškas ir pastangas jį įtvirtinti pasaulinės reikšmės medijiniu įvykiu pavertė Jamesas Cameronas filme „Avataras“ (2009). Šių laikų ypatumas tas, kad realų politinį skambesį įvykis įgauna, politinės kovos įrankiu gali tapti, tik patraukęs didžiųjų medijų dėmesį. Populiarioji ir medijų kultūra tampa svarbiausia politinio aktyvizmo terpe, galinčia vietinėms problemoms suteikti globalią reikšmę. Cameronas viename interviu 2010-ųjų pradžioje patvirtino: „Taip. „Avataras“ yra politiškas.“ Režisierius nurodė Amazonijon, kad savo filmą parodytų vietinėms gentims ir paremtų jų kovą prieš užtvankos Ksingu upėje statybas. Toji užtvanka būtų paskandinusi didžiulius miškų plotus, ten gyvenančioms vietinėms gentims jau buvo liepta keltis į kitas vietas. Žiū-

rovai pripažino, kad filme pasakojama „apie juos“.

„Avatarui“ plačiai išgarsėjus, Cameronas kaltintas antiamerikietišku, nes labai jau aiškios aluzijos į JAV karinį kompleksą ir jo veikimą LA šalyse, padedant įsitvirtinti amerikiečių korporacijoms. Apeliuota ir į režisieriaus kilmę, piktintasi, kodėl jis, būdamas grynas kanadietis, nepasidairo po savo kaimą, užuot griežtai kritikavęs Jungtinių Valstijų imperializmą (Detweiler 2010: 4). Šiaip ar taip, filmas, tapęs *blokbasteriu*, ėmė daryti politinį poveikį. Esmė – vietos gyventojų kova už teisę išsaugoti savo gyvenamąją aplinką, savąjį dvasingumą, savitą pasaulėvoką. Realija – Amazonijos gentys priešinasi negailestingam gamtos pavertimui žaliava. Medienos kompanijos masiškai kerta miškus, kalnakasybos, naftos gavybos korporacijos išveža vietinius iš jų gimtųjų vietų, išsunkia žemės syvus, susižeria pelną, palikdamos negyvas dykras. Kovoja ir su vietiniais žemvaldžiais, negailestingai deginančiais miškus, kad atsirastų nauji pasėlių plotai, ir stumiančiais vietines gentis prieglobsčio ieškotis kur nors kitur.

Netrukus po to, kai išgarsėjo „Avataras“, kai kurie palestiniečiai, protestuodami prieš Izraelio vykdomą jų žemių nusavinimo politiką, ėmė rengti melsvai dažytais drabužiais, prisilipdydavo ilgas ausis ir uodegas, tarsi šaukdamiesi filme vaizduojamos melsvaodžių genties pagalbos ar tapatindamiesi su ja, kad patrauktų pasaulio žiniasklaidos ir visuomenės dėmesį.

Filmo veiksmas vyksta 2154 m., ekspedicija iš nualintos Žemės atvyksta į planetos, besisukančios apie Kentauro alfa žvaigždę, mėnulį Pandorą, kur aptinka labai reikalingą mineralą, duosiantį daug naudos. Susiduria su navių genties pandoriečiais, kurių gyvenimo būdo niekaip neįstengia perprasti. Užmegzti su vietiniais ryšį bando mokslininkė Greisė, įsteigusi vėliau sunaikintą mokyklą ir pasitelkdama kompiuterines bei genų inžinerijos technologijas, gebančias sukurti vietiniams būdingus pavidalus su žmonių sąmone, gebėjimais ir jausmais, tačiau galinčius gyvuoti svetimoje soci-

alinėje aplinkoje. Bendrauti su pandoriečiais imasi buvęs jūrų pėstininkas Džeikas Salis, su-paralyžiuotas, prikaustytas prie neįgaliojo vežimėlio. Jis įgauna savo žuvusio brolio pavidalą su autochtonų DNR. Avataras fiziškai panašus į pandorietį, prisi-taiko prie jų gyvensenos, tačiau veikia vietinių terpėje tik išlai-kydamas ryšį su laboratorijoje „miegančiu“ Džeiku, kurio są-monėje ir nugula supratimas apie vietinių pasaulėvaizdį. Avataras bendrauja su tos genties Omafi-kajos klando žmonėmis, gyvenančiais didžiuliam 250 m aukščio Namų medyje, po kurio šaknimis ir glūdi norimas išgauti mineralas. Avataras įsimyli genties vado dukterį Neytiri. Vietiniai humanoidai plaukų galiukuose turi ataugėles, kurios leidžia per tam tikras apeigas prisijungti ir bendrauti su medžių dievybe. Taigi filme kuriamas tam tikras „neuroninių jungčių“ ir bendro planetinio ar gyvosios gamtos sąmoningumo vaizdinys.

Visi planetos miškai šaknimis susiję tarpusavyje ir su Sielų medžiu, puoselėjančiu visas gyvybės formas, saugančiu gyvųjų ir mirusiųjų sielas. Jame gyvuoja Eywos dvasia-sąmonė. Tiek ryšys su ja, tiek atvykėlio avataro ir vietinės merginos meilė pade-da pandoriečiams įveikti galingą karinę žemiečių mašineriją, pareikalavusią daugybės aukų. Visoms pasaulio civilizacijoms būdingo Pasaulio medžio mitologemos atitikmuo – gyvybės, sielų ir namų medžio vaizdinys – akivaizdžiai kreipia į ontolo-ginę LA civilizacinio tapatumo plotmę, į Amazo-nijos mišką, šakninį „neuroninį“ jo tinklą, ten gy-venančias, su augalais ir gyvūnais susikalbančias gentis. Akivaizdžiai kritikuojamas grobuoniškas imperialistinis technologinis mentalitetas, tačiau sykiu pripažįstama, kad technologijos galėtų iš-gelbėti žmoniją, gyvąjį pasaulį nuo savigriovos, jei būtų tinkamai naudojamos. Filmą iškelia ir išpū-

„Avataras“. Režisierius Jamesas CAMERONAS. Filmo kadras

dingai išryškina ne tik Amazonijos reikšmę Žemės planetai – šis regionas yra būtinas antropoceninės savivokos veiksnys, nurodantis ontologinį žmoni-jos gyvavimo ir išlikimo pagrindą. Tą iškart suvokė LA gamtosaugininkai, biologinės įvairovės gynėjai ir politikai.

Filme atskleidžiama smurtinė Vakarų technologinio kolonializmo prigimtis, kapitalizmo pobūdis – svarbiausia yra matematiškai apskaičiuota nauda, į pasaulį žvelgiama kaip į naudotinų ir perdirbtųjų išteklių san-kaupą. Panašiai modernybę nusako ir Dusselis. Pasi-priešinimas tokiai agresijai – LA gamtosaugininkų ir genčių pastangos apginti savo teisę gyventi gimtojoje selvoje. Ši politinė kova įtvirtina ir kitokią pasaulėvoką, kitokį civilizacijos raidos supratimą, grindžiamą kito-kiais tarpusavio ryšiais, Viveiros de Castro ir Descola įžvalgomis. Įvaizdinama kūno, technologijų ir sąmonės sąveika, aptariamas technologinis nemirtingumas, dva-singa tikrovė ir kitos filosofinės problemos, susijusios su antropoceno iššūkiais. Filmą perduoda svarbią žinią apie aukštesnįjį pasaulio bei dievų sąmoningumą, kurio gelbstinčią galią atskleidžia religinė praktika: „*Camero-no skaitmeninis pasaulis priverčia mus iš naujo įvertinti didingą Dievo kūrinį*“ (Detweiler 2010: 7).

Filmo veiksmas datuotas 2154 metais, tad pasvars-tykime, kokia galima to skaičiaus simbolika. Gal jis tiesiog nurodo įsivaizduojamą ateitį? Tačiau esama

datų, kurios vienaip ar kitaip kreipia į realius istorinius Lotynų Amerikos įvykius. Į akis krinta 1954-ieji. „Avataras“ tarsi pamini 200 metų sukaktį, kai amerikiečių apmokyti samdiniai nuvertė Gvatemalos prezidentą Jacobą Arbenzą Guzmaną ir jo vyriausybę, kuri stengėsi palengvinti vargingųjų, ypač majų valstiečių, gyvenimą ir bent kiek apriboti amerikiečių kompanijos *United Fruit Company*, auginančios ir eksportuojančios bananus, savivalę. Verslas buvo nepaprastai pelningas, nes vietiniai dirbo vergovės sąlygomis. Socialiai angažuotą vyriausybės politiką amerikiečiai sutiko labai priešišškai, Guzmano prezidentavimą imta vaizduoti kaip didžiausią komunistinę grėsmę Lotynų Amerikos ir net Jungtinių Valstijų demokratijai. Prezidentas buvo apšauktas komunistu, jį nuvertė *Išsivadavimo armijos* grupuotė – 200 samdinių, palaikomų tam tikrų vietinio politinio, karinio ir ekonominio elito sluoksnių. Prasidėjo kruvinos represijos, per kurias nukentėjo dešimtys, jei ne šimtai tūkstančių vietinių majų ir išrinktojo prezidento šalininkų. Tad 2154 m. data savaip primena, kad žmonija vis dar neatsisakė brutalaus kolonijinės politikos ir grobuoniško kolonijinio mąstymo, kuriam pasipriešinti galima, tik stojant į ginkluotą kovą.

2019 m. pasaulį nutvieskė Amazonijos miškų gaisrai, privertę įsisąmoninti akivaizdų dalyką – didžiosios pasaulį ištikusios bėdos ir kylantys vis nauji iššūkiai yra neoliberaliojo kapitalizmo padariniai. Neišvengiamos ir sisteminės ydingos raidos pasekmės, su kuriomis susidoroti bus neįmanoma, jeigu išskaidysime jas į paskiras problemas, nes tai reikš, kad nesuvokiame pasaulio visumos, visuotinių ryšių ir jų nulemtos raidos. Suvokimas, grindžiamas politinės ir ekonominės naudos siekimu, visada dalinis. Juk net karai kam nors visada politiškai ar ekonomiškai naudingi. Kariniai konfliktai, klimato kaitos padariniai, Amazonijos miškų liepsnos savaip traagiškai nušviečia ir Lotynų Amerikos tikrovę, ypač naująją ontologiją, atsiskleidžiančią kaip Amazonijos indėnų genčių kosmologija, vaizduotė, įgavusi ir filmo „Avataras“ pavidalą. ■

Literatūra

- Birss, Moira. 2017. Criminalizing environmental activism: As threats to the environment increase across Latin America, new laws and police practices take aim against the front line activists defending their land and resources. *NACLA Report on the Americas* 49(3): 315–322.
- Boff, Leonardo. 1995. Liberation Theology and Ecology: Alternative, Confrontation or Complementarity. In: Boff, Leonardo and Virgilio P. Elizondo (eds.). *Ecology and Poverty: Cry of the Earth, Cry of the Poor*. London: Maryknoll; New York: SCM Press, pp. 67–77.
- Descola, Philippe. 2013. *Beyond Nature and Culture*. Transl. by Janet Lloyd. Foreword by Marshal Sahlins. Chicago and London: The University of Chicago Press.
- Detweiler, Craig. 2010. James Cameron's Cathedral: *Avatar* Revives the Religious Spectacle. *Journal of Religion and Film* 14(1), Article 11, p. 1–7. <https://digitalcommons.unomaha.edu/jrf/vol14/iss1/11>
- Dussel, Enrique. 1993. Eurocentrism and Modernity (Introduction to the Frankfurt Lectures. *boundary 2* 20(3). The Postmodernism Debate in Latin America, pp. 65–76.
- Lima, Tânia Stolze. 1999. The two and its many: Reflections on perspectivism in a Tupi cosmology. *Ethnos* 64(1): 107–131. DOI: 10.1080/00141844.1999.9981592
- Mader, Elke and Richard Gippelhauser. 2000. Power and kinship in Shuar and Achuar society. *Dividends of Kinship: Meaning and uses of social relatedness*. Ed. by Peter P. Swertz. London and New York: Routledge, pp. 61–92.
- Platt, Tristan. 1992. Writing, Shamanism and Identity, or Voices from Abya-Yala. *History Workshop Journal* 34: 132–147.
- Rubavičius, Vytautas. 2020. The Importance of Civilizational Imagination in Contemporary Geopolitics. *Dialogue and Universalism* 30(3): 55–74.
- Rubavičius, Vytautas. 2010. Postmodernusis kapitalizmas. Kaunas: *Kitos knygos*.
- Viveiros de Castro, Eduardo. 2012. Cosmological perspectivism in Amazonia and elsewhere. *Masterclass Series I. Manchester: HAU Network of Ethnographic Theory*, pp. 45–168.
- Viveiros de Castro, Eduardo. 2004. Exchanging Perspectives: The Transformation of Objects into Subjects in Amerindian Ontologies. *Common Knowledge* 10(3): 463–484.
- Viveiros de Castro, Eduardo. 1998. Cosmological Deixis and Amerindian Perspectivism. *The Journal of the Royal Anthropological Institute* 4(3): 469–488.

Tomas KAVALIAUSKAS

KAS BENDRA TARP BAŽNYČIOS, TRADICINĖS ŠEIMOS IR STAMBULO KONVENCIJOS?

*Turiu svajonę,
kad Katalikų bažnyčia gins tradicinę šeimą,
remdamasi Stambulo konvencija*

Gegužės 15-ąją įvykęs Didysis šeimos gynimo maršas yra susijęs ne vien su Stambulo konvencija. Atsižvelgiant į tai, kas buvo kalbama iš Vingio parko scenos ir ką sakė žmonės, klausinėjami žurnalistų, Stambulo konvencijos klausimas, atrodo, tapo marginalinis, dalyviams labiausiai rūpėjo partnerystės įstatymo projektas – kad tos pačios lyties asmenys negalėtų vadintis šeima. Iš anksto įrašytas Gitano Nausėdos sveikinimas nudžiugino maršo dalyvius, sukėlė ovacijas, mat Prezidentas įvardijo Konstitucijos 38-ąjį straipsnį, kuris šeimą apibrėžia kaip vyro ir moters santuoką, taigi partnerystės įstatymas turėtų būti parengtas, remiantis Konstitucija.

Greta partnerystės įstatymo projekto, galimai atversiančio kelią įsivaikinti vaikus gėjams ir lesbietėms, šeimos gynimo maršas išprovokuotas ir kitų dalykų – tai narkotikų laikymo dekriminalizavimas, neskaidrios europinių milijardų „dalybos“ arba tiesiog akiplėšiškas jų pasisavinimas... Anot *Alfa* laidos, surengusios pokalbį su šeimos maršų pradininku Kristupu Krivicku, sąrašo viršuje įrašytas reikalavimas, kad partijos vykdytų savo rinkimines programas. Krivicko teigimu, konservatoriai, nors pagal apibrėžimą turėtų atstovauti tradicinėms šeimos vertybėms, sudarė koaliciją su Laisvės partija, kurios prioritetai yra partnerystės įstatymas, narkotikų dekriminalizavimas, prekybos alkoholiu atlaisvinimas ir Stambulo konvencijos pasirašymas. Krivickas įsitikinęs, kad Didysis

šeimos gynimo maršas – tai ir Lietuvos patriotiškumo išraiška, nes dabartinė politikos kryptis esanti pavojinga valstybei, o demokratijos pamatai išklabinėti, nes tie, kurie balsavo už konservatorius ir tradicines tautos vertybes, jaučiasi išduoti. Skubiai reikia išankstinių rinkimų, dabartinis Seimas turi būti nušluotas teisinėmis priemonėmis. Taigi Stambulo konvencijos pasirašymo klausimas šiam didžiajam maršui toli gražu nėra „blogybių“ sąrašo viršuje, veikia vienas iš daugybės „kenksmingų“ punktų.

Šios mano esė apimtis yra kur kas siauresnė, sutelksiu dėmesį tik į tradicines šeimos vertybes ir Stambulo konvencijos nuostatas, kurios, mano manymu, kuo puikiau siai sutampa ir vienos su kitomis, ir su Katalikų bažnyčios mokymu. Net keista, kodėl nei Katalikų bažnyčios hierarchai, nei Nausėda, kuris per valstybines šventes afiliuojasi su Gintaru Grušu, antai minint Vasario 16-ąją filharmonijoje Prezidentas net sėdėjo ne greta žmonos, o prie vyskupo tarsi „darni pora“, nepaskatino šeimos gynėjų, kad šie bent atsiverstų tą visų prakeiktą Stambulo konvenciją, juk ji pasisako prieš moters išnaudojimą, prieš smurtą ir priekabiavimą, o šioms trimis pragaro ratams, tikiuosi, tradicionalistai tikrai nepritaria.

Kaip galėjo nutikti, kad toji konvencija pateko į tokią aršią Didžiojo šeimos gynimo maršo kritikos ugnį? O ten patekusi, matyt, taip greit užsiliepsnojo, kad Vingio parke tapo paraštine pelenų krūva? Ar tik ne todėl, kad

paskleista „argumentuota“ nuomonė, netgi tvirtas įsitikinimas, esą Stambulo konvencija – tai manifestas, primateantis genderizmo ideologiją? Žodžiu, viskas visiems aišku kaip dieną. Bažnyčia, mūru stodama už tradicinę šeimą, nori išsaugoti ne tik natūralų skirtumą tarp lyčių, bet ir tradicines vyro ir moters, berniuko ir mergaitės tapatybes. Tačiau, jei bent kiek atidžiau panagrinėsime konvencijos straipsnius ir nuostatas moterų atžvilgiu, įsitikinsime, kad ten nėra jokio genderizmo, nebent švelnusis, minkštasis jo pavidalas. Tiktai aršusis, karingasis, kraštutinis genderizmas griežtai draudžia tapatintis su savo lytimi, atitinkamai cenzūruoja kalbėseną, pedagogams neleidžia vaikų skirstyti į mergaites ir berniukus, atseit įvardyti asmenį pagal lytį yra lygiai tas pats, kaip įvardyti ir sutapatinti pagal rasę. O tai juk rasizmas! Bet Stambulo konvencijoje tokių kraštutinumų nėra su žiburiu nerasete! Ten rašoma, kad neleistina smurtauti prieš moterį nei fiziškai, nei psichologiškai, nei dėl religinių, nei dėl kultūrinių priežasčių. Išplėtojus poziciją dėl lyties kaip socialinio konstrukto, tačiau jokių būdu neneigiant biologinės (*sic!*) lyties, siekiama užtikrinti, kad moteris ar mergina galėtų savarankiškai rinktis karjerą, gyvenimo būdą bei išankstinių tradicinių nuostatų, kaip ji turėtų elgtis, kad įtiktų vyrui, neužkliūtų visuomenei. Bet argi čia ne šešiasdešimties metų senumo feminizmo tezė?

Betty Friedan 1963 m. išleido knygą „Moteriška paslaptis“ (*Feminine mystique*), kurioje aiškino, kad moters savirealizacija neprivalo apsiriboti būtinybe gimdyti vaikus, juos auginti, gaminti maistą vyrui, grįžtančiam iš darbo, esą tik santuoka gali užtikrinti jos saugumą. Betty Friedan tikrai nebuvo genderistė, nes kovojo už elementarias moterų teises ir laisves. Lygiai taip pat ir Stambulo konvencija – tai kvietimas rūpintis moterų teisėmis. Tad kyla klausimas, gal Šeimų sąjūdis yra nusistatęs prieš moterų laisves ir emancipaciją?

Nejaugi heteroseksuali šių dienų šeima puoselėja tik vyro laisves, o moterys turi būti pamintos po padu? Argi XXI a. juridinė bei tradicinė vyro ir moters santuoka su įžadais bažnyčioje turėtų trukdyti moteriai elgtis savarankiškai, jaustis laisvai, nebijant jokios prievartos? Matome šimtus jaunų ir vidutinio amžiaus šeimų, kurioms netrukdo tai, kad žmonos rengiasi vakarietiškai, lankosi

naktiniuose klubuose, sporto salėse ir daro visa tai, neprašydamos „vyro leidimo“. Nejaugi šiais laikais žmona turėtų atsiklausti sutuoktinio, ar *Facebook* paskyroje jai galima susipažinti ir draugauti su kitu vyru? Maža to, kad internetines pažintis itin sunku sukontroliuoti, bet jau ir technologiškai įprasta, kad abu sutuoktiniai, o ir jų atžalos turi savo išmaniuosius mobiliuosius, taigi neišvengiamai susiduria su visomis interneto pagundomis ir laisvėmis. Štai kodėl daugiau negu keista manyti, esą feminizmas ir tradicinė šeima – tai kažkokios priešybės. Argi ikivedybinė juridinė sutartis neapibrėžia moters teisių, kad ši neliktų nuskriausta, nutrūkus „tradicinei santuokai“?

Ypač keista, kad Didysis šeimos gynimo maršas Stambulo konvenciją įtraukė greta iš tikrųjų pavojingo sumanymo dekriminalizuoti narkotikus. Narkotikai žaloja likimus, o Stambulo konvencija gina moterų teises. Tai absoliučiai skirtingi dalykai. Perskaitykime Šeimų sąjūdžio tinklalapyje išdėstytas vertybes, socialines nuostatas ir Stambulo konvenciją. Kvietimas jas perskaityti ir palyginti nėra tuščia retorika. Akivaizdu, kad šeimos gynimo maršo organizatoriai taršyte taršo Stambulo konvenciją, visai nežinodami, ką toji gina. Skaičiusieji nesiginčys, kad Stambulo konvencija yra skirta smurto, nukreipto prieš bet kokio amžiaus, bet kokios rasės, bet kokios kultūros moteris, prevencijai. Tiesiog prieš vyrų smurtą, tiek fizinį, tiek psichologinį, įskaitant seksualinį priekabiavimą, arba tokią prievartą, kai remiantis papročiais, per religines apeigas tradiciškai mergaitėms apipjaustomi lytiniai organai, kad jos negalėtų patirti orgazmo, tarsi čia ir yra šventos ištikimybės garantas. Modernios lietuvių kultūros niekaip nesulyginsi su tam tikrų genčių kultūromis, kurių papročiai verčia žaloti moters prigimtį, arba su fundamentalistiniu islamu, reikalaujančiu, kad moteris dėl visko turėtų gauti vyro leidimą, o viešumoje privalo užsidengti veidą, tada jos grožis priklausys vienam „patinui“. Šiuo atžvilgiu Lietuvos moterys pažengusios labai toli, joms skarelių dėvėti nereikia, ne tėvai sprendžia, už kokio vyro dukrai tekėti, atsižvelgiant į „kraičio sumą ar kalymą“.

Žemaitės aprašytas apgailėtinas moters likimas „Marčioje“ – seniai pamiršta praeitis. Antai mūsų Seimo pirmininkė – ne tik garsi šachmatininkė, bet ir daugiavaikė motina, o neseniai turėjome prezidentę, su kuria vyrai

skaitėsi net Briuselyje. Lietuvos didmiesčių kavinėse matant emancipuotas merginas, susidaro įspūdis, kad Stambulo konvencijos labiau reikia turkams negu lietuvėms. Skamba ironiškai, tačiau Turkijos autoritarinė valdžia prezidento Erdogano dekretu pasitraukė iš Stambulo konvencijos, tad Stambulas šiuo atveju – tai tik miesto, kuriam konvencija pasirašyta, pavadinimas, o ne moters teisių ir laisvių šerdis. Ten varžoma net žodžio laisvė. Patikslinkime: Stambulo konvencija yra ne šio erdoganiškai konservatyvaus didmiesčio imperatyvas, o liberalios Europos pageidavimas liautis smurtavus prieš moteris, užtikrinti smurto šeimoje prevenciją ir kovoti su jo recidyvais.

Turkai nepripažįsta, kad fizinis, psichologinis, kultūrinis smurtas prieš moteris jų šalyje itin dažnas, todėl negirdi Europos Sąjungos raginimų pasirašyti Stambulo konvenciją. Bet Erdoganui dar svarbiau, kad lyčių lygybė neatvertų legalios gėjų ir lesbiečių partnerystės. Būtent dėl to daugiausia susirūpinęs ir Šeimos gynimo maršas, visi jo dalyviai pakviesti, kad atvyktų prie Seimo, kai bus svarstomas partnerystės įstatymas. Šio įstatymo projektas nieko bendra neturi su smurtu ir priekabiavimu, apie kurį kalba Stambulo konvencija, tad dėmesys nukreipiamas kitur. Deja, kaip žinome iš Lietuvos žiniasklaidos, smurto apstu ir pas mus. Akivaizdu, kad tradicinė šeima turėtų būti ne tik tvirta, darni, ori, bet ir socialiai atsakinga. Tokia ji taps, tik galutinai atsikračiusi smurto, kai vyrai nevaržys žmonos, neprimės jokių išgalvotų vaidmenų, nereikalaus nuolankaus paklusnumo ir perdėtos atsakomybės. Ar kas nors norėtų tam prieštarauti? Argi pagarbą moteriai tradicinė šeima supranta kitaip?

Matyt, iš tikrųjų kitaip. Šeimų sąjūdžio tinklalapis į gegužės 15-osios maršą Vingio parke kvietė ateiti „*dėl ideologinio karo metodais vykdomos agresyvios genderistinės propagandos ir valdančios daugumos rengiamų įstatymų...*“ Visų pirma kyla klausimas, ko taip smarkiai bijoma? Ar tik ne to, kad ims ir išsisklaidys tradicinei šeimai būdingas „tradicinis“ ganėtinai primityvus supratimas, kaip turi elgtis „tikras vyras“, o kaip „tikra moteris“? Tokios baimės neslepia asmenys, įpratę prie stereotipinės lyčių klasifikacijos, bendraujant tiek viešosiose vietose, tiek namuose. Tad Elena Narkevičiūtė, MRU tarptautinės teisės magistrantė, teisi – Konvencija tiesiog mokys, kad

mergaitės irgi gali būti inžinierės, nes tai nėra vien vyriška profesija, o vyrai irgi gali verkti, nes „*verkia ne tik bobos*“.¹

To maršo devizas, kviečiantis kovoti su genderizmu, sutelkė ne tik pasauliečius, maršo organizatoriai prikalbino ir nemažai kunigų. Tačiau maršą palaiko ne visi. Pavyzdžiui, kunigas Arūnas Peškaitis, 2006-aisiais pripažintas Tolerancijos žmogumi, tą iniciatyvą vertina „*vienareikšmiškai negatyviai – organizatorių tonas vis aštrėja, darosi ultimatyvus. Tai tampa galios demonstravimu, be to – visiškai nesuprantamu prisiėmimu atsakomybės už visą Lietuvą. Vienas iš maršo didžiųjų rėmėjų (ir, kaip suprantu iš tekstų, organizatorių) yra Vitas Tomkus, seniausiais pagarsėjęs savo pronacistinėmis pažiūromis*“.²

Kunigas Peškaitis tame interviu, pavadintame viena-reikšmiškai „Krikščionys turėtų atsiriboti nuo Didžiojo šeimos gynimo maršo“, pabrėžia, kad jam tas „gynimas“ nepriimtinas ir dėl netolerantiškų maršo organizatorių kalbų.

Katalikų bažnyčios hierarchai irgi leido suprasti, kad laikysis atokiau nuo tiesmukos, agresyvios retorikos. Tačiau jie vis dėlto nesako, kad marše nedalyvaus, nes nėra prieš ką protestuoti, juk Stambulo konvencija, kaip ir Europos Tarybos nuostata dėl smurto artimoje aplinkoje užkardymo tik sustiprina šeimą. Ne, vyskupai atsakė dalyvauti marše tik dėl galimų provokacijų, galimai nepadorios leksikos. Toks nesugebėjimas atpažinti, kaip tarpusavyje dera socialiai atsakinga tradicinė šeima ir Stambulo konvencija, suteikia pagrindą manyti, gal Katalikų bažnyčios atstovai tos konvencijos tekstui nepritaria, pasisako už erdoganišką vyro lyderystę šeimoje, sykiu baimindamiesi dėl LGBT suaktyvėjimo? Tada jų moraliniai kolosai yra Erdoganas Turkijoje ir Putinas Rusijoje. Arba vyskupai tiesiog yra įsitikinę, kad tradicinės šeimos vertybės sklinda tik nuo bažnyčios altoriaus.

Net keista, kad po Vatikaną užtvindžiusių pedofilijos bylų Bažnyčia vis dar laikoma svarbiausia patarėja moralės klausimais. Tiesa, svarbu pabrėžti, kad Lietuvoje Katalikų bažnyčia nesulyginamai baltesnė, skaistesnė negu Lenkijoje, Airijoje ar JAV, kur fiksuota tūkstančiai seksualinio išnaudojimo atvejų, beje, ne prieš mergaites, daugiausia prieš berniukus. Galima pasidžiaugti, kad mūsų kraštas vis dėlto nepatenka į moraliai ir juridškai visiškai

degradavusių katalikiškų parapijų žemėlapi.

Tačiau Katalikų bažnyčia niekur nesuteikia moterims teisės siekti kunigystės, atnašauti šv. Mišias, klausyti išpažinčių. Tai – itin akį režianti lyčių nelygybė, religiniu pagrindu sukonstruota žemesnė moters padėtis altoriaus atžvilgiu. Vienuolė ar aktyvi parapijos narė geriausiu atveju gali gauti leidimą skaityti šv. Raštą prie altoriaus.

Katalikų bažnyčia XXI a. vis dar nėra išsprendusi vyro ir moters lygybės klausimo. Didžiausias kliuvinys – biologinė lytis. Moteris gali tapti vienuole, bet imtis kunigo funkcijų jai griežtai draudžiama. Viena iš priežasčių – vadinamoji apaštalų tradicija, esą Kristus mokiniams pasirinko vyrus, nors po prisikėlimo apsireiškė moterims, atėjusioms aplankyti Jo kapo. Būtent joms patikėjo pranešti gerąją Prisikėlimo žinią. Tereikia geros valios, kad šis Evangelijos epizodas būtų integruotas į bažnytinį ugdymą ir moterys gautų lygias teises siekti kunigystės. Nors Kristus savo mokiniams pasirinko išimtinai vyrus, tiesa ir tai, kad romėnams nukryžiuojus Kristų kaip politinį kalinį, apaštalai iš baimės slapstėsi. Naujasis Testamentas pasakoja: mokiniai nėjo prie Mokytojo kapo, bijodami, kad bus suimti. Kristaus kapą lankė moterys. Dažnai būna, kad jos parodo didesnę drąsą. Ne veltui šmaikštaujama – jeigu gimdytų vyrai, būtų labai nedaug naujagimių. Taigi vyriškumo ir moteriškumo samprata irgi yra kintamas, socialiai sukonstruotas dalykas.

Lyčių lygybės ir abipusės pagarbos požiūriu labai graudus vaizdas buvo, kai, popiežiui Pranciškui lankantis Kauno Santakoje, prie altoriaus susėdo kelios dešimtys kardinolų ir vyskupų, apsirengusių aukso siūlėmis puoštais arnotais ir mitromis, o vienuolės su kukliais liturginiais apdaraais buvo paliktos stovėti atokiau, minioje kaip ir pasauliečiai. Suprask, jei gimei moterimi, prie altoriaus tau ne vieta.

Tokią diskriminaciją lyties atžvilgiu bandoma pateisinti, pasitelkiant Bažnyčios istoriją ir tradicijas. Bet juk viskas keičiasi! Po to, kai Martinas Lutheris Kingas pasakė kalbą su žodžiais: „*Aš turiu svajonę, kad ateis diena, kai mano keturi vaikai bus vertinami ne pagal jų odos spalvą, o pagal charakterio savybes*“, įvyko socialinis lūžis, po kurio buvo panaikinta segregacija. O juk JAV juodaodžiai iki 1963-ųjų neturėjo teisės net atsistoti viešajame transpor-

te, tai atrodė nepajudinama tradicija! Žinoma, tokie veikėjai kaip Donaldas Trumpas sugebėjo atnaujinti rasizmą, kuris ir šiaip gajus tarp Amerikos policininkų.

Perfrazuosiu Kingo žodžius: „*Svajoju, kad ateis diena, kai Katalikų bažnyčia gins tradicinę šeimą, remdamasi Stambulo konvencija*.“ Svajoju, kad ateis diena, kai Katalikų bažnyčia atsivers moterų kunigystei. Svajoju, kad ateis diena, kai Katalikų bažnyčia gins tradicinę šeimą, kartu gindama tos pačios lyties partnerystę, nes krikščionybei meilė vienas kitam, kaip žmogui, kaip Dievo kūriniiui, išganytam Kristaus, svarbesnė už biologinę lytį.

Svajonės lieka svajonėmis, bet realybė visai kitokia. Kardinolas Sigitas Tamkevičius sakė lydėsiantis Šeimos gynimo maršą malda: „*Taip, palaikau jo esmę. Susipažinau su maršo deklaracija ir ji yra panaši į vyskupų poziciją, todėl negaliu nepalaikyti. Nepalaikyčiau tik, jeigu ten bus propaguojama prievarta ar smurtas. Pats marše nedalyvausiu, bet lydėsiu jį malda*.“³

Regis, net nesusimąstoma apie tai, kad Bažnyčia, turinti šimtmečius besitęsiančią pagarbos moteriai tradiciją – Švč. Mergelė Marija, šv. Teresė, Motina Teresė iš Kalkutos, – turėtų atskaityti griežtą pamokslą tiems, kurie nepalaiko Stambulo konvencijoje įrašytų nuostatų dėl moters teisių. Čia akivaizdus prieštaravimas – viena vertus, esame mokomi sekti šventųjų moterų pavyzdžiu, melstis prašydami jų užtarimo, antra vertus, socialinėje tikrovėje moteris negali būti net paprastas kunigas, jau nekalbant apie popiežiaus titulą. Tokie nenuoseklumai, paradoksai be gilesnės analizės pateikiami kaip natūralūs, nulemti tradicijos. Bet yra ir kita priežastis. Švč. Mergelė Marija, nors ir Dievo Motina, pristatoma kaip nuolankioji. Jos įvaizdis anaip tol neprimena emancipuotos moters. Nors istoriniu požiūriu niekas nieko apie ją nežino, religiniu požiūriu ji – nuolankumo įsikūnijimas. Motina Teresė iš Kalkutos irgi buvo nuolankios tarnystės ligoniams pavyzdys. Tad katalikiškai šventos moters samprata net nereikalauja kokių nors moters teisių, išsivadavimo iš vyro įtakos. Moteris išganymo keliu eina, demonstruodama pamaldumą ir nuolankumą. Galimai dėl tokios sampratos ir tokio bažnytinio ugdymo Katalikų bažnyčia neatpažįsta, kaip glaudžiai Stambulo konvencijos vertybės susijusios su tradicinėmis šeimos vertybėmis.

Tikslumo dėlei pacituosiu Konvencijos 42-ojo straipsnio dalį, kad „*smurto veiksmų, įtrauktų į šios Konvencijos taikymo sritį, pateisinimu negali būti laikoma kultūra, papročiai, religija, tradicijos ar vadinamoji „garbė“*. Tai visų pirma taikoma teiginiams, kad auka nesilaikė kultūrinių, religinių, socialinių ar tradicinių tinkamo elgesio normų ar papročių.“⁴

Šeimų sąjūdis galėtų kovoti su genderizmo ideologija dėl visai kitų priežasčių – tuomet, kai genderizmas pasiekia tokio kraštutinumo, kuris draudžia tapatinti save su vyro ar moters, berniuko ar mergaitės lytimi. Lytis tokiu atveju tampa tabu. Šioje vietoje genderizmas išsigimsta, peržengia sveiko proto ribas, ignoruoja pačios gamtos suteiktą lyčių įvairovę.

Toks genderizmas yra pavojingas ne tik tradicinei šeimai, bet ir LGBT judėjimui, nes heteroseksuali šeima susidaro iš dviejų skirtingų lyčių, o LGBT nariai irgi turi lytį, tik vienodą. Dvi moterys, norinčios gyventi kartu, ir du vyrai, norintys gyventi kartu, išreiškia savo seksualinę orientaciją, išsaugodami savąją lytį, o ne ją prarasdami. Transvestitas(-ė) pakeičia lytį, bet vis tiek jos neatmeta. Biologinė lytis technologiškai pakeičiama dėl galimybės elgtis kitaip sociume, kitaip formuoti savąją Aš. Kai *jis* tampa *ja*, pabrėžia nebenorintis būti *juo*, pasirinkęs būti *ja*. Veikiausiai tikrai ne tam, kad nuolankiai ir pamaldžiai tarnautų kokiam nors erdoganiško sukirpimo patinui. Šiuo atveju sveikintinas nuosaikis genderizmas, pritariantis teisei tapatintis su savąja biologine lytimi, bet priešintis primityvių papročių ar religijos primetamoms elgesio normoms. Konvencijoje, parašytoje anglų kalba, lytis apibrėžiama žodžiu *gender*, o ne *sex*, nes būtent *gender* yra socialinis konstruktas, o *sex* reiškia biologinę lytį. Tad Stambulo konvencija gina biologinę moters lytį nuo jai primetamo socialiai sukonstruoto vaidmens pagal tradicinę vyro ar visuomenės sampratą, kai leidžiama moterį pavergti, prieš ją smurtauti ar prie jos priekabauti, neklausiant, ar jai tas priimtina.

Tad galbūt ateis diena, kai, vertinant nuosaikųjų genderizmą, bus susivienyta prieš radikalųjį genderizmą? Tokiu atveju šeimų sąjūdis susivienytų su LGBT, nes būtų nenorima panaikinti lyties kaip tokios. Toks susivienijimas – utopija, nes Šeimų sąjūdis griežtai laikosi tradicinės

orientacijos, neva vienintelė teisinga, o ne iškrypėliška yra tik heteroseksuali santuoka... Anot kunigo Peškaicio, būtent tokia retorika ir atgrasė jį nuo šeimos gynimo maršo. Tiesa, Vingio parke per mitingą nuo scenos neskambėjo agresyvi retorika, visas renginys, automobilių kolonos, nusidriekusios nuo pat Klaipėdos, darė gerą įspūdį (išskyrus incidentą, kurį greitai išsprendė policija). Matyt, Peškaitis turėjo omenyje agresyvią retoriką, užtvindžiusią socialinius tinklus. Viena aišku – visuomenė garsiai prabilo apie tradicinę šeimą ir jos vertybes. Prabilo suinteresuotai, reikšmingai, bet ne todėl, kad šeimai grėstų koks nors pavojus, veikiau bijoma prarasti jos statusą – jei bus priimtas partnerystės įstatymas, vienos lyties asmenys prilygs šeimai. Bet ar prilygs, ar neprilygs, gamta vis tiek taip surėdė, kad šeimos simbolis buvo, yra ir bus moters ir vyro santuoka. Gamta taip pat surėdė, kad vienos lyties asmenys buvo, yra ir bus mažuma, tad ar iš viso verta baimintis, kad toji mažuma įgis daugiau teisių? Nejaugi bažnyčioje švęstas vanduo yra skirtas vien daugumai?

Vokietijos Katalikų bažnyčia jau ėmė laiminti mažumų poras. Kodėl Lietuvos Bažnyčiai nepasekus šiuo pavyzdžiu? Tada į Kristaus namus būtų priimami visi, kaip Mokytojas priėmė ir nuodėmes atleido paleistuvei Magdalenai, sakydamas: „*Kas iš jūsų be nuodėmės, tegu pirmas sviedžia į ją akmenį.*“ Argi tarp Lietuvos katalikų kunigų nėra homoseksualių asmenų, kurie kartu gyvena po vienu stogu ir koncelebruoja šv. Mišias? Kodėl nepalaikinus tokio savo pačių atvaizdo? ■

¹ Elena Narkevičiūtė. Stambulo konvencija: mitai ir realybė. Interneto prieiga: https://www.lrt.lt/naujienos/pozicija/679/1363377/elena-narkeviciute-stambulo-konvencija-mitai-ir-realybe?gclid=Cj0KCQjwp86EBhD7ARIsAFkgakiK3Cm6n3-PAsfFZKt-FQFVt9UifWxo3CICQkinCsuXnupdcxka4tMaAtTUEALw_wcB

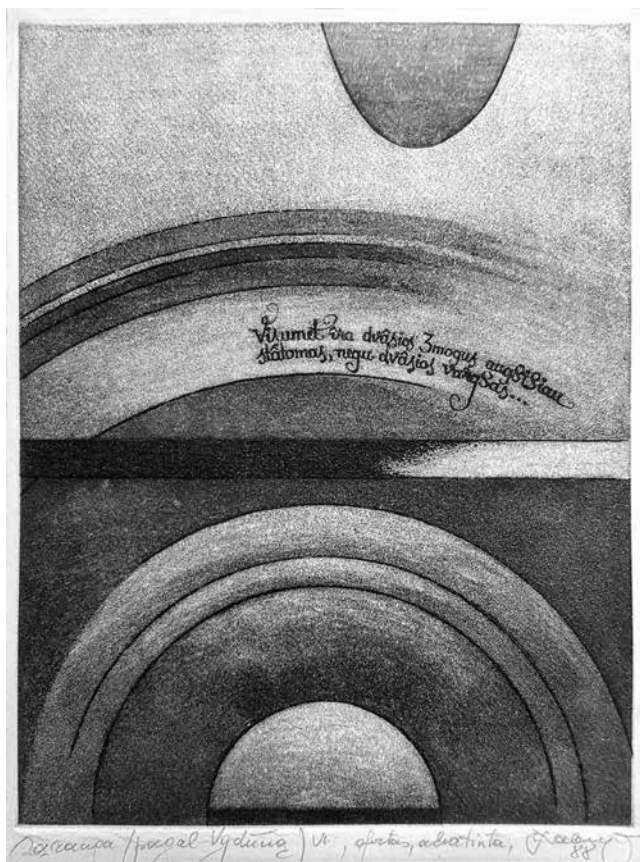
² Kun. A. Peškaitis OFM: Krikščionys turėtų atsiriboti nuo „Didžiojo šeimos gynimo maršo“. Interneto prieiga: <https://www.bernardinai.lt/kun-a-peskaitis-ofm-krikscionys-turetu-atsiriboti-nuo-didziojo-seimos-gynimo-marso/>

³ Bažnyčia stos mūru už šeimą. Interneto prieiga: https://www.respublika.lt/lt/naujienos/lietuva/kitos_lietuvos_zinios/baznycia_stos_muru_uz_seima/

⁴ Mano teisės. Interneto prieiga: https://manoteises.lt/wp-content/uploads/2017/05/STAMBULO-KONVENCIA_OFICIALUS.pdf?fbclid=IwAR3sAQH5fWKIHU4trTGrflkkBNM_Z9SRFtzXcNLFYez2j9fECEVBqvdRw

Aloyzas STASIULEVIČIUS

EVA LABUTYTĖ – BEGALINĖS ŠVIESOS SPINDULYS

Eva LABUTYTĖ. *Sąranga* (pagal Vydūną) VI. 1988

Su grafike Eva Labutytė (1938–2003) susipažinau 1972 m. Palangoje, dailininkų kūrybos namuose, kur suvažiuodavo tapytojai, grafikai, skulptoriai. Jos kambarys būdavo susitikimų vieta, bendravimo erdvė. Po darbo dienos tradiciškai pas Evą eidavau gerti kavos. Kalbėdavomės apie meną, tapau jos kūrybos gerbėju. Evos charakteris buvo šviesus, lengvas, su ja malonu bendrauti, ji mokėjo džiaugtis kolegų kūryba. Buvo labai svetinga, geranoriška, skambiai kvatodavo, nors jos kasdienybė persmelkta gilaus liūdesio. Taip manyti skatino ir Evos kūryba – dramatiška, apmąstyta, išjausta, sklidina dramatismo. Beveik visi kūriniai skirti Prūsų žemei, jos kultūrai, dramatiškam krašto likimui.

Po studijų Vilniaus dailės institute Labutytė sukūrė įspūdingą estampų ciklą, pagerbdama Mažosios Lietuvos šviesuolius – Martyną Mažvydą, Liudviką Rėzą, Joną Bretkūną, Dovydą Kleiną, Kristijoną Donelaitį, Vydūną, Ievą Simonaitytę, Martyną Jankų. Atsiskleidė ryškūs embleminio jos mąstymo ypatumai tiek meninės raiškos, tiek kuriamos prasmės požiūriu. Lakštuose gausu inskripcijų – tai ir semantinis kodas, ir kompozicinis elementas. Sukuriamas neišardomas vaizdo ir teksto derinys. Šis ankstyva-

sis kūrybos ciklas rodo pagarbų autorės nusilenkimą LDK barokinės grafikos tradicijai.

Vėliau išryškėjo itin originali meninė Labutytės raiška. Septynių ofortų cikle „Sąranga (pagal Vydūną)“, sukurtame 1988 m., visa jėga atsiskleidė polinkis į apibendrinimą, išraiškos priemonių minimalizmas, abstrahavimas, daugiasluoksnis plastinis mąstymas. Erdvūs toliai, talpūs simboliai, jautri, niuansuota etinė pozicija ir tik Evai būdinga kūrinių intonacija – protestantiškai santūri, stojiška.

Mišrios technikos ciklas „Mažosios Lietuvos motyvai“ (1982–1983) – tarsi pasivaikščiojimas Baltijos jūros pakrantėmis. Labutytė vardija prūsiškas gyvenvietes, atkuria kultūros fenomenus, buitines daiktus, tai, kas jai brangu ir reikšminga. Pasitelkia žvaigždynų ritmus, simbolius, taupias menines priemones, kad priartintų istorinę praeitį, prikeltų Prūsiją – Donelaičio žemę. Primindama išnykusios prūsų tautos pėdsakus Labutytė atliko pilietės ir menininkės pareigą savo tautai, savo žemei.

Anuomet, 1972-aisiais, mes, būrelis dailininkų, važiuojome į Tolminkiemį aplankyti Donelaičio kapo. Pakeliui sustojome Vištytyje, viena šio miestelio gatvės pusė Lietuvoje, kita – jau Rusijoje. Riboženklis – baslys, ant kurio lenta su užrašu *Калининградская область* (Kaliningrado sritis). Lietuvos pusėje kelias lygus, išasfaltuotas, o iškart už ženklo – duobėtas, išdaužytas, palei gatvę stūkso griuvėsiai nuo karo laikų. Vištytyje mums pasakojo, kad iš Rusijos anądien į Lietuvą atbėgo eksproprijuotų karvių banda. Mat kolūkio piemu rusas smarkiai užgėrė, savaitę nemelžtos karvės, gailiai mūkdamos, „repatrijavo“ į Lietuvą, čia jas žmonės pamelžė ir grąžino Rusijon.

Atvažiuojame į Tolminkiemį. Prie trobos su užrašu *Буфет* (bufetas, PUB'o „protėvis“) keikdamiesi mušasi girti vyrai. Kiemas iki kelių išmaurotas giliomis traktorių provėžomis, raudonų plytų fachverkiniai pastatai paversti tvartais, ant raudono audeklo užrašyta *Трудом и только трудом построим коммунизм* („Darbu ir tik-

tai darbu pastatysime komunizmą“). Einame prie bažnyčios, šalia jos pastatyta degalų cisterna – čia traktoriai su „Belorusais“ (traktoriai, nuo 1946 m. gaminti Minske) važiuoja prisipilti kuro. Bažnyčios likusios tik sienos – sugriauta jau po karo, 1950 m. Grindys pridertos – šventovė paversta išviete.

Šalia bažnyčios lietuviai 1964 m. pastatė memorialinę akmenį (architektas Sigitas Lasavickas) Donelaičiui. Padedame prie jo gėlių. Prieina neblaivus vyriškis, stebisi – kaip šitas lietuvių poetas atsidūrė *в нашем Калининграде?* Rimtautas Gibavičius, žiūriu, sužaubavo akimis, sugniaužė kumščius: „*O kaip tu pats čia atsidūrei?*“ Rusas atrodė nuoširdžiai pamiršęs, kur gimė. Tas bukas sovietinis istorijos perrašinėjimas, matyt, jau paveikė smegenis. Pamenu savo brolio liudijimą – 1947 m. su kitais lietuviais nusiųstas į Karaliaučių statyti elektrinės, Juozas prie įvažiavimo į Karaliaučių pamatė fantasmagorišką plakatą *Отстроим родной город* („Atstatysime gimtąjį miestą“). Sovietų socialiniams inžinieriams neatrodė pernelyg ciniška okupuotą miestą vadinti „gimtuojų“.

Važiuojam toliau duobėtais keliais į Karaliaučių, ten pamatome sugriautą Katedrą, rotušę, universiteto griuvėsius. Karalių mieste atsitiktinai sutikau skulptorių Izraelį Geršburgą, su kuriuo kartu mokiausi Vilniaus dailės institute, draugavom, vaišindavau jį mamos kepta duona, rūkytais lašiniais. Po studijų išvyko į Karaliaučių, dirbo dailės kombinate. Pakvietė mus į kombinato dirbtuves. Atėję vakarop, išvydome siurrealistinį vaizdą – kieme vienas prie kito, lempų apšviesti, stovėjo gal šimtas cementinių leninų. Tas visafigūres revoliucijos vado skulptūras dailės kombinatas šlampavo Kaliningrado srities miestų aikštėms. Tokio vaizdo Lietuvoje nebuvome matę, nors dailės kombinatai irgi dirbo.

Į Palangos kūrybos namus grįžome tylėdami. Eva Labutytė jautėsi ypač prislėgta, išvydusi, kaip išniekin-tas ir trypiamas gimtasis jos kraštas. Iš to skaudulio kilęs ir egzistencinis Evos kūrinių dramtizmas. ■

Užrašė Aušra POŠKUTĖ

DŪMŲ SKLIDINOS AKYS

Novelė

Remiui nepatiktų, kad kažkam apie tai pasakojau be jo žinios, tačiau, jei išgirstumėte, ką tada išgirdau, jums irgi neliktų kito pasirinkimo, net jei Remį pažinotumėte taip gerai, kaip aš. Kartu tarnavom Kirgizstane. Dėl specifinių veido bruožų buvau net praminęs jį kirgizu, tačiau prisiminti to laiko nė vienas niekada neprisiversdavom.

Viskas baigėsi arba prasidėjo, nes, kaip žinome, visos pabaigos yra nors trumpai buvusios pradžiomis, vienos didelės JAV valstijos vakaruose, mažame priemiestyje. Pavakare atėjau atsisveikinti su Remiu, nes jau rytoj turėjau išvažiuoti suvisam.

Jiedu su Lola gėrė arbatą sode. „Sodu“ tą vietą vadino jis, o jai tas kelių kvadratinį metrų aptvaras buvo „sodelis“, į kurį nosies nekištų net avys, jau nekalbant apie ožkas. Ne todėl, kad žolė ten būtų buvusi sintetinė ar dirvonas toks nuplikęs kaip kai kurių dažnai per TV rodomų diktatorių pakaušis. Tikrai ne. Tas visai mažas lopelis, prižėlęs dygios žolės, ribojosi su kaimynų sklypais, irgi ne ką didesniais, kur ne kur kyšojo dirvai nereiklūs medeliai ar apšepę krūmai, tiesiog nebeturintys kur daugiau augti. Už tvorų plytėjo kvadratinis lizdinis būdu sudalytos gatvės, krautuvėlės, sklido nykūs pirmyn atgal lakstančių mašinų signalai. Tvoskė neapsakomas karštis. Amerikietiška svajonė, tik atvirkščiai. Gal tik man taip atrodė, nes draugas, išskleidęs sparnus, čia gyveno jau dvidešimt metų, tarsi šis

išnuomotas namelis išsinuomotoje svetimoje šalyje jam tiktų labiau negu kam nors kitam...

Tame sode ji viską ir pasakė. Ištarė tyliai, gal tikėdamasi, kad neišgirs, o jei netyčia išgirstų, gal nespys. Jis išgirdo. Pakeltą arbatos puodelį padėjo greta lėkštutės ir susiraukė, tarsi perkandęs kažką rūgštaus.

– Ne, – atšovė jis, – aš vis dar dirbu. Dabar tiesiog pertrauka. Nėra darbo. Niekam nebereikia stiklo. Niekas neperka. Mes nebeužsakinėjame. Rodrigas grįžo į Meksiką, Karlas išvažiavo į Niujorką, likome tik aš ir senis Diegas.

– Padėk puodelį į vietą, ant staltiesės liks dėmė, – liepė Lola.

Jis nekantriai perbraukė per savo juodus kaip varno plunksnos plaukus, tarytum ten būtų įstrigęs koks tropinis vabzdys.

– Karlo duktė serga. Tėvas išvažiavo pas ją. Pirmuoju rytiniu *Greyhound*.

– Jau sakei. Vakar ir užvakar.

– Gal ir sakiau, bet ji iš tikrųjų sunkiai serga. Jauna mergina, vos dvidešimt šešerių.

– Na ir kas? Daug kas dabar serga. Ir tu susirgsi, juk tave išmetė iš darbo.

– Klausyk, jau tūkstantį kartų tau sakiau, kad niekas iš niekur manęs neišmetė.

Saulė buvo dar aukštai, bet pirmieji vakaro ženkilai jau ėmė rodytis. Debesis permušė sparčiai tamšėjanti šviesa, blaškoma kilusio lengvo vėjelio.

Jaučiausi nejaukiai, tarsi ne savo noru dalyvaučiau įsibėgėjusiame skyrybų procese. Abu sėdėjo susigūžę, tylėjo. Arbatos nebegėrė. Aš irgi padėjau puodelį, nors *California Raspberry Tea* man patiko, būčiau mėgavęsis iki paskutinio lašo.

– Neišmetė, tai neišmetė, bet senis Diegas šįryt kažkodėl paskambino.

– Tau? Senis Diegas?

– Man. Pats senis Diegas.

– Netikiu!

– Netikėk. Tu buvai išėjęs pirkti rytinio laikraščio, o aš skalbiau. Man patinka skalbti, kai esu viena.

– Skalbk, jei nori, bet senis Diegas tau neskambino. Jis niekada niekam neskambina. Pas mus kontorėj išvis nėra telefono. Pilni kampai visokio šlamšto – dėžių, pjūklų, vinių, armatūros, stiklo vatos. Ir dar garažas.

– Paskambino iš namų.

– Iš namų? Ką čia paistai! Ten juk jo duktė su trynukais.

– Remi, – pagaliau ištarė vardą, lyg būtų tik dabar jį sužinojusi, repetavusi, ar teisingai taria, nors jiedu gyveno kartu beveik trisdešimt metų.

– Ką Remi, ką Remi?

– Diegas tave atleido.

– Mane? Nori pasakyti, kad išmetė kaip šunį į *bekjardą*? Pasakok tokias nesąmones tai vištai savo seseriai. Gal tu kalbėjai su tryniais, Diego anūkais?

– Atsipeikėk, Diegas užsitarė. Daugiau nebedirbs.

– Klausyk, moterie, – galutinai įširdo Remis. – Jei Diegas būtų užsitaręs, aš pirmas apie tai sužinočiau. Toji stiklo siunta, kurią gavom, buvo sudužusi. Negalėjom jos pristatyti užsakovams. Supranti? O dabar turim laukti, laukti, laukti. Ar žinai, kaip atrodo duženos, koks aštrus sudužęs stiklas?

– Remi...

– Ko nori, po velnių!

– Diegas sakė, kad Karlo duktė mirė.

Sodą užgulė tyla. Po sunkios pauzės Remis tarė:

– Prisimenu jos veidą. Buvo visai jauna. Negali būti, kad mirė.

– Mirė. Viskas baigta. Tu gausi savo amerikonišką pensiją ir mudu čia kas vakarą gersime arbatą.

– Netikiu. Netikiu. Netikiu!

Pasijutau atsidūręs ne laiku ir ne vietoj. Norėjau, kad jiedu aiškintųsi be manęs. Atrodė, didžiulis svambalas grėsmingai siūbuoja virš mūsų trijų, nors mažos emigrantų dramos liudytojai buvo tik pilki raukšlėti debesys, abejingai pakibę danguj.

Nuėjau prie avokado. Keli gunktelėję vaisiai dar kabojo, bet kiti jau bejėgiškai tysojo žolėje. Atsargiai paliečiau vieną iš tų laikinai kabančių ir, įtampai augant, išgirdau, kaip Remis vožė kumčiu per stiklinį stalo paviršių. Lola ėmė spiegti:

– Kvaily, tu jį suskaldei! Aš sumokėjau už tą staliuką penkiasdešimt baksų.

Remis kažką jai atsakė. Ji nenusileido. Abu ėmė taip garsiai ir piktai rėkti, kad bandžiau užsikimšti ausis. Barnis darėsi nebepakenčiamas.

Norėjau tiesiog sprukti pro šonines vidinio kiemo duris, tačiau Remis, matyt, tai pajuto:

– Kristi, gal norėtum išgerti? – ramiai paklausė. – Mūsiškiai laimėjo kašį. Prieš tau ateinant.

Sportas man buvo neįdomus, gerti neturėjau ūpo. Bet nenorėjau ir bičiulio dar labiau skaudinti. Persikreipęs prie arbatos staliuko Remis žiūrėjo kažkur pro mane, atrodė, verkia arba jo akys užtrauktos dūmų. Lolos greta nebebuvo. Remis gerus dešimt metų nerūkė, kai persirgo plaučių vėžiu, bet dabar jo veidą gaubė tiršta dūmų migla. Mano senas geras draugas, keleriais metais už mane vyresnis, atrodė lyg ką tik kanonizuotas šventasis, su pašventinto vandens puodeliu sėdintis prie stalo, kurio suskaldytas stiklas jam reiškė kažką svarbaus. Sėdėjo ir tylėjo. Kirgizstane, prisimenu, irgi nebūdavo labai šnekus. Man gražus būdavo tas jo tylėjimas. Turbūt taip tyli į ledą sušalę žmonės, atrasti po ilgo laiko.

Nėjau artyn, apsimesdamas, kad apžiūrinėju kaimynų kriaušę. Girdėjau, kaip Remis šūkauja:

– Lola, ateik čia!

Paskui ėmė vos girdimai keikti gal Diegą, gal save:

– Ot sukin syn, prokliatyj sukin syn...

Niekada nemačiau Remio taip smarkiai įniršusio. Ir tokio desperatiškai tylaus. Jis priminė įjungtą siuvimo mašiną, kuri slapta, beveik negirdimai kažką siuva.

Sėdėjo prie staliuko ir žiūrėjo į sukrypusią kaimynų tvorą. Retkarčiais pro plyšį, esantį greta, vis kyšteldavo nosį kažkoks padarėlis, iš pradžių maniau, gal kačiukas, bet geriau įsižiūrėjęs pamačiau apspurusį, nupiepusį, daug patyrusį šunėką. Priekinė letena subintuota, tikrai ne vakar ir ne užvakar. Jis atkakliai trynėsi, bet galva niekaip nepralįsdavo pro plyšį. Bandymą sinchroniškai kartodavo, kai tik Remis kažką nerišliai sušvokšdavo. Žiūrėjau į purviną subintuotą šunį ir svarsčiau, ką daryti. Buvo jau vėlu, darėsi šalta. Pietų kraštuose šaltis klastingas, esu tą patyręs Portugalijoje. Jis tiesiog nesuprantamai ima persukinėti sąnarius pagal vėjo kryptį, galop pasijunti lyg sustingusi vėtrungė, o ryte vos įstengi pakilti iš lovos.

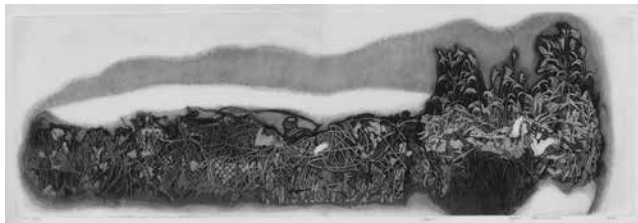
Staiga man pasirodė, kad antikiniam graikų teatre stebiu tragediją, kur veikia karalius Remis, karalienė Lola ir daug nematomų, bet realių personažų: Diegas, Rodrigas, Karlas, mirusi jo duktė... Už kaimynų tvoros susispietę žiūrovai veiksmažodį stebėjo pro plyšius, laukdami, kol visi veikėjai atskleis savo tikslus, troškimus, nusivylimus. Tragedija vyko, saulei leidžiantis ant stataus stiklo kalno, kur mėtosi viny, plaktukai, paslaptingos medinės dėžės ir kur niekad nelyja. Vyliausi, gal finale įsigalės taika, nukritę avokadai sušoks atgal ant šakelių ir prasiždės visuotinė, žodžiais nenusakoma brolybė, nors taip niekada nenutinka.

Mano vaidmuo dramoje neaiškus. Nesijaučiau esąs pasakotojas, veikiau prašalaitis, kurį likimo ranka visai atsitiktinai užkėlė ant scenos (galima sakyti, ant ešafoto), bet uždraudė kištis į veiksmažodį, neleido net replikuoti.

Remis tebesėdėjo, gaubiamas dūmų miglos. Jis jau buvo atsinešęs viskio butelį ir spėjęs kiek aprimti. Nebekalbinau jo. Tiesiog išėjau. Turėjau išsimiegot. Rytoj manęs laukė kelionė. Ne į Kirgizstaną, bet vis tiek ilga. ■

Rasa GEČAITĖ

GAMTOS SLĖPINIŲ METAFIZIKA

Tatjana KAZIMIERĖNIENĖ. Sausis. Ofortas. 2015.

Tatjanos Kazimierėnienės ofortų paroda, rengiama Vilniaus rotušėje, simboliškai akcentuoja vasaros pradžią.

Dailininkė sako: „Esu tylos ir ramybės piešėja. Mane pavergia paslaptingas miškas ir jo atspindys ramiam ežero vandenyje, susipynusios pakrantės žolės, paslaptingi siluetai, tarsi ištirpstantys gamtoje ir su ja susiliejančios. Byrantis jūros smėlis, vasaros karštis, supintos Nidos kopų tvorelės, pradingstančios kažkur už horizonto (ciklas „Pajūris“)… Kerpės, spygliai raižiniuose transformuojasi į paslaptingas „Salas“, samanų, užaugusių ant pašto dėžučių stogelio, virsta fantastiniu peizažu „Paklydę laišškai“.

Raižiniuose „Portugališki motyvai I, II, III“ perteiktas gamtos gebėjimas išgyventi net sunkiomis sąlygomis. Ši triptiką sukūriau, grįžusi iš Portugalijos, kur sužavėjo Šv. Vincento iškyšulys. Tai didžiulė uola, kuri statmenai leidžiasi į Atlanto vandenyną. Ten beveik nėra žemės, bet labai daug nuostabaus grožio vijoklinių žolynų. Tačiau būriai turistų, kurie grožisi didingais gamtos vaizdais, kojomis trypia tuos gležnus augalėlius, kurie bando visomis išgalėmis užsikabinti už akmeninių uolų. Vadinu juos „kankiniais“, kurie net ir trypiami žydi, brandina sėklas.

Man svetimos įmantrios ir efektingos plastinės formos. Paveikslai minimalistiniai. Jautrūs tonai, švelni kalba ir tylos užuominos – tai meditacinis požiūris į gamtos slėpinius.“ ■

LIETUVIŲ EPAS, IŠSKAPTUOTAS IŠ MEDŽIO

Nežinau, kada ir koks medžio drožėjas Lietuvoj išskaptavo pirmąjį Rūpintojėlį. Tokį, kokie teberymo kaimo seklyčiose ar koplytėlėse. Dievulis, sukūręs mus pagal savo paveikslą, čia atsidusdamas mąsto, ką jis padarė ne taip, kad Rojus pavirto „ašarų pakalne“.

Šiaip ar taip, tie liaudies meistrų skaptuoti vargdieniai, dievuliukai buvo artimesni, mielesni kaimo žmonėms už paausiuotus altorių paveikslus. Rūpintojėliai buvo tarsi kasdieninė duona. Rupį, ruginę, bet stiprianti viltį ir dvasią sunkiais okupacijų laikais.

Paminėdamas tautodailininkus, kuriuos anuomet pažinojau, pradėsiu nuo Antano ir Onos Česnulių, dabar gyvenančių Naujasodės kaime netoli Druskininkų. Stebiuos, kad įstabią jų sodybą žiniasklaida beveik nutyli.

Per Česnulių parką vingiuoja šlifuočių riedulių siena. Kiekviename akmenyje išskaptuota niša – jų apie aštuoniasdešimt. O kiekvienoje nišoje rymo vis kito meistro išdrožtas Rūpintojėlis.

Iš nuostabos burnai išdžiūvus, norėsit atsigerti? Prašom! Yra šulinys, ant kurio dangčio sėdi paslaugus judantis Vandenis. Kiemo vidury – vėjo malūnas. Jame per tris aukštus išdėlioti mažesni Česnulio drožiniai, o visame parke – stebinančios skulptūrinės scenos. Tarp skulptūrų ir medžių – tvenkinys. Ir dar sala su šokančiom figūrom... Česnulis įvaldęs ne tik medį, akmenį, bet ir metalą. Apsilankykit. Čia iš tiesų tinka nūnai madingas žodis „nerealų“. Bet dabar aš dar grįšiu į savo vaikystę.

Užaugau Žemaitijoje, kur anuomet buvo labai daug koplytelių, užteko ir meistrų, gebančių išdrožti šventųjų statulėles.

Stanislovas Riauba, mažaraštis drožėjas, man priminė vargo bitele, mėgstančią žiedus ir spalvas. Turiu jo žaliai nudažytą „Žlibiną“ (slibiną) ir mėlynšvarkį, raudonkelnį „Faifoklį“. Taip jis vadino plevėsas ar išpuikusius valdininkus. „Gyvačių kerėtojas“, „Platelių ežero ragana“, „Laikrodininkas“, „Gėlių karalienė“ – šie drožiniai tarsi išreiškė Riaubos troškimą netikėtai patirti kokį nors stebuklą.

Gyvenimo pabaigoj Riauba buvo įsikūręs Jonušų namuose. Šeimininkai, Justinas ir Regina, po jo mirties pajuto, kad įnamis paliko jiems savo talentą. Argi tai ne stebuklas? Dabar abu Jonušai, talentingi liaudies meistrai, drožėjas ir tapytoja, žinomi ne vien Plungėje.

Toliau... Švėkšniškis Vytautas Majoras, pasibaigus karui, už ryšius su partizanais buvo be teismo įkalinamas ir dešimčiai metų ištremtas. Po aštuonerių metų paleistas mokėsi Telšių dailiųjų amatų mokykloj. Vytautas man yra rodęs išsukiotus savo pirštus – tardymų traumos išlikusios, tačiau net jos nesutrukdė Majorui tapti „meistrų meistrų“ – tokį titulą jam suteikė Lietuvos tautodailininkai. Švenčiant garsaus kretingiškio drožėjo Aniceto Puškoriaus šešiasdešimtmetį, Vytautas paragino liaudies meistrus nebedrožinėti sprindžio dydžio skulptūrėlių. Būtų pats laikas sukurti kokį nors rimtą skulptūrų ansamblį. Kad ir Ablingoj. Fašistų išžudytam kaimui atminti.

Ablingos memorialo skulptūros

Netrukus tokį pasiūlymą jie surašė aukščiausiai valdžiai. Partiniai ar saugumo organai ilgai dėsė. Gal todėl, kad dėl Ablingos kaimo gyventojų sušaudymo ne vien vokiečiai kalti. O gal partiniai šulai tiesiog nenorėjo, kad tas memorialas būtų patikėtas Majorui. Galiausiai leidimas duotas, net medienos parūpinta. Keliolikos medžio drožėjų sukurtas Ablingos memorialas (1972) stovi iki šiol.

Čiurlionio kelio skulptūros

Vėliau atsirado Čiurlionio kelias, Raganų kalnas Juodkrantėj... Majoras sukūrė monumentus Mažvydui, Donelaičiui, Simonaitytei, „Palangos Juzei“ Valančiaus tėviškėj, skulptūrą „Žemaitis“ ant Skomantų piliakalnio... Gaila, kad buvo atmetas išpūdingas, liaudiškas Majoro projektas Rainių kankiniams. Ne veltui sakoma: ne taip kepa roputė, kaip norėtų bobutė.

Majoras, išsikūręs apleistoje kaimo sodyboje (netoli Klaipėdos), sumeistravo bene pirmąsias Lietuvoj kinetines, judančias skulptūras. Svečią prie vartų pasitikdavo staugiantis „Geležinis vilkas“, kieme pasveikindavo tarytum atgijęs šarvuotas ir ginkluotas raitelis.

Iš to užgrūdinto talentingo žemaičio daug ko pasimokė ir auksarankis džiugas Antanas Česnulis.

Skaudžiai okupantų pakaustytas buvo ir mano bendraamžis Eduardas Jonušas, palikęs daug labai įsimintinų pėdsakų Neringoje. Vaikystėje Eduardas buvo atsidūręs vaikų namuose, iš ten pabėgęs slapstėsi. Armijoje saugumas iškniso slepiamą vaikino praeitį. Jis buvo nuteistas dvidešimt penkeriems metams lagerio ir dar penkeriems tremties.

1956 m. grįžęs į Lietuvą, skaptavo statulas, nutapė Martyno Jankaus, Vydūno, Liudviko Rėzos ir kitų Mažosios Lietuvos veikėjų portretus. Rūpinosi apleistų kapinių krikštais, atkūrė žvejų burlaivių simbolines vėtrunges, pagal surastus brėžinius pastatė net kurėną, Nidoje žinomą „Kurši“.

Norėdamas pamatyti daugiau tautodailininkų, kuriuos galima vadinti disidentais, 1975 m. nuvažiavau į Dzūkiją, kur Perlojoj prie Merkio buvo rasta patogi erdvė nukirstiems ąžuolams. Iš visos Lietuvos susirinkę drožėjai kiekvienas pagal savo įsivaizdavimą įsipareigojo sukurti bent po vieną skulptūrą, skirtą Čiurlionio šimtmečiui.

Priėjau prie kirviu besidarbuojančio meistro, palaukiau, kol jis stabtelės, kad nusibrauktų nuo veido prakaitą, ir pažvelgs į mane.

Paklausiau, ką numatęs išdrožti, ar turi kokį nors eskizą?

– O kas tas eskizas? – paklausė skulptorius. – Aš pradedu nuo galvos. Kai pasirodo pirmoji akis, tada jau žinau, ką daryti toliau.

Tai buvo Ipolitas Užkurnys, Rašytojų namo kaimynystėj (Antakalnio g. 4) pusrūsyje įsirengęs dirbtuvę. Kartą užėjęs pamačiau ažuolinę pliauską su išskaptuotom dviem galvomis. Viena priminė Jėzų, kuriam kitas Biblijos personažas lyg bandė kažką pakuždėti.

– Čia tikriausiai bus Judo pabučiavimas, – tariau.

Ipolitas patvirtino. Skulptūrą užsakė Ateizmo muziejus, žadėdamas gerai atsilyginti, matyt, prireikė liaudiškos skulptūros pavyzdžių.

– Tegul įsižiūri, – pasakė meistras. – Gal kuris nors ateistas pajus, kad ir tas muziejus yra tarsi koks Judošiaus pabučiavimas.

Gal po savaitės ankstyvą rytą Užkurnys tą savo kūrinį atnešęs padovanojo man.

– Muziejininkai nepažino, kas čia tokie. „Apaštalių paslaptys“ – taip žadėjo pavadinti. Supykęs jiems skulptūros nepalikau.

Štai kaip tas įspūdingas Užkurnio drožinys atsirado ant mudviejų su žmona knygų lentynos, šalia Riaubos „Faifoklio“ ir „Žlibino“. 1990-aisiais, po Kovo 11-osios, Ipolitas nutarė Aukščiausiąjai Tarybai, gal net pačiam Landsbergiui, įteikti dovaną, bet norėtų ta proga tarti keletą žodžių.

AT darbotvarkė buvo perkrauta, pirmininkas paprašė, kad apie tai užsiminčiau atėjusiam svečiui. Užkurnys, įteikdamas Landsbergiui didoką ažuolinį Rūpintojėlį, iš tribūnos pasakė tik tokį palinkėjimą:

– Jeigu jums kada pritrūks vieno balso, įskaičiuokite ir jį...

Anuomet, Čiurlionio kelio pradžioje, kalbinau ir kitus meistrus. Vienas iš jų, paklaustas, kuo jo tašomas ažuolas primins Mikalojų Konstantiną, vietoj atsakymo atkišo man skiedrą ir pieštuką. Skulptorius gestais parodė, kad yra kurčias.

Taip susipažinau su ypatingu Aukštaitijos tautodailininku nuo Svėdasų, poetu, fotografu, sodininiku – devynių amatų meistru Stasiu Karanausku.

Čiurlionio kelio skulptūros

Vaikystėje nuo ligos apkurtęs, senatvėj lankėsi Indijoje ir tapo jogos, Satja Sai Babos išpažinėju.

Karanauskas yra sukūręs beveik šimtą skulptūrų – Biliūnui, Vaižgantui, Miškinui, „Pavasari“ Čiurlionio keliui... (Ir antkapinį paminklą mano tėvams Skėrių kaime prie Pasvalio.) Yra išleidęs tris savo poezijos rinkinius, Aukštaitijos periodikoj išspausdino nemažai straipsnių.

Didžiausia Karanausko svajonė buvo sukurti eiliuotą lietuvių tautos epą. Jo poezija rodo, kad autorius gilinosi į mitologiją, vėliau net mėgino ją susieti su budizmu.

Tokia tad šio apkurtusio Lietuvos talento ypatinga vidinė klausa. Tyla, leidusi išgirsti tai, ko mes triukšmingame pasaulyje jau nebeįstengiamo ar nebenorime girdėti. ■

Vilma DEČKUTĖ-ŽUKAUSKIENĖ

ŠVELNUS KŪRYBIŠKUMO PRISILIETIMAS PRIE GAMTOS

Japonų menininkės kūrinys Marijai Gimbutienei

**Archeologės
Marijos Gimbutienės
100-osios gimimo metinės
(1921-1994)**

UNESCO minima sukaktis

„**K**urdama šią kompoziciją daug galvojau apie „mane supančią aplinką – dangus, žemė, šaltinis, qžuolas, smėlis, žolė, varlės, stirna, kiškiai... Trys akmeninės kolonos: Įėjimas, Atrama, Išėjimas. Galvojau apie žmones, apie šalį, apie atgimimą“, – taip savo kūrinio Europos parke atsiradimą prisimena japonų menininkė Tei Kobayashi.

Viskas prasidėjo 1994-aisiais. Anuomet jaunas, vos trečią dešimtį įpusėjęs menininkas Gintaras Karosas gyveno idėja sukurti išskirtinę šiuolaikinio meno erdvę viso pasaulio menininkams, įvairių kultūrų atstovams. Rengdamas jau antrą tarptautinį skulptūros simpoziumą, su žmona Lina rašė ir plačiai siuntė laiškus, pristatančius parko viziją ir kviečiančius prisidėti prie idėjos įgyvendinimo.

„Vieną naktį faksu gavome žinią iš Japonijos – atsiliepė menininkė, turinti idėją archajiška moteriškumo, pusiausvyros, harmonijos tematika, –

prisimena skulptorius Europos parko kūrėjas. – Japonijos kultūra, estetika man artimos nuo studijų laikų. Tai buvo pirmas kontaktas su menininke iš tokios tolimos, egzotiškos šalies. Pakviečiau, kad dalyvautų.“

Paklausta apie pirmąją viešnagę Lietuvoje, menininkė Tei Kobayashi mielai dalijasi prisiminimais ir šiandienos įžvalgomis:

„Tai šalis, apie kurią žinojau labai mažai. Oro uoste mane pasitiko su gėlėmis ir šiltomis šypsėnėmis, koks gražus paprotys, pamaniau, pasijutau gerbiama, mylima nuo pat atvykimo momento.“

Japonijos diplomatas Čijunė Sugihara, ambasadorius Lietuvoje (1939–1940), nepakluso savo šalies įsakymui nesuteikti tranzitinių vizų persekiojamiems žydams, bėgantiems nuo nacių mirties nuosprendžio. Didžiujauosi jo drąsa.

Viešnagė Europos parke, skulptūros „YONI“ kūrimas man buvo viena iš pačių svarbiausių meno pa-

tirčių. Esu dėkinga muziejaus kūrėjui Gintarui Karosui už paramą, už tikėjimą tuo, ką aš įsivaizdavau. Jo svajonė skulptūromis skleisti grožį Europos parke tapo realybe. Man garbė būti šios vizijos dalimi.“

Tei Kobayashi atvyko į Europos parką, neturėdama planų kurti ilgalaikio, išliekančio meno kūrinio, ketino tik, kaip jai įprasta, surengti performansą, sukurti instaliaciją. Tai pirmas kartas, kai jos kūrybos rezultatas – ne tik renginys, ne tik vaizdo įrašas, bet ir išliekanti skulptūra.

Savo kūrinį „YONI“ Europos parke Tei Kobayashi dedikavo išskirtinei asmenybei, garsiai mokslininkei Marijai Gimbutienei, kuri tais pačiais metais, 1994-ųjų vasario 2 d., deja, mirė, sulaukusi 73 m.

Vilniuje, gydytojų šeimoje užaugusi Marija Alseikaitė, vėliau Gimbutienė patyrė sovietų ir nacių okupacijas, karo siaubą. Pasitraukusiai iš Lietuvos į JAV ir tapusiai mokslininke, pripažinimą atnešė jos „Kurganų hipotezė“ apie indoeuropiečių kilmę ir pasklidimą dabartinėje Europos teritorijoje. Gimbutienė itin daug dėmesio skyrė neolitui – laikotarpiui iki indoeuropiečių įsiveržimo į Europą. Tyrinėtoja teigė, kad anuomet, Senojoje Europoje, vyravo kitokia – taiki ir idiliška, matristinė visuomenės sistema, Deivės civilizacija, vyravo nematerialios vertybės ir kūrybiškumas.

Gimbutienės tyrinėjimai ir atradimai atskleidė svarbius naujus faktus ir paskatino rasti iš principo kitokį požiūrį į antropologijos, archeologijos, mitologijos duomenis. Įdomu, kad tarp Gimbutienės ir Karoso yra netiesioginis giminystės ryšys, garsiosios archeologės pavardė įrašyta skulptoriaus genealoginiame medyje.

Subtilumo, lengvumo, harmonijos derinys

Skulptūrinę kompoziciją „YONI: Marijos Gimbutienės atminimui“ sudaro trys skirtingo aukščio stulpeliai, sudaryti iš įvairiaspalvių, vienas ant kito suvertų akmeninių žiedų. Tai itin darniai su aplinka susiliejančias kūrinys, savo subtilumu ir simboliais atliepiantis tiek Rytų kultūros bruožus, tiek lietuvių

mokslininkės pasaulėžiūrą. Kūrinio idėja susijusi su mitologija, moteriškumo, vyriškumo ir gyvybės samprata. „YONI“ – tai pradžia, iščios, šaltinis. Anot Tei Kobayashi, „dangus ateina į žemę per varčius iš trijų kolonų.“

Praėjo 27 metai, tačiau Tei Kobayashi gyvai prisimena anuomet Europos parke patirtus išpūdžius, apėmusį įkvėpimą ir apmąstymus:

„Akmeninės kolonos aplink vandens telkinį yra kūrinys, skirtas šio (Europos parko) qžuolų miško deivei. Buvau pakviesta į Lietuvą kurti šios skulptūrinės kompozicijos, tarsi atlikti pavasario šventės apeigų.“

Žinojau apie Mariją Gimbutienę, lietuvių mokslininkę, pasišventusių deivių tyrinėjimams. Trys kolonos aplink tvenkinį simbolizuoja, kaip dangaus energija nukreipiama į žemę, kad kurtų gyvybę.“

Vieną ankstyvą rytą vaikštinėjau tarp qžuolų ir pamačiau miške šį tvenkinuką, kuriame troškulį malšino stirna. Ši vieta buvo atokiai nuo įėjimo į parką, nuteikė tyliam pasivaikščiavimui po giraitę. Šis miškas ir tvenkinys yra integrali skulptūros dalis. Tai kraštovaizdžio (site-specific) meno kūrinys, skulptūrinė naujos gyvybės, apėmusios šalį, kuri ką tik atkūrė savo nepriklausomybę, išraiška. Lietuva vėl tampa savimi. Deivė suteikė jai savo palaiminimą. Nors sovietinio režimo liekanos dar buvo juntamos, bet priespaudos jau atsikratyta, prasidėjo rekonstrukcija. Nauja pradžia, atgimimas. Deivė pasirodo qžuolų giraitėje ir pripildė žemę gyvybės. Aš suvėriau akmenukus kaip maldos karoliukus į gyvybės kolonas. Meldžiausi qžuolų giraitės deivei, kad pajėgčiau sukurti kažką, skirtą džiaugtis gražios tautos atgimimu. Man garbė dedikuoti šį „YONI“ Marijai Gimbutienei. Anksčiau niekada nesilankiau Lietuvoje. Jaučiau stiprų artumą, pagrįstą žmonių jautrumu. Vakarai ir Rytai, regis, susilietė. Aš pati, būdama rytietės motinos ir vakariečio tėvo vaikas, jaučiau ryšį su Lietuva ir lietuviais.“

1994 m. vasarai artėjant į pabaigą, tarptautinis skulptūros simpoziumas Europos parke baigėsi, jo dalyviai išvyko. Tei Kobayashi pasiliko rudeniui tęsti darbo. Karosas juokauja, kad pasibaigus simpozi-

umui skirtoms lėšoms, gelbėjo pati gamta, „*prasidėjo grybų sezonas*“. Įgyvendinti menininkės kūrybinį sumanymą buvo sudėtinga dėl techninių aspektų, pragręžti siaurus akmenis jų nesuskaldžius tuometine prasta technika – ypatingo kruopštumo reikalaujantis darbas. Tačiau Tei būdingas lietuviams ne itin įprastas bruožas – niekur neskubėti: „*Man padėjo įgudęs akmens apdirbėjas, turintis daugiau kaip keturiasdešimt metų šio darbo patirtį, ir Europos parko įkūrėjas Karosas. Besąlygišką paramą man suteikė reziduojantis skulptorius Zigmondas Raicevičius, dirbęs pakviestų menininkų asistentu, – šlifuo-damas akmenis kartu su manim nuo ryto iki vakaro, dėliodamas juos, padėjo geriau suvokti kolonų grožį. Rūpinosi kolonomis, kai manęs jau nebuvo, net atstatė vieną septynių metrų aukščio koloną, kurią kažkas nuvertė. Jis atsiminė akmenų seką, spalvų – raudono lietuviško granito, rožinio ir balto marmuro, žalio nefrito dermę.*

Niekuomet nepamiršiu meilės ir atsidavimo me-nui, kokį patyriau Europos parke.“

Kai kitais metais Gintaras Karosas keliavo į Japoniją, į Hakonės muziejų po atviru dangumi, buvo pakviestas apsistoti svetinguose Tei Kobayashi namuose. Tai buvo įsimintina viešnagė, išskirtinė atmosfera sename vienuolyne name sustiprino jį su-pantis sodas, tylus lietaus šnaresys.

Išskirtinis meno kūrinio pristatymas

Pristatydama skulptūrą menininkė atliko perfor-mansą – nebylus kalbėjimas simboliais kvietė įsi-klausyti: „*Skulptūros pristatymo dieną aš apvynio-jau vieną iš kolonų, pati lyg naujagimis susivyniojau į vystyklus ir panirau į tvenkinį po vandeniu. Išlipau kitoje pusėje, žengdama per purvą, tempdama dra-bužį paskui save. Purvini šlapi vystyklai (japoniškai vadinamas Sarashi) buvo tarsi bambagyslė, siejanti mane su tomis kolonomis. Jie buvo sunkūs, lipnūs. Kai traukiau medžiagą, stengdamasi išvynioti ko-loną ir išsivynioti pati, medžiaga plyšo. Gamta nu-kirto bambagyslę. Saulėlydžio prietemoje plystančios*

medžiagos garsas skambėjo nepaprastai įspūdingai. Tautų atsiskyrimas. Nepriklausomybės paskelbimas. Lietuva vėl laisva. Ilgai lauktas išsilaisvinimas. Gir-dėjau žmones verkiant iš džiaugsmo.“

„*Performansas buvo išskirtinai įtaigus, kokio Lie-tuva dar niekad nematė. Įdomus, paslaptingas atli-kimas, skausminga menininkės saviraiška suteikė netikėtą, šokiruojančią patirtį. Tei atvėrė žiūrovams naujus meno horizontus*“, – prisimena Karosas.

Menininkė kalbėjo apie būtinybę moterims būti stiprioms ir laisvoms, nevaržomoms nei prietarų, nei tabu. Apie laisvą valią, pasirinkimo galimybę, o svarbiausia – apie moters jautrumo galią:

„*Deivės idėją, jos dieviškumo ištakas ir atskam-bius visuomenėje, garbinusioje deives, Marijos Gim-butienės tyrinėjimai ir veikalai padėjo geriau at-skleisti. Ji buvo lietuvė moteris, suvokusi deivės grožį ir galią. Tikiu, kad pasaulis ėmė labiau suprasti mo-teriškumo esmę. Moters jautrumas gerbiamas, mo-teris yra kūrėja, meilės ir taikos puoselėtoja. Deivė palaimino šį pasaulį, suteikdama jam atjautos ste-buklą.*“

1994 m. užsimezgusi Lietuvos ir Japonijos kultū-rų draugystė nenutrūko. Iš Japonijos atkeliauja Tei ranka tušu sukurti atvirukai, pasikeičiama laiške-liais. Gera šiandien, praėjus kone trims dešimtme-čiams, skaityti jautrius menininkės prisiminimus ir refleksijas:

„*Europos parkas – įkvėpimo ir grožio kupina vie-ta. Menas yra nemirtingas. Jaučiu dėl to ramybę ir džiaugsmą. Akmenines „YONI“ kolonas matau kaip linijas erdvėje, jos apibrėžia metų laikus. Švelnus kū-rybiškumo prisilietimas prie gamtos.*“

Ši viena iš daugelio, bet vienintelė tokia, Tei Ko-bayashi ir Europos parko istorija, prasidėjusi prieš 27 metus, yra tęsinys ir atspindys amžius trunkan-čios amžinųjų vertybių istorijos, siekiančios Deivės civilizaciją.

Europos parkas kviečia pažinti šiuolaikinį meną ki-taip – ne paviršutiniškai, ne paskubomis, o įsigilinant. Tai kitoks žvilgsnis į meno santykį su gamta, užtikri-nantis įsimintinus asmeninius atradimus. ■

Tei KOBAYASHI
„YONI: Marijos
Gimbutienės
atminimui“
1994 m.
Gyčio Juodėno
nuotraukos

Tei Kobayashi Europos parke

*Tei KOBAYASHI
„YONI: Marijos
Gimbutienės
atminimui“
Gintaro Karoso
nuotrauka*

FOTOGRAFIJA AUTOBIOGRAFINĖJE LITERATŪROJE: ASMENINIO NARATYVO (RE)KONSTRUKCIJA VAIZDU

Teksto santykis su nuotraukomis

Autobiografinė, kitaip egodokumentinė literatūra pirmiausia siejama su autentiška patirtimi, kurią skaitytojai laiko tikra todėl, kad tapatina autorių, teksto pasakotoją ir protagonistą. Tokio pobūdžio tapatinimas, pasak prancūzų teoretiko Philippe'o Lejeune'o, – tai „*autobiografinė sutartis*“, sudaryta tarp autoriaus ir skaitytojų, kai pats tekstas verčia (pasi)tikėti aprašytais faktais, kaip įvykusiais iš tikrųjų, ir jų sukeltais potyriais.¹ Tikrovės samprata šiuo atveju komplikuojasi, net kyla klausimas, ar užrašytas liudijimas apskritai gali išvengti fikcijos šešėlio. Kartais glaudų pasakojimo ryšį su tikrove sustiprina kiti elementai, pavyzdžiui, nuotraukos, kurių atsiradimas tekste tarsi sukuria antrą „*autobiografinės sutarties*“ sluoksnį, skatina dar labiau pasitikėti autoriumi arba priešingai – abejoti jo teiginiais, jei nuotraukos ne tik pertraukia pasakojimą, jį sudrumsčia, bet ir prieštaria užrašytoms istorijoms. Toks nevienalypis santykis verčia klausti, kokiais būdais fotografijos daro poveikį rašytiniam tekstui, nes tiek atsiminimai, tiek autentiškos nuotraukos, atspindinčios tam tikrus autoriaus gyvenimo etapus, priklauso tikrovės katego-

rijai. Kokių būdu vaizdai veikia žodinį kūrinį ir kaip dėl to kinta jo reikšmių sistema, jei nuotraukos nėra suvokiamos vien kaip iliustracija?

Vaizdų atsiradimą atsiminimų knygoje „reguliuoja“ pati autobiografinės literatūros prigimtis ir taikomi teoriniai modeliai. Tiek egodokumentika, tiek nuotraukos verčia jomis (pasi)tikėti kaip tikrovės atspindžiu – pasaulis čia ne pagražintas, o toks, koks yra. Pasak Roland'o Barthes'o, fotografija tam tikru atžvilgiu yra nematoma, nes žiūrima vien į tai, kas joje pavaizduota („*Fotografija visada nešiojasi savo referentą*“²). Ji priklauso „*tai sluoksniuotų objektų klasei, kai negalima atskirti dviejų sluoksnių jų nesunaikinant – kaip lango stiklas ir peizažas*“.³ Šią meno rūšį apskritai sunku vertinti, nes žiūrovams nuotrauka dažniausiai reiškia tik tiek, kiek jie atpažįsta pavaizduotą objektą. Egodokumentinis tekstas panašiai veikia skaitytojų sąmonę: kiekvienas įvykis, aprašytas dienoraštyje, autobiografijoje ar laiškuose, yra svarbus ne pats savaime, o todėl, kad atsitiko konkrečiam žmogui, teksto autoriui, kurio (tikrą) istoriją ir norima sužinoti. Taigi autobiografinė literatūra svarbi ne tiek pati istorija, kiek tai, kam ji nutiko ir kas ją pasakoja. Žvelgiant iš teorinės perspektyvos,

kiekvienas pasakotojas sukuria naratyvą, kuriuo (re)konstruoja pats save, (at)kuria tapatybę. Žinoma, daug kas priklauso nuo žanro – autobiografija, atsiminimai gerokai labiau orientuoti į praeitį negu dienoraštis ar laiškai. Michaelo Sheringhamo teigimu, autobiografijos subjektas yra hibridas, praeities ir dabarties, savęs ir kitų, tikrovės ir troškimų, nuorodų ir tiesioginės kalbos samplaika, todėl autobiografinis tekstas yra ne tiek produktas, kiek procesas.⁴ Nuotraukos šiame savęs (re)konstravimo ir (at)kūrimo procese tampa įrodymais, net metaforomis, išreikšiančiomis tai, ko negalima apsaakyti žodžiais,⁵ todėl Sheringhamas įtraukia fotografijas į autobiografinę schemą (*the autobiographical device*).

Būtent tikrovės kategorija lemia, kad užsimezga itin painius teksto santykis su vaizdais, pirmiausia dėl žanro specifikos, kadangi pirmasis (numatytas) autobiografinio kūrinio ir veikėjas, ir skaitytojas yra pats autorius. Aiškiausiai tą atspindi dienoraščiai, rašomi (tik) sau, jų tarsi neturėtų skaityti niekas kitas. Vis dėlto apsisprendus juos paskelbti, atsiranda komplikotas dvilypis rašytojo ir kitų, t. y. skaitytojų santykis su tekstu. Autoriui (pasakotojui) autentiški jo paties gyvenimo epizodai pirmiausia yra būdas perteikti savo atmintį. Kai į pasakojimą įterpiamos nuotraukos, jų nereikėtų vertinti kaip iliustracijų,⁶ nes dėliojant vaizdų seką, atsiranda dar vienas naratyvas, pasakojama tarsi atskira istorija. Tokiu būdu nuotraukų visuma tekste sudaro atskirą reikšmių sistemą, kuri gali papildyti pasakojimą arba pakreipti jį kita linkme, kilus įtampai tarp vaizdų ir teksto, kai du alternatyvūs naratyvai atsiduria šalia vienas kito.

Skaitytojams (neutraliems pasakojimo atžvilgiu) fotografijos, įterptos į autobiografinį kūrinį, leidžia pamatyti materialų, o ne žodinių autoriaus portretą: „Nuotraukos autobiografiniame kontekste byloja apie materialumą, kūnišką subjektą, autoriaus figūros, jo vardo ir kūno suvienijimą (prisimenant „autobiografinę sutartį“).“⁷

Kultūros plotmėje tekstas gali fotovaizdus kontekstualizuoti taip, kaip suvokiamos visos istorinės nuo-

traukos – jos nekvestionuojamos, laikomos įrodymu, padedančiu sureikšminti įvykį. Pasakotojui yra viskas aišku – jo gyvenimas neskyla į dvi skirtingas istorijas, bet skaitytojus vaizdai veikia paratekstualiai, vizualinė reprezentacija tarsi užkloja tekstą – jį maskuoja arba jam prieštarauja. Gilles’is Mora „Fotobiografijos manifeste“ (*Manifeste photobiographique*) teigia, kad fotovaizdai leidžia iš naujo patirti tai, kas išgyventa, jie yra biografijos liudytojai. Jo sukurtas terminas „fotobiografija“ (*photobiography*) – tarsi antspaudas, specifinis ženklas, manifestuojantis fundamentalų nuotraukų ryšį su tikrove.⁸ Nors jos nelaikytinos absoliučiu tikrovės atspindžiu, fotobiografijos skaitytojai tuo tikėti yra nuteikiami, pasitelkiant socialinius ir antropologinius kodus, (pasi)tikėti istorijos tikrumu skatina ir autobiografinis tekstas.⁹ Skaitytojai suvokia nuotraukas kaip atminties pėdsakus, kaip užrašyto pasakojimo komentarą arba alternatyvą jam. Nuotraukos testuoja tekstą – tokiu būdu skaitytojams suteikiama galimybė „patikrinti“, ar pasakotojo atmintis patikima. Imkime, pavyzdžiui, vaikystės nuotraukas – viena vertus, tai autentiškas dokumentas, atskleidžiantis pačią tapatybės esmę, antra vertus, pasakotojas gali neatsiminti savęs tose nuotraukose, net jaučiasi svetimas tam, kas jose pavaizduota, todėl atkurti ryšį tarp fotoportreto ir savęs bando tekstu.¹⁰

Lejeune’o teigimu, autobiografinė literatūra rašoma su „tarpais“ – tokį tekstą jis prilygina nėriniams, kurių grožis slypi būtent tarpuose, tame, kas praleista.¹¹ Lygiai taip autobiografinis tekstas didžiąja dalimi sudarytas ne iš aprašomų įvykių, bet iš to, kas nutylima. Kyla klausimas, kodėl vieni įvykiai prisimenami, o kiti praleidžiami, kas lemia epizodų, iš kurių konstruojama asmens biografija, atranką. Fotografijos, viena vertus, „užpildo“ tarpus, antra vertus, sukuria naujus. Į tekstą įsiterpęs vaizdas pirmiausia fiziškai atskiria vieną epizodą nuo kito, leidžia pamatyti vaizdinį istorijos „komentarą“, tačiau tuo pat metu atsiranda nauji tarpai – čia svarbu, kokioje vietoje nutraukiamas ar sustabdomas pasakojimas, suteikiant jam materialų pavidalą. Atsiranda skirtis rodoma-nerodoma, matoma-nematoma, skaitytojams užmenama mįslė, ko-

dėl vienus įvykius galima pamatyti, o apie kitus – tik perskaityti. Fizinė knygos erdvė leidžia susiliesti vaizdams ir tekstui, vizualūs elementai, užmegzdami paratekstualius ryšius, sureikšmina žodinį pasakojimą. Neretai fotografijos atskleidžia tą autoriaus gyvenimo pusę, kuri neaptariama žodžiais. Tekstas ir nuotraukos kuria tarsi dvi skirtingas asmens biografijas, koks jų tarpusavio santykis, skaitytojai aiškinasi, gretindami „tarpus“, atsivėrusius tarp žodžių ir vaizdų.

Nagrinėjant egodokumentus su nuotraukomis, svarbu atsižvelgti, kokia kiekvienos iš jų vieta ir vaidmuo – kokie teksto epizodai įrėmina konkrečią fotografiją, kokius „tarpus“ ji užpildo, kokius atveria, pertraukdama tekstą. Tokia analizė leistų pamatyti, kaip skaitytojai nuteikiami (ne)pasitikėti, – ar kuriamas vaizdinis naratyvas papildo asmens biografiją, ar siūlo alternatyvią istoriją. Vis dėlto negalima vaizdų atsieti nuo žodžių, reikia analizuoti visumą, nagrinėjant erdvę, kurioje telpa ir tekstas, ir nuotraukos, nesvarbu, koks jų tarpusavio santykis (ar papildo, ar neigia vienas kitą).

Asmens naratyvo (re)konstrukcija

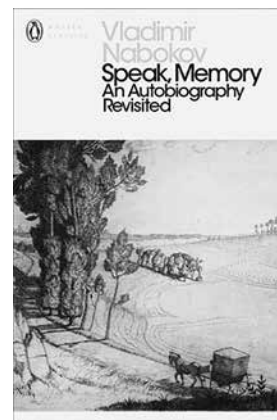
Dar vieną nuotraukų poveikio autobiografiniam tekstui aspektą atskleidžia vienas iš netipiskų pavyzdžių – Roland'o Barthes'o „*Camera lucida*. Pastabos apie fotografiją“, neretai vadinamos net meilės, mirties ir sielvarto studija,¹² nes čia itin svarbus asmeniškumo, intymumo matmuo, aiškiai, bet labai skirtingai atsiveriantis dviejose knygos dalyse. Aiškindamas fotografijos esmę ir veikimo principus, Barthes'as nevengia asmeniškumo. Dėl intymių potyrių, kurie atveriami antrojoje dalyje, šią knygą galima laikyti autobiografinę. Su asmeniškumu glaudžiai susiję ir du autoriaus išskiriami bei aptariami fotografijos aspektai – *studium* ir *punctum*, išreiškiantys du skirtingus pasaulius, nors fotografijoje jie susilieja, yra matomi vienu metu. *Studium* – tai natūralus žmogiškas interesas domėtis nuotraukomis dėl kultūrinių priežasčių. Savo ruožtu *punctum* yra visai kitoks – tai „tas atsitikimas, kuris į mane nusitaiko (bet taip pat

mane sužeidžia, yra man skaudžiai malonus)“.¹³

Reikšmę, Barthes'o požiūriu, pirmiausia suteikia subjektyvi patirtis – tai nesunormintas skaitymas, nes atsirandančios reikšmės yra labai individualios, asmeniškos. Knygoje *Camera lucida* tai ypač gerai atsispindi tada, kai autorius ima kalbėti apie savo motinos fotoportretą, sakydamas: „Negaliu parodyti Žiemos sodo fotografijos. Ji egzistuoja tik man, Jums ji būtų visai nesvarbus vaizdas, viena iš tūkstančių „bet ko“ apraiškų.“¹⁴

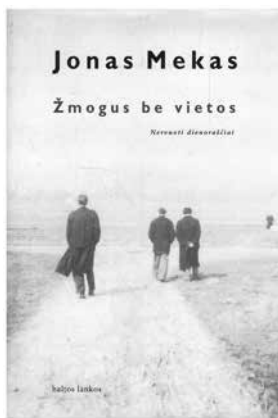
Tai, kad Barthes'as nepaskelbia nuotraukos, kurioje pamatytume jo motiną, – tapatinti autorių su pasakotoju leidžia pats tekstas, – ir yra *punctum*, atveriantis didžiausią teksto „tarpą“. Skaitytojai negali patikrinti, su kuo būtent autorius sieja „gyvos“ motinos atminimą, tačiau tiki jo pasakojimu – nuotrauka daro poveikį tekstui net ir tada, kai nėra parodoma.

Visai kitokį vaizdo santykį su tekstu reprezentuoja Vladimiro Nabokovo autobiografija „Kalbėk, atmintie“ (*Speak, Memory*). Čia nuotraukos nekommentuoja pasakojimo, tiesiog jį papildo, suteikdamos vizualų matmenį. Pasakojant apie vaikystės metus, pristatomos autoriui svarbios vietos ir asmenybės. Įdėta Nabokovų šeimos namų nuotrauka, aprašomi pasakotojui svarbūs kambariai – tas, kuriame jis gimė, ir tas, kuriame gyveno.¹⁵ Kitose nuotraukose – motina su tėvu, senelis, senelė, tėvas vaikystėje su broliais, septynmetis Vladimiras su tėvu, šeimos vaikai, kiti knygoje aprašomi asmenys. Vizualinio pasakojimo pobūdį pakeičia autoriaus fotoportretas,

toks, kokį (at)pažįsta skaitytojai, įdėtas ir ant galinio viršelio, ir tekste. Atsiranda ilgi, detalūs nuotraukų aprašymai – atskiras naratyvas, susijęs su vėlesniu gyvenimu ir kūryba. Matome Nabokovą, rašantį romaną, bendraujantį su sūnumi Dmitrijumi, pristatoma drugelių kolekcija, įdėtos sūnaus ir žmonos nuotraukos. Jos reikšmingos pasakotojui ne kaip dokumentai, o kaip esminių šeimos gyvenimo epizodų priminimas. Knyga dedikuojama žmonai Verai, jos vaidmuo itin reikšmingas – ji nufotografavo svarbias autoriaus vėlesnio gyvenimo akimirkas. Kad ji yra svarbiausia figūra, liudija ir paratekstiniai ryšiai – atsiminimai pradedami nuo žmonos vardo, baigiami jos nuotrauka su autografu.

Lietuvių rašytojo, filmininko Jono Meko karo metų dienoraštyje „Žmogus be vietos. Nervuoti dienoraščiai“ vienos nuotraukos dokumentuoja išeivio gimtąsias ir klajonių vietas, pristato artimus ar sutiktus asmenis, kitos užmezga metaforinį ryšį su tekstu. Nuotraukos, svarbios kaip laikmečio įrodymas, turi datas, detalius aprašus, o nuotraukos-metaforos įsiterpia į tekstą be jokių „lydraščių“. Skirtingai nuo pirmųjų, jos pristabdo skaitymo procesą, suskaido dienoraštį

etapais, ryškiausia atsklanda – per visą atvartą įdėtas Meko, žvelgiančio į perkeltųjų asmenų (DP) stovyklą, fotoportretas.¹⁶ Nuotraukų gausa ir kinematografiškumas atspindi Mekui būdingą dokumentavimo būdą, žinomą ne tik iš tekstų, bet ir iš avangardinių jo filmų. Greta teksto atsirandantys vaizdai be paaiškinimų

dai įpinami į žodinį namų mitą, ryškus to akcentas – paskutinė ankstyvos vaikystės nuotrauka, kur Jonukas sėdi tėvui ant kelių.¹⁷ Fotografijos ne vien komentuoja, bet ir papildo tekste minimus įvykius, atskleidamos giliąsias dienoraščių prasmes.

Vandos Zaborskaitės „Autobiografijos bandyme“¹⁸ nuotraukos, pateikiamos ne po vieną, o serijomis, tampa tikrovės įrodymais, nužymi reikšmingus gyvenimo epizodus. Tokiais tampa vaikystė, paauglystė, mokytojavimo metai, kelionė į JAV, prisidėjus Lietuvos atgimimui. Vis dėlto pabaigoje nuoseklumo nesilaikoma. Paskutinis skyrius prasideda žodžiais: „Nutraukiu čia savo autobiografijos pasakojimą.“ Pabaigoje įdėtos keturios atskira chronologine tvarka

išdėliotos nuotraukos: „Kaukazas, 1959 m. birželis“, „Irenos Kostkevičiūtės sodyboje Labanoro girioje prie Vajonio ežero 1972 m.“, „1978 m. Tuoktuvės, liudytojai Regina Mikšytė, Vytautas Kubilius“, „Meilės Lukšienės 85-metis, 1998-08-19“. Atsiranda nauja perspektyva – vizualiai pabrėžiant reikšmingus autorės gyvenimo momentus,

žvelgiama ne nuosekliai, bet retrospektyviai. Kiekvienam autobiografiniam pasakojimui ypač svarbi pradžia ir pabaiga – būtent šios keturios nuotraukos reziūmuoja visą pasakojimą, – pirmąjį, fotoserijomis „patvirtintą“ naratyvą apie svarbiausius įvykius nutraukia retrospektyvus žvilgsnis, leidžiantis išskirti reikšmingiausius gyvenimo etapus.

Juditos Vaičiūnaitės memuarinėje prozoje „Mabre viešbutis“ irgi mezgamas savitas teksto ir fotografijų santykis – nuotraukos čia sudėtos be aiškos tvarkos, fragmentiškai, atmintyje išlikę įvykiai pasakojami nechronologiškai. Vienais atvejais vaizdas yra itin glaudžiai susijęs su tekstu, kitais – veikia kaip dokumentinis įrodymas. Tačiau nei tekstas, nei vaizdas nepavaldūs laikui. Antai rašoma: „Šalta apšerkšnius žiema, 1995-ųjų sausis“, bet greta įdėta nuotrauka

„Žiema parke“ (1938).¹⁹

Nuotraukos tarsi atveria vidinį autorės pasaulį. Matydami jas greta (ne)susijusio žodinio teksto, skaitytojai gali įžvelgti vaizdines pasakotojos asociacijas, nepaisančias laiko logikos taisyklių. Kitais atvejais nuotrauka įsiterpia į tekstą ir žodžiu,

ir vaizdu. Antai paminima: „Kokia graži mama jaunystės nuotraukose su baltu seselės gobtuvu, raudonu kryželiu ant kaktos – siauras veidas, labai tiesi plona nosis.“ Kitame puslapyje įdėta nuotrauka „Adelė – karo ligoninės gailėstingoji sesuo“. Išsiskiria du skirtingi naratyvai – daiktiskasis, kai pasakojimas pradedamas nuo konkrečios erdvės, nuo daiktų, kurie įvardijami, aprašomi, tarsi katalizuojant atmintį (tą atspindi knygos antraštė, skyrių pavadinimai), ir asmeninis, akcentuojantis pasakotojos santykį su artimais žmonėmis. Pasakojimo dvilypumą nuosekliai atskleidžia fotografijos. Jį pabrėžia jau knygos viršelis – prie pavadinimo „Mabre viešbutis“ įdėta nuotrauka iš autorės vaikystės. Sukonstruotame vizualiniame naratyve nėra nė vienos nuotraukos, kurioje būtų ne asmuo, bet kokia nors vieta. Paskutinė knygos nuotrauka „Judita tarp artimiausių žmonių, 1948“ – kontrastas žodiniam pasakojimui, kuris baigiamas prisiminimais apie Katedrą, jos požemius ir Žemutinę pilį. Toks dvilypis pasakojimas, kai nuo vaizdo pereinama prie teksto ir atvirkščiai, leidžia įžvelgti platesnę tėkmę ir poetinį tikrovės suvokimą.

Vietoj išvadų

Į žodinį tekstą įsiterpęs vaizdas tarsi „užpildo“ jo „tarpus“, tačiau tuo pat metu atveria naujus – lygiai kaip ir autobiografiniam pasakojimui, tampa svarbus santykis tarp to, kas rodoma, o kas nerodoma. Nauji „tarpai“ kuria naują naratyvą – dvilypis teksto santykis su skaitytojais (viena vertus, jis labai asmenišką, antra vertus, vi-

siems prieinamas, viešas) leidžia vienu metu ir pasitikėti pasakotoju, ir jį „tikrinti“, žvelgiant į dokumentuotas gyvenimo akimirkas. Paralelus pasakojimas vaizdais gali ne tik papildyti žodinį tekstą, bet ir jam prieštarauti. Tai leidžia naujai suvokti pasakojamus įvykius.

Keli itin skirtingi autobiografinės literatūros pavyzdžiai rodo, kad nuotraukos kiekvienu atveju naujai pristato asmens biografiją, suteikdamos papildomų reikšmių. Gali sukurti net atskirą teksto pasakojimą, kuris praplės skaitytojų požiūrį tiek į tikrovę, tiek į atsiminimų autorių. ■

¹ Philippe Lejeune. On Autobiography, Minnesota: University of Minnesota Press. 1989, p. 15–16.

² Roland Barthes. Camera lucida. Pastabos apie fotografiją. Iš prancūzų k. vertė Agnė Narušytė. Vilnius: Kitos knygos. 2012, p. 13.

³ Ten pat, p. 14.

⁴ Edwards, Hubbell, Miller. Textual and Visual Selves: Photography, Film, and Comic Art in French Autobiography, Nebraska: University of Nebraska Press. 2011, p. 4.

⁵ Ten pat, p. 1.

⁶ Sidonie Smith, Julia Watson. Reading Autobiography. Minneapolis, London: University of Minnesota Press. 2001, p. 76.

⁷ Edwards, Hubbell, Miller. Textual and Visual Selves, p. 81.

⁸ Ten pat, p. 30.

⁹ Ten pat, p. 34.

¹⁰ Ten pat, p. 44.

¹¹ Philippe Lejeune. On Diary. Honolulu: University of Hawai'i Press. 2009, p. 190.

¹² Jurgita Katkuvienė. „Ką mano kūnas žino apie fotografiją?“ In: Acta Academiae Artium Vilnensis (85). 2017, p. 204.

¹³ Roland Barthes. Camera lucida, p. 37.

¹⁴ Ten pat, p. 90.

¹⁵ Vladimir Nabokov. Speak, Memory. New York: Everyman's Library. 1999, p. 17.

¹⁶ Jonas Mekas. Žmogus be vietos. Nervuoti dienoraščiai, Vilnius: Baltos lankos. 2000, p. 242–243.

¹⁷ Ten pat, p. 525.

¹⁸ Vanda Zaborskaitė. Autobiografijos bandymas. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla. 2012.

¹⁹ Judita Vaičiūnaitė. Mabre viešbutis. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla. 2009.

„NESIJAUDINKITE, MES NEMIRSIME, NES MOKAME IŠLIKTI“

Viena paslaptingiausių pasaulio tautų – ainai – prieš 400 metų kontroliavo šiauriausią Japonijos salą Hokaidą, kur gyvena ir šiuo metu, tačiau jų labai nedaug – įvairiais skaičiavimais, nuo 25 iki 200 tūkstančių, 2013 m. duomenimis, vos 17 tūkstančių žmonių. Nemaža ainų dalis nebemoka gimtosios kalbos, kuri vadinama *izoliuotąja*, nes nėra įrodyti jokie jos ryšiai su kitomis kalbomis ar jų grupėmis. Tradicijos irgi išskirtinės – moterys dar neseniai tatuiruodavosi veidą vadinamosiomis šypsenų raukšlėlėmis, o vyrai nesiskusdavo barzdų. Nors ainų kalba – itin kietas riešutėlis, pasaulio poliglotams ji nepaprastai įdomi.

Nesunaikinamasis *ramat* ir veiklusis *kamuy*

Mokslininkai mano, kad į Japoniją ainai atkeliavo iš Sibiro arba iš Ramiojo vandenyno pietinės pakrantės. Japonijos vyriausybė 1889 m. suskubo ainus modernizuoti ir integruoti į savo visuomenę. Ainams tai tapo pražūtinga, jų kalba atsidūrė ties išnykimo riba. Nors dabar japonai gana dėmesingai tyrinėja ainų kalbą ir kultūrą, tautelė sparčiai japoninama: ainai vartoja katakanos (šiek tiek modifikuotą) skiemeninį raštą, yra integrali japonų visuomenės dalis (kaip ir okinaviečiai).

Vis dėlto šiuo metu ainai kaip ir kitos nykstančios pasaulio tautos patiria kultūrinį atgimimą.

Seniausi ainų pėdsakai Hokaido saloje datuojami ankstyvuojuoju akmens amžiumi. Naudoti geležį ainai pradėjo prieš 2000 metų. Hokaido saloje, dvigubai didesnėje už Šveicariją, gyvena didžioji pasaulio

ainų dalis, keli šimtai dar likę Sachaline, o Kuriluose ir Kamčiatkoje ainų jau nebėra.

Nuo japonų ir kitų aplinkinių tautų ainai skiriasi ne tik kalba, bet ir išvaizda, papročiais, tautosaka. Tyrinėtojų manymu, šintoizmas, vadinamoji japonų pagonybė – tai ainų „išradimas“, o dievų pavadinimas *kami* perimtas iš sąvokos *kamuy*, kuri yra ainų tikėjimo pagrindas kartu su sąvoka *ramat*, reiškiančia „sąmonė (siela) egzistuoja“. Niekas negali gyventi be *ramat*, nes viskas turi sąmonę (sielą). *Ramat* nesunaikinamas. *Kamuy* (paraidžiui verčiant, „dalyką virš žmonių“) galima sąlygiškai vadinti dievybe, ji primena pagoniškuosius baltų dievus. *Ramat* savarankiškai veikti negali, tačiau tai gali daryti *kamuy*, turinti daug *ramat* savyje. Bet kokiai ainų tradicijai taikytinos *ramat* ir *kamuy* sąvokos.

Ainų tikėjimą galima vadinti ir panteizmu, nes visur gamtoje jie įžvelgia *kamuy*. Medžiojama, žvejojama, grybaujama, uogaujama taip, kad nebūtų

pakenkta *kamuy*. Gyvūnai – tai ateiviai iš kito pasaulio, tik laikinai įgavę tokį pavidalą.

Įdomu, kad *kamuy* reiškia ir „mešką“, kuri laikoma ne tik nacionaliniu žvėrimi, bet ir totemu. O „*žaibą, trenkusį pro debesis*“, ainai vadina šešėlio *kamuy*.

Dievai ir meškos

Svarbiausia ainų deivė (*kamuy*) kaip ir Lietuvoje yra namų ugnies saugotoja (*kamuy huci* arba *kamuy fuchi*), iš tų žodžių, manoma, kilo japoniškasis Fudži kalno (Fudžijamos) pavadinimas. Šią deivę ainai dar vadina žmonių mokytoja (*iresu kamuy*). Ji saugo vartus tarp dviejų pasaulių – viename gyvena žmonės, o kitame dievybės.

Dievams (*kamuy*), kuriuos kai kurie tyrinėtojai lygina su graikų *daimones*, ainai aukoja vyną ir gluosnio šaką. *Kamuy* įgauna meškos, vilko pavidalus, glūdi vandenyje, ugnyje, vėjyje...

Ainų kalba itin poetiška, puikiai tinka tradiciniams pasakojimams (*yukar*) apie *Ainu Moshir* (pažodžiui „*taikią žmonių žemę*“). Nors nėra aišku, iš kur prieš tūkstančius metų ainai atsikraustė į Japoniją, Sachaliną ir Kurilus, tačiau genetiniai tyrimai rodo gana didelį jų bendrumą su tibetiečiais.

Prieš beveik aštuonis šimtmečius ainai kovėsi su mongolais, o 1457–1789 m. ilgai bandė nugalėti japonus, bet 1789 m. pralaimėję Kunasiri-Menasi mūšį, tapo imperijos dalimi.

Jungtinės Tautos 2007 m. priėmė įstatymą, raginantį saugoti pasaulio etnines mažumas ir senąsias tautas. Japonija 2019 m. pripažino ainus nacionaline mažuma, valstybė išipareigojo saugoti jų kultūrą. Tyrinėtojai šį žingsnį vadina labai svarbiu ainams ir okinaviečiams.

Ainų legendos pasakoja, kad pasaulio pradžioje buvo dumblas, t. y. vanduo, susimaišęs su žeme. Pirmąjį *kamuy* sukūrė griaustinio dievai debesyse. Jie nusiuntė į žemę paukščio dvasią (*moshiri kor kamuy*), iš jos užsimezgė gyvybė. Pasaulį ainai įsivaizduoja kaip žemę (*moshiri*), plūduriuojančią vandenyne. Kai žemė buvo sukurta, pirmasis *kamuy* nusiuntė į žemę

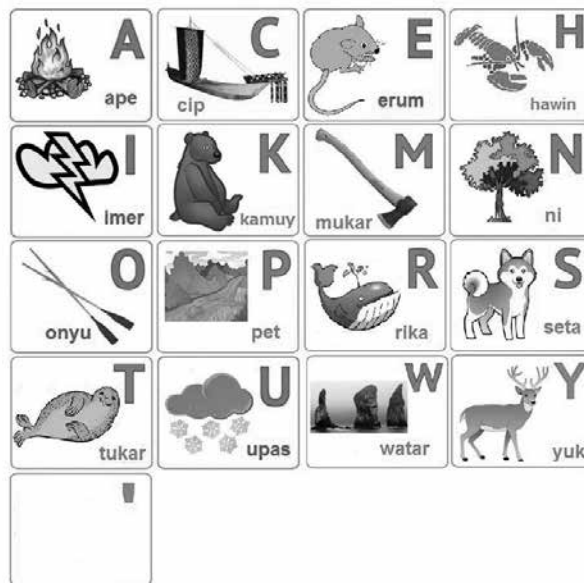

Ainų šeima

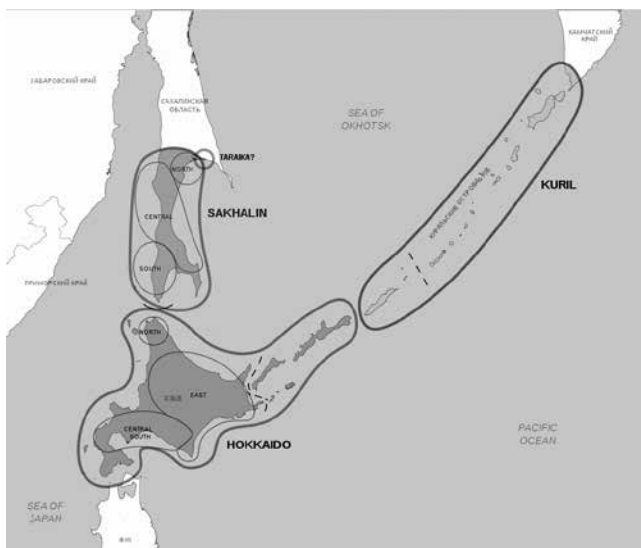
ugnies, maldos, medžioklės ir vandens dvasias.

Tvirtinama, kad iki japonų atėjimo ainai rašto neturėję, tačiau jų žodiniai epai apie dievus neišnyko per tūkstan-

AYNU ITAK RETTA RISUTO

Ainų ABC

Ainų žemėlapis

čius metų. Jų pasakojimas – svarbus ritualas, žmonėms bendraujant su *kamuy*. Kai kurie mitai gana ilgi – iki 7000 eilučių. Be *yukar*, yra dar apie dvidešimt žodinio pasakojimo rūšių. Dažniausiai *yukar* pasakodavo moterys šamanės, perduodavusios viską pirmuoju asmeniu.

Ainai turi „siuntimo atgal į dangų“ su dovanomis ritualus, tarp kurių žymiausias – meškos ceremonija (*iomante*). Vyrai prie altoriaus (*nusa san*) sudeda maldos lazdas (*inau*), ceremonijai skirtas strėles, gėrimus, tada šoka, dainuoja, pasakoja *yukar*. Antrą ritualo dieną į mešką paleidžiama lemtingoji strėlė, išlaisvinanti jos *kamuy*. Moterys mešką aprauda. Žvėriena patie-

Oki Kano

kiama vaišintis ritualo dalyviams. Trečią, paskutinę ritualo dieną meškos galva (ji neverdama) papuošiama *inau* ir dovanomis, jos veidas atsukamas į kalnus rytuose – į juos turi grįžti meškos *kamuy*. Po to galva atsukama atgal į kaimelį, kad jam teiktų apsaugą.

Be meškos *kamuy*, yra drakonų dievas (*hoyau kamuy*), pelėdų dievas (*cikap kamuy*), dangaus dievas (*kandakoro kamuy*), medžiotojus medžiojantis kraugerys monstras (*kenas unarpe*), kalnų ir meškų dievas (*kim un kamuy*), gyvačių dievas (*kina sut kamuy*), dievas kūrėjas (*kotan kar kamuy*), mėnulio dievas (*kunnecup kamuy*), Žemės kūrėjas (*mosirkara kamuy*), mirusiųjų dievas (*nusa kor kamuy*), blogio dvasios, sukeliančios beprotybę (*pauchi kamuy*), jūros dievas banginio žudiko pavidalu (*repun kamuy*), saulės deivės (*tokapcup kamuy*), medžių, grūdų ir augalijos dievas (*shiramba kamuy*), vorų deivės (*yush-kep kamuy*), gėlo vandens deivės (*waka ush kamuy*), pelkių dievas gervės pavidalu (*sarorun kamuy*) ir kt.

Nemažai kaimelių savo pavadinimuose turi žodį *kamuy*. Kamui – gana populiarius ir ainų vyrų vardas.

Svetingumas ir santykių aiškinimasis ne jėga

Ainiškas pasisveikinimas *irankarapte* paraidžiui reiškia „leisk man švelniai paliesti tavo širdį“. Ainai nuo seno vadinami labai svetingais. Užklydusio svetimšalio laukdavo puikus priėmimas su lašiša ir vynu.

Tarpusavio santykius ainai aiškinasi ne muštynėmis, bet oratorystės menu (*ukocaranke*). Kartais tokios „dvikovos“ trukdavo kelias valandas, net dienas.

Ainų mylimiausi gyvūnai – šunys, su kuriais medžiojama.

Ainai mėgsta vilkėti tradiciniais drabužiais, primenančiais japonų kimono.

Tradiciškai ainų vaikai būdavo auklėjami namuose – seneliai pasakodavo istorijas, deklamavo eiles, o tėvai mokydavo praktinių įgūdžių.

Be mitų apie herojus ir pusdievus *yukar*, ainai mėgsta autobiografinius pasakojimus

uwepekere ir upasikma.

Tradicinis ainų sportas – plaukimas ir kanojos.

Bene žymiausiame ainų epe *Kutune Shirka* pasakojama apie magišką kardą, dėl kurio kovoja senosios gentys. Epas ilgas – apie 10 tūkstančių žodžių.

Ainai – gabūs muzikantai, turintys savitus instrumentus, tarp kurių yra ir styginių, ir būgnų. Muzika lydi ir epus, ir moterų dainas.

Į keletą klausimų sutiko atsakyti žymiausias pasaulyje ainų tautybės žmogus, Japonijoje gyvenantis muzikantas Oki's Kano, gimęs 1957 m. Hokaido saloje. Jo tėvas Bikki's Sunazawa – žinomas medžio skulptorius. Tokijo nacionaliniame universitete Oki's studijavo muziką ir kitus menus. Dažnai koncertuoja Japonijoje, dalyvauja folkloro festivaliuose įvairiose pasaulio šalyse, turi išleidęs keliolika muzikos albumų, tarp kurių yra ir vienas įrašas su airių grupe *Kíla*. Mėgsta koncertuoti su ainų moterų grupe *Marewrew*. Pastaraisiais metais įkūrė grupę *Oki Dub Ainu Band*, kuri tradicines ainų dainas papildė regio stilistika, elektrinėmis gitaromis. Oki's groja ir nacionaliniu ainų instrumentu *tonkori*.

Mindaugas Peleckis. *Kokia dabar ainų kultūros ir kalbos situacija pasaulyje?*

Oki Kano. Ir gera, ir bloga vienu metu. Kovojaime dėl išlikimo. Nors lėtai, mūsų kalba vis dėlto palaipsniui atsigauna.

Ainų tikėjimas, mitologija laikoma išskirtine pasaulyje. Ar senieji ritualai tebėra gyvi?

Ainų suvokimas apie sielą nėra dalykas, dėstomas mokyklose.

Deja, pagrindinės ainų šventės daugiau neberengiamos. Kai kurias iš tų švenčių organizuoja Japonijos

Marimo Matsuri epizodas

vyriausybė, bet jos labai nuobodžios. Tiesa, dar yra išlikę du pačių ainų rengiami festivaliai, vykstantys rudenį – *Shakushine music festival* ir *Marimo Matsuri*, skirtas gelbėti marimo dumbliams, išlikusiems jau tik Hokaido ir Islandijos ežeruose.

Ar sunku būti ainu?

Valdau savo likimą.

Grojaite ainų nacionaliniu instrumentu tonkori bei mušamaisiais. Jūsų grupė Oki Kano Dub Band groja tradicinę muziką, sumaišytą su regiu ir roku. Kodėl nusprendėte sumoderninti ainų folklorą?

Roko įtaka nėra didelė. Tiesiog mėgstu bosinę gitarą ir būgnus. O *tonkori* pats nori, kad juo gročiau.

Ką reikėtų daryti, kad ainų kultūra neišnyktų?

Yra žmonių, kurie nuoširdžiai domisi ainų kultūra. Yra ir tokių, kurie tiesiog užuodžia pinigus, todėl iš ainų kultūros daro verslą.

Tačiau nesijaudinkite, mes nemirsime, nes mokame išlikti.

Dėkoju už pokalbį.

AR SULAUKSIME KARALIŠKOS DOVANOS?

Artėjant Vilniaus 700 metų jubiliejui

*D*atum in civitate nostra Vilna matura deliberacione anno Domini MCCCXXIII in conversatione Sancti Pauli apostoli“. Šios eilutės, parašytos prieš septynis šimtmečius, liudijo, kad Vilnius ne tik gyvuoja, bet jau tapo vienu svarbiausių valstybės centrų, prilygstančiu sostinei. „Duota, nuodugniai apsvarsčius, mūsų mieste Vilniuje 1323 Viešpaties metais, Šventojo apaštalo Pauliaus atsivertimo dieną.“ Apsvarstyta ištis nuodugniai, tad pridėtas ir kreipimasis į visų miestų tarėjus – šį raštą nurašyti ir neatidėliojant persiųsti į kaimyninį miestą, o nurašytąjį prie bažnyčios durų prisegti. Kadangi tai pirmasis neabejotinas Vilniaus paminėjimas, sutarta šią datą laikyti Vilniaus įkūrimo diena.

Laiškas siųstas „visiems visame pasaulyje išplitusiems Kristaus garbintojams, vyrams ir moterims, ypač teikiant pirmenybę ypatingiems Liubeko, Štralzundo, Brėmeno, Magdeburgo, Kelno miestams...“ Taigi garsas apie Vilnių tarsi Geležinio vilko kaukimas prieš 700 metų pasiekė Europą, žinoma, ir Avinjoną, kur tuo metu buvo įsikūręs popiežius Jonas XXII.

Tad 2023-iaisiais Vilniaus laukia didingas apvalus jubiliejus. Kaip jį švęsime? Antai 1973-iaisiais, nors buvo nykūs laikai, paminėjome 650-metį, Katedros aikštėje atsirado akmuo su įrašu: 1323–1973. Būta ir paskaitų, leidinių...

Vėliau vilniečiai jubiliatams tapo daug dosnesni. Pavyzdžiui, minint Mindaugo karūnavimo 750-metį

pastatytas ne tik jam skirtas paminklas, bet ir Karaliaus Mindaugo tiltas, ištis karališka dovana, tiesa, estetiniu atžvilgiu vertinamas kontroversiškai...

Suprantama, kokią nors dovaną ir dabar reikėtų įteikti ne tik miestui, bet ir cituoto laiško autoriui. Vien fejerverkais vargu ar atsipirksime. Kai kas teisinsis, kad visai ne šventės galvoj – nedera kelti puotą, siautėjant COVID-19 pandemijai. Vis dėlto net ir tokiomis aplinkybėmis galėtume ir Gediminui, ir Vilniui, ir sau patiems įteikti dovaną, kuri, beje, nedaug ir kainuotų, nors jos vertė neįkainojama. Bet apie tai šiek tiek vėliau.

Kam pavaldus buvo Gediminas?

Paminklą Gediminui jau turime – miesto centre, nulipęs nuo žirgo, jis išsitraukė kalaviją ir tikriausiai pradeda juo matuoti būsimas miesto erdves. Kodėl kalaviju? Matyt, tarp mūsų geresnis įnagis po ranka nepasitaikė. Paminklas iškilo 1996-aisiais, lyg ir be jubiliejaus. Sąjūdžio laikais į laisvę ištrūkusi tauta rinko aukas, ukrainiečiai padovanojo granito luitus...

Statant paminklą, vadovautasi turimomis žiniomis, o jos buvo labai menkos. Beje, jau tada svarstyta, kokį įrašą iškalti. Vytautas Landsbergis drauge su kai kuriais istorikais siūlė užrašą: „Gediminas – lietuvių ir daugelio rusų karalius.“ Kiti manė, kad rusų geriau neminėti. Kaip paprastai, nugalėjo sena keleto

šimtmečių „tradicija“. Atseit tikrą karalių turėjome tik vieną, o ir tas buvo saviškių nugalabytas. Kiti valdovai karališko rango nenusipelnę, mat popiežiaus patepimo daugiau negauta... Tokia buvo nuomonė istorikų, atseit geriausiai išmanančių, kas vertas karūnos, o kas ne.

Neatkreiptas dėmesys ir į tai, kad Mindaugą reikėtų laikyti dviejų „lygių“, kaip dabar madingai sakoma, karaliumi. Juk iki 1253-ųjų jis jau daugiau kaip dešimtmetį buvo karalius, tokiu pripažintas pagal pagonišką lietuvių paprotį, tik vėliau popiežiaus Inocento IV priimtas „*Apaštalų Sosto pavaldumui ir globai*“.¹

Po to Lietuva minėtą globą prarado, bet vis tiek liko savarankiška valstybė, įsiterpusi tarp katalikų ir ortodoksų kraštų. Taigi karalių rinkimo taisyklės irgi nusistatydavo pati. Tarp kitko, kaimynai, net pikčiausi priešai, iki pat XIII a. pabaigos Lietuvą ir toliau dažniausiai karalyste vadino. Bet, įsivyravus vakarietiškai nuostatai, kad karūnavimas be popiežiaus palaiminimo ir Šventosios Romos imperatoriaus pritarimo negalioja, istorikai nutarė tokių „apsišaukėlių“ karaliais nepripažinti.

Jeigu anuomet būtų buvę žinoma apie japonų imperatorių, tai ir jie, vadovaujantis tokia taisykle, būtų buvę laikomi tiesiog kunigaikščiais arba hercogais, juk valdė be... popiežiaus palaiminimo. Tokios nuostatos vyravo XIX ir net XX amžiuje, nors po Pirmojo pasaulinio karo jau keltos vadinamosios „*Lietuvių karalių bylos*“ – bandyta išsiaiškinti, kuo mūsų valdovus iš tikrųjų laikė ir kaip vadino jų amžininkai.

Kunigaikštis ar kunigas?

Ilgainiui gautas ir atsakymas, nes istorinės žinios gerokai pasipildė – tai, ką anksčiau žinojo tik siauri specialistai, tapo vieša paslaptimi. Turiu omenyje istoriko Stepheno Christopherio Rowello parengtą monumentalų daugiakalbį leidinį, lietuviškai pavadintą glaustai – „Gedimino laišakai“. Patį pirmą ten įdėtą dokumentą – popiežiaus Inocento IV laišką

„*Brangiausiajam sūnui Kristuje, šviesiajam Lietuvos karaliui [Mindaugui]*“ jau citavau.

Greta Gedimino laiškų į knygą, 83 dokumentų rinkinį su komentarais, įdėta daugiau kaip septyniasdešimt tos pačios epochos įvairiomis kalbomis rašytų tekstų, ne tik tiesiogiai susijusių su Gediminu, bet aptariančių ir dalykus, rūpėjusius jo amžininkams. Į tą laikmetį žvelgiant jų akimis, galima patikslinti istorikų interpretacijas.

Katedros aikštėje ant paminklo postamento užrašyta: „*Lietuvos didysis kunigaikštis Gediminas*“. Vos keturi žodžiai ir tiek pat klausukų. Pirmiausia, jeigu čia kunigaikštis, kodėl nenurodyta, kokio siuzereno vasalas jis buvo? Tikriausiai jaunystėje Gediminas iš tikrųjų buvo kunigaikštis, pavaldus vyresniajam savo broliui Vyteniui, du dešimtmečius, iki 1315 m., valdžiusiam valstybę. Tačiau nejaugi paminklas pastatytas Vytenio pavaldiniui?

Klaidina ir pats žodis „kunigaikštis“, regis, žinomas tik nuo XVI a., o Gediminas valdė net pora amžių anksčiau. Taikyti jam vėlesnių laikų naujadarą būtų tas pats, kaip faraoną vadinti Egipto prezidentu.

XIV a. Gediminas galėjo būti vadinamas nebent „kunigu“. Nustatyta, kad „*žodis kunigas [...] pateko mūsų kalbon tuomet, kai vokiečiai žodį Kuning ėmė jau tarti Kunig.*“² Taip kalbininkas Kazimieras Būga nubrėžė tą ribą, nuo kada būtų galima mūsų savarankių valdovų „pareigybes“ įvardyti žodžiu, kurio šaknis *kunig-*. Beje, iš tos šaknies su priesaga *-aikštis* ir atsirado *kunigaikštis*. Tad norėdami Gediminą pavadinti valstybės vadovu ar viešpačiu, turėtume rašyti, kad jis yra Lietuvos didysis kunigas.

„...mūsų karališkajame mieste Vilniuje“

Ar galėjo karališką miestą valdyti kunigaikštis? Juk jeigu miestas karališkas, tai ir jo valdytojas turbūt nėra eilinis artojėlis? Šią painiavą bandysime išsiaiškinti, atsivertę „Gedimino laiškus“. Juk tai tiesioginiai laikmečio liudijimai.

Dokumentus Rowellas sunumeravo, tad patogiau nurodyti ne knygos puslapį, bet originalo ir jo ver-

timo numerį. Šią knygą, beje, jau buvome atsivertę, kai kalbėjome apie 1323 m. sausio 25 dieną. Tai dok. nr. 16 – Gedimino laiškas, kuris, „nuodugniai apsvarsčius“, išsiųstas į Europos miestus. Siuntėjas, pasirodo, buvo geresnės nuomonės apie save, negu dabartiniai jo palikuonys, nes į europiečius kreipėsi „Gediminas, Dievo malone lietuvių ir rusų karalius, Žiemgalos valdovas ir kunigaikštis“. Taip skamba vertimas į dabartinę lietuvių kalbą, o lotyniškai – *Gedeminne Dei gratia Letphinorum Ruthenorumque rex, princeps et dux Semigallie*. Kadangi lotyniškasis *rex* – tai karalius, o *dux* – kunigaikštis, vadinasi, ano meto žmonės daug aiškiau negu vėlesni interpretatoriai ar istorikai skyrė karalių nuo kunigaikščio. Gediminas nebuvo Žiemgalos atkariavęs iš Livonijos, taigi žiemgaliams, nuo kryžiuočių jungo pabėgusiems į Lietuvą, esąs tik globėjas. Ir vėl pagelbsti didysis kalbininkas: „*Vardo priedėlis princeps et dux Semigallie rodo, kad Gedimino valdžiai priderėta, be Lietuvos ir Gudo žemės plotų, dar ir dalies Žiemgalos.*“³ Tik dalies!

Įdomu, kad Vakarų kraštai savo dokumentuose Lietuvos valdovus vadinti karaliais (nepriklausomais valdytojais) pradėjo dar Mindaugo laikais. Antai Rygos arkivyskupas Jonas II laiške (dok. nr. 3) Liubeko konsulams mini (1286) Lietuvos karalių vardu Traidenis (*regem Lettowie dictum Traydene*), Livonijos žemės magistras 1290 m. lapkritį rašytame laiške (dok. nr. 4) siūlo Prūsijos magistrui, kad jiedu kartu užpultų karaliaus Butigeido žemę (*terram regis Butegeyde*).

Beje, Gediminas jau anksčiau (1322 m. vasarą) siuntė laišką popiežiui Jonui XXII į Avinjoną, tačiau išlikęs tik jo nuorašas ar santrauka (dok. nr. 14). Jame „*Gediminas, lietuvių ir daugelio rusų karalius ir t. t.* (Gedeminne Letwinorum et multorum Ruthenorum rex etc.)“ popiežiui kaip tik ir priminė, kad jau karalius Mindaugas su visa karalyste buvo atsivertęs į Kristaus tikėjimą, bet turėjęs nuo krikščionybės atsisitraukti, nes patyrė žiaurias vokiečių skriaudas.

Dok. nr. 21 – tai notarų patvirtinti trijų Gedimino laiškų, rašytų 1323 m. gegužės 26 d., nuorašai. Valdovas kreipiasi ir į dvasininkus, praneša jau pastatęs

dvi bažnyčias, „*vieną mūsų minėtame karališkajame mieste Vilniuje* (in civitate nostra regia dicta Vilna)“. Kviečia atvykti ir pataria, kad keliautų per Mazovijos kunigaikščio Boleslovo (Gedimino žento) žemę, tada išvengs susidūrimo su aršiais priešais kryžiuočiais, užkertančiais kelius į Lietuvą.

Kas yra karalius, o kas kunigaikštis?

1323 m. rugsėjį prasidėjo ir sėkmingai baigėsi Lietuvos derybos dėl taikos ir prekybos sutarties su rygiečiais bei Vokiečių ordino Livonijoje pasiuntiniais (dok. nr. 22–25 skirti šiai sutarčiai). Susirašinėdami tarpusavyje, taigi jokių diplomatinių mandagybų neįpareigoti, visi jie Gediminą lyg susitarę vadina karaliumi, o ne kaip nors kitaip. Rygos kapitulos atstovai tituluoja jį *koningh to Lethowen* (dok. nr. 22); sutarties tekste – *Gedemminen, deme koninge van Lettowen* (dok. nr. 24); Livonijos atstovų pranešime popiežiui apie įvykusias derybas – *Gedeminne de koning van Letowen* (dok. nr. 25). Visi šie dokumentai rašyti vokiškai. Atkreiptinas dėmesys, kad žodis *koning* (karalius) visur rašomas dar su *-ing*, taigi, prisiminus Būgos pastabą, mūsų valdovus XIV a. pradžioje vadinti *kunigais* būtų dar ankstoka.

Priešai irgi nepažemina Gedimino rango. Varmės vyskupas Eberhardas ir kiti Prūsijos dvasininkai savo laiškuose (dok. nr. 26, 27) piktinasi, kad livoniečiai sudarę taikos sutartį su Lietuvos karaliumi (*regem Lytwinorum*), nors lietuviai kelia pavojų Livonijos saugumui.

Popiežius Jonas XXII laiške prancūzų karaliui Karoliui IV (dok. nr. 28), be kita ko, praneša: „*Gediminas, kuris skelbiasi Lietuvos ir rusų karaliumi* (Gedeminne, qui se regem Lethonie et Ruthenorum intitulat) [...] *labai trokštąs su savo karalystės* (suis regnicolis) *gyventojais prisijungti prie didžiai Šventos Romos bažnyčios vienybės.*“ Taigi vėl vadinamas karalium, nors dar nėra popiežiaus palaimintas, valdančiu karalystę.

Beje, prieš šešerius metus (1317) tas pats popiežius dar visai kitaip kreipėsi: „*kilmingam vyrui...*

lietuvių kunigaikščiui“ (*Nobili viro... duci Litphanorum*). Manoma, kad tai irgi buvęs Gediminas, kuris buvo ką tik perėmęs sostą po Vytenio mirties (dok. nr. 12).

Kurijos žinios apie Lietuvą kaip valstybę, pasirodo, po šešerių metų tapo gerokai tikslesnės. Na, bet tarkime, kad lietuvių kunigaikščio įvardijimas karaliumi laikytinas atsitiktiniu arba taip kreipiamasi vien iš diplomatinio mandagumo. Tačiau 1323 m. dėl Lietuvos karalystės ir karaliaus rango jokių abejonių jau nekilo ne tik popiežiui, bet ir pikčiausiems lietuvių priešams. Prūsų pranciškonų gardianas brolis Mikalojus, cistersų ordino abatai, kiti kryžiuočiai įtikinėjo ir livoniečius, ir popiežių, kad lietuviai nepatikimi, jie tik apsimeta norintys krikštytis. Vienuoliai smerkia tuos, kurie sudarė taikos sutartį su pagonimis, tačiau supranta, kad ji pasirašyta su stambios savarankiškos valstybės karaliumi – *Litwanorum regem* (dok. nr. 29, 30, 33, 34, 35).

Šios nuostatos laikėsi ir Avinjonas, 1324 m. rengdamasis siųsti legatus į Lietuvos karalystę (dok. nr. 36–40, 42–46). Visa tai vainikuoja paties popiežiaus Jono XXII (dok. nr. 41) išsamus laiškas „*Žymiam ir didingam vyrui Gediminui, lietuvių ir daugelio rusų šviesiam karaliui*“ (*Excelenti et magnifico viro Gede minne Letwinorum et multorum Ruthenorum regi illustri*)“.

Suprantama, tai diplomatiškas ir pagarbus kreipinys, tačiau popiežius, vienas didžiausių to šimtmečio teisės žinovų, aiškiai skyrė kunigaikštystes nuo karalysčių. Antai tų pačių metų rugpjūčio mėnesį Jonas XXII nusiuntė dispensą kilmingam vyrui Ciešino kunigaikščiui Kazimierui (*nobili viro Casimiro duci Thossinensi*), kad jo vedybas su gana artima giminaitė Eufemija Troidenaite Mazoviete pripažįstas teisėtomis (dok. nr. 50).

1319 m. popiežius rašė (dok. nr. 75) ir kitam Lenkijos kunigaikščiui (*Nobili viro Wlandislao Duci Polonie*). Taigi Jonas XXII puikiai žinojo, kas yra karalius, o kas dar tik kunigaikštis. Tarp kitko, šitas laiškas skirtas tikram krikščioniui Vladislovui Lokietkai, kuriam tik po daugelio metų pagaliau bus

leista pasiskelbti karaliumi, bet dar ne Lenkijos, o vien Krokuvos.

Jau įpusėjome versti knygos lapus, bet vis dar neaptikome, kad to meto Europos šalių šaltiniuose Gediminą kas nors vadintų kunigaikščiu ar didžiuoju kunigaikščiu. Laiške Saremos vyskupui (dok. nr. 52) Jonas XXII reikalavo, kad visi Ordino pavaldiniai griežtai laikytųsi taikos sutarties, 1323 m. spalio 2 d. pasirašytos „*su minėtu karaliumi*“. Panašius reikalavimus Vokiečių ordinui nenukrypti nuo taikos sutarties, pasirašytos su „*lietuvių bei rusų karaliumi*“ (*Regem Letwinorum et Ruthenorum*)“, iš Rygos į Prūsiją siuntė ir popiežiaus legatai (dok. nr. 53). Beje, ketverius metus Vakarų fronte iš tikrųjų vyravo taika – toks buvo diplomatinis Gedimino laimėjimas, leidęs karo alinamam kraštui bent šiek tiek atsikvėpti.

Šis laiškų ciklas baigiamas išpūdingu popiežiaus legatų pasiuntinių pasakojimu, ką jie nuveikę Vilniuje, kur susitiko su Lietuvos karaliumi (dok. nr. 54). Tai vaizdingas reportažas, kurį kaip pavyzdį reikėtų rodyti ne tik būsimiems žurnalistams, bet ir pateikti chrestomatijose visiems, kurie norėtų „gyvai“ apsilankyti Vilniuje 1324-ųjų lapkričio mėnesį, „*po Visų Šventųjų šventės*“. Be abejo, jis galėtų tapti ir įdomaus istorinio filmo scenarijaus pagrindu. Ar nederėtų tuo susidomėti *Menų fabrikui*, kuris laimėjo savivaldybės konkursą, pasižadėjęs jubiliejui sukurti kažką, pavadintą „Kartą Vilniuje“? Išties būtų įdomu išvysti filmą „Kartą 1324-ųjų Vilniuje“, kai karalius Gediminas priėmė popiežiaus legatų pasiuntinius.

Kodėl istorikai stengiasi būti šventesni už popiežių?

Galima įsivaizduoti, koks šaršalas kilo, kai nepavyko susitarti dėl Lietuvos karalystės krikšto. Tačiau popiežius nenuleido rankų – nurodė steigti vienuolynus, prūsųose net du, kur bus rengiami būsimieji tikėjimo platintojai, misionieriai Rytų kraštams, suprantama, ir Lietuvai.

O Vokiečių ordinas toliau šmeižė lietuvius ir skundėsi, kad tie pagonys nėra nuolankūs, mat gin-

damiesi smogia užpuolikams atgal. Absurdiškiausia to laikmečio nesąmonę iškrėtė Liudvikas IV, kuris yra „*Dievo malone visada didis romėnų imperatorius*“. Jis 1337 m. Ordinui „padovanojo“ lietuvių žemes, „*būtent Žemaitiją, Karšuvą ar Rusią arba bet kokius kitus kraštus*“ (dok. nr. 68).

Vokiečių ordino magistras Livonijoje Eberhardas iš Manheimo buvo išmintingesnis, jis realiai įvertino susidariusią padėtį, todėl 1338 m. pasirašė naują taikos ir prekybos sutartį su Lietuvos karaliumi – *koningh (konig) van Lettowen*.

Čia ir vėl būtina peržiūrėti originalą, surašytą senąja vokiečių kalba (dok. nr. 69), nes istorinių šaltinių rinkinio sudarytojas savo įžangėlėje-pristatyme kažkodėl nurodo, kad šią sutartį su Livonijos ordino magistras pasirašęs *Lietuvos didysis kunigaikštis* Gediminas ir jo sūnūs. Pergamento, kuriame surašyta ši sutartis, kitoje pusėje yra dar ir XVII a. archyvaro įrašyta pastaba: „1338 dešimties metų taika tarp Ordino ir lietuvių karaliaus (1338 Zehenjahriger Friede zwischen den Orden und den Konige in Littowen).“ Taigi tame pačiame lape du kartus nurodoma *karalius*, tačiau istorikams, kurie priversti laikytis „tradicijos“, Gediminas vis tiek yra tikrai kunigaikštis.

Beje, atkreiptinas dėmesys ir į tai, kad vokiečiai vietoj *koningh* vis dažniau ėmė rašyti *konig*. Čia vėl prisiminkime Būgos pastabą, kada į lietuvių kalbą iš vokiečių pateko žodis *kunigas*. Tai turėję įvykti apie trečiąjį ar ketvirtąjį XIV a. dešimtmetį, kitaip tariant, dar Gedimino laikais.

Dokumentų komentaruose ir aprašuose Gediminas gana dažnai vadinamas kunigaikščiu, nors pačiuose dokumentuose tituluojamas karaliumi. Istorikai, kurie laikosi „kunigaikštiškos“ tradicijos, aiškina, atseit be popiežiaus ir imperatoriaus leidimo karalius negali būti teisėtas. Net lotyniškame knygos pavadinime rašoma *magni ducis Gedeminne*, t. y. didysis kunigaikštis Gediminas, nors nė viename dokumente, net popiežiaus rašte, tokio įvardijimo nėra. Taigi istorikai bando būti šventesni už popiežių.

Kaip susiklostė „tradicija“ Lietuvos valdovus vadinti kunigaikščiais? Ir kada išvis istorijos analuose

atsirado pavadinimas Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė, tiksliau tariant, iš pradžių tik lotyniškasis variantas *Magnus Dux Lithuaniae*?

Gediminą didžiuoju kunigaikščiu (*magnus dux*) pirmasis pavadino Janas Dlugošas (1415–1480) antrojoje XV a. pusėje, t. y. ne tik po dinastijos įkūrėjo, bet ir po jo anūkų mirties. Jis tai padarė tikriausiai net ne savo valia, o įsakius globėjui – Krokuvos vyskupui, vėliau kardinolui Zbigneviui Olesnickiui, kuris buvo antilietuviškosios grupuotės Lenkijos karalystėje lyderis.

Dlugošas, šio kardinolo sekretorius, be kita ko, iš pirmų lūpų užrašė, ko siekia šis prolenkiškos politikos vykdytojas. Lucko suvažiavime (1429) sužinojęs, kad rengiamasi Lietuvos karaliumi vainikuoti Vytautą, taigi atkurti ir Lietuvos karalystę, Olesnickis senukui karaliui Vladislovui Jogailai piktai išrėžė: „*Tai šitoks turi būti vaisius suvažiavimo, į kurį mus pakvietei, – kad šitokios didžiulės paveldo žemės būtų atplėštos nuo tavo karalystės? Kas gi išdrįso, Maloningasai karaliau, tave įkalbinėti, dargi palenkti, kad sutiktum su tokia didžiule skriauda? Padėjai savo galvą po kūju, nuo kurio smūgių pražūsi... Apleisk ir tu kartu su mumis, meldžiam tave, kuo greičiau šią vietą, iš kurios mes nedelsdami bėgam. Mes negalim pakęsti nei savo buvimu pateisinti taip gudriai surengtų pasikėsinimų prapuldyti tave ir tavo palikuonis, kuriems lemta po tavęs įpėdiniais tapti. Sukilki! Štai kybo virš mūsų galvų rūstaus ir baisaus karo audra. Matai perkūnų pribrinkusį debesį, kuris viską užlies kruvinu potvyniu, jeigu iki jo protrūkio nebus apmąstyti su Dievo pagalba skubūs ir sėkmingi veiksmai.*“⁴

Tokiais atvejais įprasta sakyti: komentarai nereikalingi... Juk aišku, kokie buvo tie „skubūs ir sėkmingi veiksmai“.

Mat jeigu Vytautas būtų tapęs Lietuvos karaliumi, tai ir Lietuva būtų atsikūrusi kaip karalystė, lygiavertė Lenkijai, tad jos „prišlieti“ (*aplikare*) prie Karūnos jau būtų buvę nebeįmanoma, nes „*karūna karūnon neįjungiama*“. Tyrinėtojai nustatė, kad toks atkūrimas ir buvęs pusbrolių Jogailos bei Vytauto slapto planas.

O prie atsakymo į antrąją klausimą galėtume „prišlieti“ faktą, kad Lietuvos karalystė pirmą kartą *Didžiojo kunigaikštystės* pavadinta 1413 m. dokumentuose, kuriuos Jogaila ir Vytautas pasirašė Horodlėje. Iki tol buvo karalystė arba imperija, kaip nurodo Rowellas savo puikaus veikalo, skirto Gedimino epochai, pavadinime – *Lithuanian ascending. A Pagan Empire within East-Central Europe, 1295–1345. Cambridge studies in medieval life and thought, ser. 4, No. 25* (Cambridge, 1994 (1995, 1997, 2000). Osvaldas Aleksa šios knygos pavadinimą išvertė – „Iš viduramžių ūkų kylanti Lietuva: Pagonių imperija Rytų ir Vidurio Europoje 1295–1345“. Vilnius. 2001.

Taigi net ne karalystė, o imperija, tiesa, pasak Zenono Norkaus, tokia „*nepasiskelbusi*“.⁵

Kieno didieji kunigaikščiai didesni?

Kodėl rytinių slavų šaltiniuose vis dažniau, ypač nuo XV a., ėmė rasti Lietuvos „*didieji kunigaikščiai*“? Rusinai bei rusai kokį nors savo valdytoją metraščiuose tituluoti didžiuoju kunigaikščiu – *velikij kniaz*’ – galėjo, tik gavę tokią teisę iš suvereno, t. y. Aukso Ordos chano, kuriam duoklę mokėjo vos ne iki XVI a. vidurio. O kas *didžiojo kunigaikščio* titulą suteikdavo mūsiškiams valdovams? Galima neabejoti, kad tik patys metraščių rašytojai, kuriems Vakarų europiečių titulai atrodė nelabai aiškūs... Beje, vaduodamiesi iš vasališkos priklausomybės net rusai pradėjo kratytis vardo *kniaz*’ ir apsiskelbdavo carais, taigi savarankiškais valdovais.

Tad kurie – rusų ar lietuvių – kunigaikščiai didesni? Gedimino amžininkas didysis kunigaikštis Ivanas Kalita buvo Aukso Ordos vasalas, Smolensko didysis kunigaikštis tapo Lietuvos valdovo Algirdo vasalu. Metraščiuose ir *Olgerd Gediminovič* kartais vadinamas viso labo didžiuoju kunigaikščiu. Tad jeigu ir toliau laikysimės „tradicijos“, kiekvienu atveju, kalbant apie Lietuvos valdovus, reikės nurodinti, kad mūsų didieji kunigaikščiai nebuvo niekieno vasalai, todėl jie daug didesni negu rusų arba rusinų *kniaziai*.

Tokių priedašų lengvai atsikratytume, jeigu savo valdovus įvardytume deramai, pavyzdžiui, Artūras Dubonis jau vadina Traidenį ne kunigaikščiu, o monarchu.⁶

Tiesiog pripažinkime, kad popiežių laiškuose *rex*, rygiečių *konig* tikrai reiškia *karalių*, o ne hercogą ar grafą. Pagaliau tegu sugriūna tasai kortų nameelis, kurį per visą XV a. rentė asmenys, suinteresuoti, kad Lietuva nepakiltų laisvam karališkam skrydžiui. Kartojant „programinius“ žodžius *kunigaikštis*, *kunigaikštystė*, buvo kuriamas nelabai savarankiškos, kažin kam kitam pavaldžios Lietuvos įvaizdis, kol sulaukta Liublino unijos (1569), pagal kurią Abiejų Tautų Respublikoje kaip kokiam George’o Orwello „Gyvulių ūkyje“ viena tauta tapo lygesnė už kitą.

Tokio pažeminimo bandyta atsikratyti tarpukariu, kai lietuvių istorikai pradėjo vadinamąją „*Lietuvos karalių bylą*“.⁷ Bet pasiekta tik tiek, kad vasališkai skambanti žodį *kunigaikštystė* pasiūlyta pridengti figos lapeliu – XX a. futuristų išrastomis santrumpomis (NSDAP, VKP (b) CK ir kt.). Taigi atsirado LDK. Suprask tą kaip nori, gal net į kumštį kikendamas galėtum šifruoti – Lietuvos Didžioji Karalystė? Šiaip ar taip, tam, kuris Gedimino ar Algirdo laikų dokumentuose aptiks lotyniškas raides MDL, reiškiančias *Magnus Dux Lithuaniae*, ar bent jau lenkišką santrumpą WKL, siūlyčiau įteikti nacionalinę premiją.

Dėl ko pasikorė čigonas?

Beje, „svarų“ pateisinimą, kodėl mūsų valdovų iki Jogailos ir Vytauto nereikėtų vadinti karaliais, irgi išrado „tradiciniai istorikai“: „*XIV a. Lietuvos monarchai buvo suverenūs valdovai ir jų statuso nenuvertinsime, jei ir toliau juos vadinsime didžiais kunigaikščiais, valdovais, monarchais*.“

Tačiau kodėl ne karaliais?

Mat „*tokiu būdu nesukursime ir bereikalingos skirties tarp tariamų „karalių“ Gedimino ir Algirdo bei „tik“ didžiojo kunigaikščio Vytauto Didžiojo, o taip pat neprarasime Mindaugo išaukštinimo išskirtinumo*“.⁸

Taigi užmirškime, kas ir kodėl privertė, kad Vytautas liktų „tik“ kunigaikštis, o Lietuva „tik“ kunigaikštystė, atbuline data pažemindami iki *velikij kniaz'* lygmens ir visus kitus „tariamus“ Lietuvos karalius. Tačiau šitaip elgtis nederėtų jau vien todėl, kad Traidenio, Vytenio, Gedimino ar Algirdo laikais Lietuva dar nepriklausė katalikiškajam pasauliui, todėl suverenius savo karalius „pakeldavo“ į sostą ne pagal popiežiaus ar Šventosios Romos imperatoriaus nustatytą tvarką, o pagal savo tradicijas ir papročius. Juk taip darė ir skandinavai, ir britai, ir pietiniai slavai – visi prisiekdavo ištikimybę savo karaliams, neatsiklausdami niekieno leidimo.

„*Tokiu būdu nesukursime ir bereikalingos skirties...*“ Skirties nuo ko? Gediminaičio Vytauto Didžiojo „skirties“ nuo didžiųjų savo pirmtakų? Tokia ekvilibristika primena istoriją apie geraširdį čigoną, kuris dėl kompanijos pasikorė. Tik šiuo atveju dėl Vytauto „kompanijos“ pakaruoklių per du šimtmečius būtų prisirinkę gerokai daugiau.

Nejaugi vis dar kyla abejonių, kad Lietuva mažiausiai porą šimtmečių, iki Horodlės susitarimų (1413), tikrai buvo visuotinai pripažinta karalystė ir tik vėliau, palaipsniui, nepalankių istorinių aplinkybių verčiama tapo kunigaikštyste, vis labiau priklausoma didesnio darinio dalimi?

Įsidėmėtina, kad „Gedimino laišakai“, iš esmės keičiantys ir patikslinantys mūsų istorijos sampratą, pasirodė 2003 m., t. y. Lietuvos narystės Europos Sąjungoje ir NATO išvakarėse – 2004 m. įstojome į suverenių valstybių klubą ir į galingiausią gynybinę bendriją. Pasaulis pripažino Lietuvą savarankišką valstybę, bet ar išdrįsime pripažinti tai ir mes, pagaliau atsikratydami nelemto, bet politiškai labai korektiško vasališkumo? Iš pradžių reikėtų mūsų „*karališkajame Vilniaus mieste*“, šventoje Katedros aikštėje, ant paminklo Gediminui iškalti vos vieną žodį – *karalius*, kaip į jį kreipdavosi popiežiai.

Tiek jau to, kol kas primirškime, kad Gediminas buvo ir *daugelio rusų karalius*. Dėl šventos ramybės to dar nerašykime, nors turistams, o ypač buvusios „*nepasiskelbusios imperijos*“ palikuonims, toks įra-

šas labai patiktų. Patiktų ir mums, gal net padėtų pagaliau atsikratyti nepelnytai primesto nevisavertiškos valstybės piliečių kompleksų.

Beje, galerija *Meno niša* irgi laimėjo savivaldybės konkursą, pasižadėjusi jubiliejaus proga Vilniuje surengti Tarptautinį performansų festivalį – bienalę. Tad argi reikia geresnės progos, kad būtų ištaisyta istorinė klaida? Įsivaizduokime, kaip susirinkusių tautiečių akivaizdoje paminkle iškalamas kreipinys, nuolat kartotas popiežių laiškuose. Tai būtų įspūdingas performansas... Ir dovana, tinkama švenčiant 700 metų jubiliejų.

Pripažinti Gediminą karaliumi įpareigoja ne tik garsūs Gediminaičiai Kęstutis, Algirdas, Vytautas, Jogaila, irgi įamžinti Vytauto Kašubos paminkle, bet ir vos ne pusė Vidurio Europos karalių – Gediminaičių ar Jogailaičių, kurių valdytus kraštus pagarbiai lanko *Nacionalinė ekspedicija*, vadovaujama istoriko Alfredo Bumblausko. Juk ir jie nelaikytini tikrais karaliais, jeigu jų dinastijos pradininkas buvo viso labo kažkoks kunigaikštukas ar valdžią užgrobęs arklaininkas...

Atstatėme Valdovų rūmus, tad atkurkime ir valdovų vardus bei rangus. ■

¹ *Chartularium Lithuaniae res gestas magni ducis Gedeminne illustrans* – Gedimino laišakai. Tekstus, vertimus bei komentarus parengė Stephenas Christopheris Rowellas. Vilnius: Vaga. 2003, p. 3.

² Kazimieras Būga. In: *Lietuvių kalbos žodynas*. VI. 1962, p. 893.

³ Kazimieras Būga. Rinktiniai raštai. III. 1961, p. 747.

⁴ *Długosza Jana, Kanonika Krakowskiego, Dziejow Polskich ksiąg dwunasce*. Przekład Karola Mecherzynskiego, w Krakowe, 1869. IV, s. 340.

⁵ Zenonas Norkus. Nepasiskelbusioji imperija. *Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė lyginamosios istorinės imperijų sociologijos požiūriu*. – Vilnius: Aidai, 2009, p. 338.

⁶ Artūras Dubonis. Traidenis. *Monarcho valdžios atkūrimas Lietuvoje 1268–1282*. LII, 2009.

⁷ Algimantas Bučys. Lietuvių karaliai ir Lietuvos karalystė *de facto* ir *de jure* Viduramžių Europoje. Antrasis pataisytas ir papildytas leidimas. Vilnius, 2019, p. 30–36.

⁸ Rimvydas Petrauskas. *Laiškas redaktoriui* (2013 m. spalio 27 d.). *Naujasis židinys-Aidai*. 2013, nr. 7, p. 458.

Vilniaus vaikų ir jaunimo meno galerija kviečia aplankyti Manto Maziliausko parodą „Mokykla“ iš ciklo „Šiandien aš“. Tai įtraukiantis kūrybinis vyksmas iš šviesos, erdvės ir daiktų, per praeities simbolius kviečiantis susimąstyti apie šių dienų mokyklos esmę. „Švietimas yra vienas – tai saulės švietimas“, – sako menininkas ir kviečia diskusijai

Mantas MAZILIAUSKAS. Parodos „Mokykla“ fragmentai

ESU ŽAIDŽIANTIS ŽMOGUS

*Su TV prodiuseriu Laurynu ŠEŠKUM
kalbasi dailininkė Jūratė STAUSKAITĖ*

Jūratė Stauskaitė. *Prisipažįstu, kai užmečiau akį į Tavo CV, sutrikau – tookia veiklos įvairovė man, nueinančios kartos atstovei, sunkiai suvokiama, net pripažįstant faktą, kad tai jauno valstybės piliečio „normalus“(?) gyvenimas. Ar tikrai normalus? Tikriausiai kartais ir pats užduodi sau tą klausimą?*

Laurynas Šeškus. Normalumas turbūt yra viena žudikiškiausių sąvokų, jeigu tai ne kraujo tyrimų rezultatas ar spaudimo hidroelektrinėje lygis. Kalbant apie žmogaus pastangų suvokimą, neduok Dieve, svajonių vertinimą, ši sąvoka yra žudikiška. Jau pats bandymas išmatuoti save „normalumo“ kriterijais yra komiškas. Neklausiu savęs, ar esu normalus. Jūs turbūt savęs irgi neklausiate.

Sutinku, bet su normos sąvoka vis tiek neišvengiamai susiduriame tiek išorėje, tiek savo viduje. Ir ką daryti? Tiesiog ignoruoti?

Turbūt esu laimingas, nes nesusiduriu su normomis nei viduje, nes niekada savęs to neklausiu, nei išorėje, nes nuo vaikystės manęs niekas niekada neprašė, kad būčiau normalus. Atvirkščiai, pagirdavo, kai pasielgdavau kažkaip visiškai netikėtai. O ir dabar dirbu srityje, kur normalumas prilyginamas nuobodumui, pilkumui.

Kaip jautiesi, turėdamas tokią tirštą darbotvarkę?

Jaučiuosi prastai, būnu prislėgtas tais vakarais, kai suvokiui, kad per visą dieną nepatyrčiau nei pramogos,

nei poilsio, nenuveikiau nieko gero ar naudingo. Visais kitais atvejais jaučiuosi gerai.

Kokie asmeniniai, galbūt prigimtiniai motyvai „varo“ Tavo motorą? Nuo meno teorijos studento iki lektoriaus, žurnalo redaktoriaus, parodų kuratoriaus, TV laidų prodiuserio, scenaristo... Kaip visa tai susiję? Kas esi?

Galbūt esu žaidžiantis žmogus. Žaisti man patinka ir iš prigimties, ir sąmoningai. Tą pajusti padėjo ir Jūsų dailės mokykla. Žaidžiant galima įprastus dalykus vartyti iš įvairių pusių, nebijoti, kas atsitiks, jeigu viską apversime aukšty n kojom, kas bus, jeigu imsime ne pataisų, o darysime viską iš naujo, pavyzdžiui, išrasime dviratį (tik dabar pradėdus suprasti, kad to daryti visai nebūtina). Savo pirmą įkurtą kompaniją pavadinau *TV Play*. Žodis *play* (žaisti) man buvo labai svarbus kaip kūrybos ir judėjimo atspirtis. Dar turiu daug kantrybės ir užsispyrimo. Tas užsispyrimas lemia, kad ne visada esu malonus žmogus. Turiu ir maniją – įkyriai persekioja nerealizuotos idėjos, net vaidenasi naktimis, todėl jomis mielai dalijuosi su kitais (tikiuosi, tai daro mane kiek malonesnį).

Mokeisi mano dailės mokykloje 1991–1993 m., studijavai VDA, atrodė, eisi meno ar apskritai elitinės kultūros keliu. Vėliau pasinėrei į tokias įvairias sritis, kad kartais kildavo įtarimų dėl nuolaidžiavimo principams. Žinau, galiu paliudyti, kad tokius turi (bent jau turėjai).

Jeigu mano mokytojai atrodo, kad kryptys, kurias rinkausi, reiškia nuolaidžiavimą principams, tai pasakysiu dar daugiau – tuos „principus“ su dideliu pasimėgavimu sulaužiau ir jaučiuosi dėl to labai gerai. Pradėjęs giliau studijuoti meną, supratau du prieštarigus dalykus. Pirma, menas nėra nei religija, nei toks svarbus, kaip įsivaizduojama. Jis – tam tikras laikmečio liudijimas, padėsiantis dabartį suvokti ateityje. Vertingas ne pats savaime, o kaip istorijos lydraštis. Taip, jis gali kerėti, džiuginti, kartais verčia susimąstyti, kartais padeda smagiai praleisti laiką... Menas gali daug, bet iš esmės jį desakralizavau. Geras jausmas! Galiu mėgautis menu, nesijausdamas kaltas, kad nesuprantu menininko kančios, tinkamai neįvertinu unikalaus potėpio. Teiginiai, kad gyvenama, net mirštama dėl meno, dažniausiai apgaulingi, skamba tarsi perdėtas meno susireikšminimas prieš mokslą, ekonomiką, mediciną ir pan. Pasaulis daug spalvingesnis. Antras dalykas, kurį atradau studijuodamas VDA – menas nepaprastai svarbus ir aktualus kaip komunikacijos priemonė, gali puikiai perteikti mintis ir intencijas. Studijų laikais, ko gero, didžiausias autoritetas man buvo Oliviero Toscani's. Jis kūrė inovatyvias ir beprotiškai provokatyvias *United Colors of Benetton* reklamas, kurios tada man atrodė aktualesnės ir gyvybingesnės negu sakralizuotas „tikrasis menas“. Ypač svarbi tapo komunikacija. Taigi mane didžiuliui greičiu nunešė visokiųjų pasaulio medijų viesulas, kuriam sąmoningai pasidaviau.

Beveik supratau. Skamba įtikinamai. Iš pradžių prodiusavai TV laidas apie dizainą ir meną („Aplink tavę“, „Ties forma“ ir kt.). Vėliau, nuneštas pasaulio medijų viesulo, ėmeisi serialų – „Meilė gydo“, „Mano vyras gali“, manyčiau, tai reiškė kompromisą: „Kas ciesaoriaus – ciesaoriaus, kas Dievo – Dievui.“ Kaip čia yra?

Kiekvienas projektas yra atskiras pasaulis su šimtais sluoksnių. Nejaučiu jokio apmaudo, nemanau darantis kompromisą, kai kuriu serialus ar komercinį kiną, jeigu susiduriu su iššūkiais, galiu išreikšti savo ambicijas, ypač jeigu žmonėms tai atrodo įdomu. Daugybę dalykų darau tiesiog tam, kad patirčiau pažinimo džiaugsmą. Noriu viską perprasti ir išmokti amato. Juk ir dailininką kartais džiugina ne tik galutinis rezultatas, bet ir įval-

dyta nauja technika. Galų gale kiekvienas kūrinys turi aspektų, kuriuos žino tik pats autorius, o iš šalies pastebi nebent ypač akylas žiūrovas. Netikėtai nuskamba muzika, įvyksta dar niekad nebūtas kadro pasikeitimas...

Turbūt joks architektas nesijaučia darantis kompromisą su savimi, jei projektuoja ne bažnyčią, o banką.

Skamba šmaikščiai, bet mokykla, bankas, net kazino yra tik sienos, argi joms rūpi, kokia veikla tarp jų vyks? Žinoma, bažnyčią nuo cirko atskirsime kiekvienas. „Užvesti“ komandą, juolab sudominti žiūrovus galima ir sekliais juokeliais, ir dūriu į paširdžius. Apie principingumą kalbu šiame kontekste...

Tiesą sakant, apskritai nelabai tikiu kažkokiu herojišku principų laikymusi. Tiesiog pasitaiko situacijų, kai negali elgtis niekaip kitaip, ir viskas. Galėčiau girtis, esą principai neleidžia man kurti TV laidų, kurios ciniškai naudojasi žmonių bukumu, linksmina žiūrovus pramanytomis „sensacijomis“, romantizuoja nusikaltėlius, bet iš tikrųjų aš ir nesugebėčiau tokių laidų sukurti. Jums, Jūrate, principai neleidžia savo mokyklos paversti grynai komercine įmone, bet, ko gero, ir nesugebėtumėte to padaryti, net jei norėtumėt. Esate ne to lizdo paukštis. Kiekvienam savo. Tuo mes visi ir įdomūs. Sakyčiau, gal čia labiau pasireiškia prigimtis negu principai.

Nagi pasvarstykime apie komerciją ir konkurenciją. Sovietmečiu tai buvo siejama su „pūvančiu kapitalizmu“, o žodis „karjeristas“ apibrėžė itin nesimpatiską funkcionieriaus tipą. Dabar atvirkščiai. Tu padarei puikią karjerą. Džiugu. Neturiu priekaištų. Bet lieka neaiškus „komercijos“ motyvas. Kokiomis nuostatomis vadovaujiesi, siekdamas sėkmės?

Norėčiau būti dar didesnis ir konkurencingesnis karjeristas. Manau, tai skatina sparčiau suktis. Mano nuostatos yra pačios įvairiausios, bet viena iš jų reikalauja, kad galia prilygtų atsakomybei. Galbūt norėčiau turėti tylią fotografijos galeriją mieste ir joje meditatyviai realizuočiau save, tačiau viduje kunkuliuoja tiek energijos, kad negaliu jos neišnaudoti. Mane „veža“, jeigu pavyksta realizuoti idėją, bent vos vos pajudinančią pasaulį.

Tavo „Tobulas pasimatymas“ patenka, kaip sakei, tarp kino teatruose žiūrimiausių Lietuvos filmų. Jį vadini komercinio kino sėkme.

Taip, tai didelė sėkmė. Šį filmą nuoširdžiai kūrė labai daug žmonių. Įdėjus tiek energijos ir jėgų, būtų apmaudu, jei niekas neitų jo žiūrėti.

Bet juk ne žmonių kiekis ir jų entuziazmas lemia rezultatą. Kad būtų aiškiau – tarkim, dailės srityje buvo blogas tonas sieti meną su komercija. Suprantu, „anie laikai“. Dabar menininkas, atvirai „darantis“ komercinį (t. y. masinį, tikėtina, gerai perkamą) meną jaučiasi normaliai (ir Dieve padėk). Tačiau geras „tikras“ menas vis dėlto skiriasi nuo komercinio (galbūt irgi gero), tiesa?

Manau, sąvoka komercinis menas yra kiek iškreipta ir neteisinga. Kūrybos neskirstau į komercinę ir nekomercinę. Teisingiau būtų skirstyti į elitinį ir neelitinį meną, nė kiek nemenkinant antrojo. Kiekvieno valia rinktis. Nueini į galeriją, apžiūri elitinį kūrinį, kurio niekaip neįstengtum nusipirkti savo kolekcijai, bet čia pat išgeri sulčių iš buteliuko, kurio dizainas pašėlusiai stilingas, ar nusišypsai, pamatęs lauko stende šmaikščiai patrauklią reklamą. Čia nėra nieko antrarūšiško.

Bet mes kalbam apie Tavo patirtis, pasirinkimus. Taigi grįžtu prie komercinio kino. Kaip gerą (menišką) filmą suderinti su iš anksto suplanuota komercine sėkme? Galbūt egzistuoja komerciškumo abėcėlė? („Tobulo pasimatymo“ nemačiau, todėl klausimas retorinis.)

Komercinis kinas turi pritraukti tiek žiūrovų į sales, kad atsipirktų filmo biudžetas. Juk jo nefinansuoja valstybė, kokie nors fondai ar turtingi dėdės. Pats režisierius skolinasi pinigus, rizikuoja. Viena vertus, jis kuria komercinį meną, antra vertus, yra ištisai laisvas ir nepriklausomas. Siūlau tuo pažaisti – įsivaizduokite, kad nusprendėte pasiskolinti du šimtus tūkstančių, kad išsinuomotumėte brangiausią parodų salę (tarkim, ji tiek kainuoja) ir sugalvojote tokią parodą, į kurią ateitų šimtas tūkstančių žmonių, nusipirkę bilietus. Tikiu, kad įmanoma. Tačiau paskui, net sėkmės atveju, atsiras daug kaltinančių, kad viską darėte ne taip.

Čia jau kiek sumišau... Verčiau aptarkime edukacinius Tavo projektus. Vienas žinomiausių – „Tūkstantmečio vaikai“, pagaliau Lietuvos TV atsirado normalus, intelektualus projektas vaikams. Svarbūs ir kiti: „Lietuva gali“, „Lietuvos balsai“ (chorų konkursas), „Ateities lyderiai“, dokumentinių filmų ciklas „Mano miestas“, pandemijos sąlygomis atsiradusi „Idomiųjų pamokų“ serija (žiūrėjau) ir t. t.

Edukacija man yra vienas svarbiausių žanrų. Čia daro įtaką ir laikas, praleistas Jūsų dailės mokykloje. Šiaip ar taip, nuo švietimo priklauso viskas – taika pasaulyje, gera medicina ar net skanios bandelės užkandinėje... Aš turiu specifinį interesą, jaučiu net aistrą *edutainment* žanrui – tai edukacijos ir pramogos derinys. Man įdomi toji plonytė linija tarp šių sričių, svarstau jos pritaikymo masinėms medijoms galimybes.

Puiku. Gal imsi esi meno edukacijos? Menui, ypač vizualiniam, dėmesio labai trūksta. Visų lietuviškų televizijų (tarp jų ir LRT) požiūris į dailės ir apskritai kultūros propagavimą atsainokas. „Liaudies“, ypač vaikai, ekrane tik šoka šoka šoka ir dainuoja dainuoja.

Nesutinku! Yra labai daug kokybiškos televizijų produkcijos, beje, ir kultūrinės. Nepatingėjus įdėčiau atsirinkti, tikrai atsiras, ką žiūrėti. Manau, *LRT* *plius* tampa puikiu kultūros kanalu. Tačiau didžiausi kritikai visada savo priekaištus pradeda sakiniu: „Televizijos nežiūriu, bet...“ O vertėtų pasižiūrėti! Televizijoje kaip ir bet kur kitur yra gerų dalykų, tiesiog žiūrovams reikia mokytis atrankos. Juk galima pasivaikščioti su Ryčiu Zemkausku, paplaukioti su Alfredu Bumblausku, paskraidyti su kūrybingais fizikais per „Įdomiąsias pamokas“. Rodomi geriausi festivaliniai filmai. „Legendos“ pristato įdomiausius menininkus ir taip toliau, ir taip toliau.

Na, klasiu ne apie masinį, kultūriškai „pagardintą“ patiekalą. Kodėl televizijos vengia dailės?

Tai natūralu. Televizija nėra visavalgė. Televizijos ir dailės prigimtis visiškai skirtinga. Televizija be pertrūkių ar su labai nedidelėmis pauzėmis transliuoja vaizdą, nepaliaujamai kintantį laike, suvokiamą tekstą ir muziką. Puikiai tinka perduoti vizualinę informaciją, kiną, šokį ar dainą. Televizorius namų kambarį sugeba ap-

simesti net gyvu svečiu. Taigi galimybės didžiulės, tačiau televizija neperduoda, pavyzdžiui, kvapų, garsų be vaizdo. Nelabai tinka ir dailei. Net albumai ar kompiuterio ekranas jai šimtąkart tinkamesnis. Kai žiūri pats, joks režisierius nesprenžia, ar kūrinį matysi tris sekundes, ar tris minutes. Jei manote, kad televizijos ekrane nuolat rodomais paveikslais kažkas per prievartą susidomės, labai klystate. Žmonės, nevartantys albumų, netaps ir aistringais laidų apie dailę žiūrovais. Dabar ne tie laikai, kai buvo vienas televizijos kanalas ir iš inercijos visi žiūrėdavo viską, kas tik rodoma. Žinoma, apie dailę galėtų būti patraukliai pasakojama, bet čia reiktų visai kitokio sukirpimo talentų. Dėmesį prikaustančių pasakotojų apie dailę, deja, neturime. Gal čia ir nuosaikaus lietuvių temperamento problema. Dauguma dailės specialistų geriau rašo negu kalba. Gal dar atsiras...

Manau, niekas neatsivers meno albumo, juolab nenueis į muziejų, jeigu nebus laiku atvertas specifinis šio žanro įvairiapusiškumas, tegu ir populiariu pavidalu. Labiau nei kas kitas esi patyręs, ką reiškia vaizdo įtaka įtaigai, o juk čia ta pati sąmoninė edukacija. TV – bene patogiausias informacijos sklaidos būdas, nuo vaikystės įrašantis raiškos, saviraiškos, išprusimo kodus. Demonstruoti paveikslus ir apie juos tiesiog kalbėti nereikia jokių blizgių brangių dekoracijų, papildomo rekvizito... Pigu ir paprasta. Esu jau ne kartą Tave agitavusi šiuo klausimu. Tik nesakyk burtazodžio „reitingai“, nes apsiverksiu...

Žodis *reitingai* pernelyg demonizuojamas, tapo net kažkokio pragmatiško cinizmo simboliu, tačiau tai neteisinga. Pakeiskime šį žodį sinonimu *žmonės*, ir tai skambės jau visai kitaip, nors reikš tą patį. Ciniška frazė, kad *nėra reitingų*, reiškia, kad *nėra žiūrinčių žmonių*. Aišku, galima, kartais netgi reikia, orientuotis ir į labai mažą žmonių grupę, deja, tai nėra taip paprasta. Patikėkit, televizijų vadybininkai nuolatos apie tai galvoja, bet ne visada įmanoma rasti visiems tinkamas išeitis.

Iš inercijos manoma, kad žmonės žiūri tai, ką televizorius rodo. Tačiau jau gerą dešimtmetį to nėra. Anksčiau televizija nusprendėdavo, ką žmonėms žiūrėti, dabar jie renkasi patys. Reikia nepaprasto talento ir didelio gudravimo, kad į saldainį pavyktų įdėti edukacijos piliulę.

*Žmonės norės daryti ir žiūrėti tai, prie ko bus pratina-
mi, taigi viskas, net ir taika pasaulyje, kaip tu pats teigėi,
priklauso nuo švietimo. O kad nėra šios srities talentų,
nesutinku. Tiesiog negirdėjau, kad jų būtų ieškoma...
Mane iki šiol gatvėje stabdo sėkmingo dailės projekto
„Mano pasaulis“, rodyto 8-uju ir 9-uju dešimtmečiais,
buvę dalyviai. „Vaikai“ iki šiol jį prisimena, klausia, KO-
DĖL DABAR NĖRA?*

Nes niekada nebus to, kas buvo. Kad atsirastų kažkas panašaus, reikia genialios idėjos, kaip laidą pritaikyti šiandieniniams žiūrovams, ir tokių vedėjų, kurie mąsintų ją žiūrėti. Nepasakyčiau, kad kur nors pasaulyje yra rastas universalus receptas.

Ar šokių ir dainų projektuose visi genialūs? Bet tiek to, matau, užstrigome.

Šokių ir dainų projektuose dalyvaujantys žmonės nėra gabesni ar talentingesni už tuos, kurie paišo ar tapo. Tiesiog vienų produkciją eksponuoja galerijos, o kitus rodo televizija.

Kiek Tu pats asmeniškai susijęs su dailė ir jos procesais šiandien? Kokį meną „vartoji“? Gal turi asmeninę kolekciją?

Kuo toliau, tuo didesnis malonumas vartoti meną. Turiu tėvų padovanotą kolekciją, kurioje vyrauja alternatyvus Lietuvos 9-ojo dešimtmečio menas. Savo kolekcijos rimtiems pirkimams dar bręstu, bet keleto jaunų tapytojų kūriniai jau verčia varvinti seilę.

Ar namuose ant sienos atsirado vietos Tavo paties prieš 30 metų dar dailės mokykloje pieštam „Berniukui su karve“?

Ačiū Jums už tą dovaną. Kabo mano sodyboje. Tačiau man atrodo, kad ten pavaizduota mergaitė, na, bet šiuolaikiniame kontekste tai nelabai svarbu (juokauju).

Visą dešimtmetį dirbai LNK, iš ten, kaip sakai, Tave išviliojo Modern Times group kompanija. Dabar turi savo UAB Nord Play. Kaip manai, ar jau pasiekei visko?

Ne. Viskas dar tik prasideda.

Jūrate, dėkoju už šį pokalbį. Seniai jo laukiau. ■

Virgilijus ČEPAITIS

LAIŠKAI VALDŽIAI

Neseniai, rengdamasis rašyti straipsnį apie Sąjūdžio ištakas, pasklaidžiau kolektyvinius laiškus, 1986-aisiais siųstus okupacinei administracijai. Tarp savo popierių radau tris. O jų būta daug. Nuo Stalino mirties praėjus trims dešimtmečiams, jau drąsiau bandyta kautis su blogybėmis kolektyviniais laiškais. Anksčiau komunistų valdžia už protestus, juo labiau grupinius, tiesiog išsiųsdavo į Sibirą, o paskutinius kelerius tos neteisinės valstybės gyvavimo metus kažkas viršuje retkarčiais netgi ištaisydavo neteisybę. Taigi laišakai buvo vienintelė priemonė, kuria visuomenė galėjo pristabdyti valdžios veiksmus.

Anuomet, 1986-ųjų kovo pradžioje, pajutome, kad SSRS sostinėje papūtė nauji vėjai. Kompartijos vadovybė pagaliau suprato, kad imperija, užimanti šeštadalį pasaulio, ritasi į prarają. Maskvoje jau kelintą dieną vyko SSKP suvažiavimas. Buvo žengti pirmieji žingsniai *perestroikos*, turėjusios išgelbėti Sovietų Sąjungą, link. Naujasis generalinis sekretorius deklaravo demokratizaciją, viešumą ir ūkiskaitą. Užsiminė apie kultūros paveldo svarbą. Nauji laikai! Negirdėtas dalykas Sovietijos istorijoje!

Pirmasis laiškas, datuotas kovo 5-ąją ir adresuotas LKP CK, Lietuvos TSR Kultūros ministerijai, Vilniaus miesto Liaudies Deputatų Tarybos Vykdomajam komitetui, trumputis: *„Ryžtingai protestuojame prieš unikalaus urbanistinio komplekso Tilto gatvėje*

sužalojimą, reikalaujame nubausti kaltininkus ir atstatyti šį Vilniaus senamiesčio kampelį.“

Tas vieno sakinio laiškas valdžiai atsirado, kai pirmąjį tų metų kovo savaitgalį su bičiuliu architektu Algimantu Nasvyčiu savo akimis įsitikinome, kad namas Tilto gatvėje, pavaizduotas garsiaame Mstislavo Dobužinskio paveiksle, iš tikrųjų griauamas. Šimtmečius stovėjusio namo viena siena jau buvo nuversta, tarp griuvenų riogsojo kitos dienos darbams paliktas raudonas ekskavatorius. Algis pasakė, kad pirmadienį nuo pat ryto Architektų sąjungos vadovai dėl namo griovimo skambinsią miesto ir respublikos valdžiai. Tais laikais svarbūs klausimai būdavo sprendžiami daugiausia telefonu. Jei „po kilimu“ priimtą sprendimą atšaukdavo, tai irgi „kiliminiu“ būdu. Nuėjau į Rašytojų sąjungą, bet jos vadovai atsakė, kad nieko nesiims, juk čia ne kokio nors rašytojo memorialinis muziejus. Teko eiti kitu keliu. Tarp savo popierių radau lapą su dvidešimčia man gerai pažįstamų rašytojų pavardžių. Prie kai kurių klaustukai – nebuvo aišku, ar tas asmuo išdrįs pasirašyti protesto laišką. Dar tą pačią dieną pavyko surinkti kelis parašus. Kad miesto valdžia su mumis skaitytųsi, pasivadino organizacijos su centru Maskvoje atstovais – *„TSRS Rašytojų sąjungos nariai: Juozas Baltušis, Algimantas Baltakis, Vytautas Bubnys, Virgilijus Čepaitis, Vytautas Kubilius, Mar-*

Mstislavas DOBUŽINSKIS. Vilniaus Tiltos gatvės vaizdas

celijus Martinaitis, Judita Vaičiūnaitė.“

Valdžia gavo panašius kai kurių architektų, dailininkų, kompozitorių, istorikų laiškus. Reikėjo skubėti, nes ekskavatorius vis dar stūksojo prie namo. Vienam istorikui pavyko net išsireikalauti raštišką potvarkį, kuriuo remiantis griauamas kultūros paminklas. Sprendimas ne „kiliminis“, o labai paprastas: *Снести мусор и аварийный дом и оборудовать стоянку для машин.* („Pašalinti šiukšles ir avarinį namą ir įrengti aikštelę automobiliams.“ Tais laikais LKP CK, LSSR Ministrų Taryba, Vilniaus miesto Vykdomasis komitetas dokumentus rašė rusų kalba.)

Miestiečiai skambino į vykdomąjį komitetą, reikalaudami negriauti namo. Pirmieji visuomenės protestai sukėlė valdžios susierzinimą. „*Visas šis triukšmas – kelių inteligentelių darbas*“, – pareiškė miesto vadovas, matyt, nusprendęs tik šiek tiek palaukti, kol įsitikins, gal kalbos SSKP suvažiavime apie kultūros paminklų saugojimą – vien tušti pažadai Maskvos *intelligentiams*. Kremlius dažnai iš-

kilmingai skelbdavo naują kursą, triukšmingai pradėdavo kokią nors kampaniją, bet netrukus viską pamiršdavo arba net pasmerkdavo anks-tesnes savo deklaracijas. Tempdami laiką ir vaizduodami paklusnumą, Lietuvos SSR vadovai paprastai sėkmingai sulaukdavo kampanijos pabaigos, jos net nepradėję.

Tapo aišku, kad sužalotas namas bus nugriautas. Daug dienų vilniečiai spontaniškai rinkdavosi Tiltos gatvėje, nes raudonasis ekskavatorius laukė Vilniaus vykdomojo komiteto komandos baigti pradėtą darbą. Jei valdžia nusileis kolektyviniams laiškam, atšauks nutarimą, žmonės jausis nugalėję, o tai neleistina! Tačiau laišakai valdžiai ir į laikraščius plaukte plaukė. Gorbačioviui oficialiai paskelbus viešumą, Vilniaus laikraštis turėjo išspausdinti bent vieną iš daugybės protestų prieš namo niokojimą. Žinoma, nebuvo nė kalbos, kad *Vakarinės naujienos* paskelbs kolektyvinį laišką. Nusileido iki dviejų autorių, žymių to meto dailininkų Petro Aleksandra-

vičiaus ir Sofijos Veiverytės straipsnio „Kodėl čia griau-na?“ Įdėjo Dobužinskio paveikslą „Vilniaus Tiltos gatvės vaizdas“ – pasmerktas nugriauti namas toje reprodukcijoje apibūrėtas rėmeliu. Laikraštis pradėjo diskusiją „Vilniaus senamiesčio dabartis ir rytdiena“, beveik kiekviename numeryje spausdino skaitytojų laiškus, ginančius namą. Po kelių savičių *Vakarinės naujienos* rašė: „*Mes redakcijoje tiksliai nesuskaičiavome, tačiau ir be to aišku – vilniečių laišakai apie senamiestį viršijo visus rekordus. Nė viena tema, analizuota laikraštyje pastaruojų laiku, nesusilaukė tiek miesto gyventojų laiškų, kaip diskusija „Vilniaus senamiesčio dabartis ir rytdiena“. Visą miestą liečiančiais klausimais privalu išsiaiškinti vilniečių nuomonę, o ne spręsti tuos klausimus kabinetų tyloje. Laikas ištis laikytis viešumo principų, o ne vien kalbėti apie juos.*“¹

SSKP suvažiavimui patvirtinus Gorbačiovo *perestroikos* programą, valdžia išsigando, kad Vilniaus *intelligenteliai* skųsis aukščiau, todėl raudonasis ekskavatorius dingo. Visuomenė, gelbėdama

„Dobužinskio namą“, pajuto savo jėgą.

Praslinko daug metų nuo tos dienos, pradedame pamiršti, kokia buvo epocha. Tada vien paviešinimas, kad griauamas kultūros paminklas, reiškė šiokią tokią revoliuciją. „Dobužinskio namo“ istorijos aprašymas laikraštyje sukėlė audrą – ankstesnės paminklų gelbėjimo akcijos neiškildavo į viešumą. Jei valdžia ir atsisakydavo savo planų, apie protestus žinodavo tik ji ir protestuotojai, bet ne plačioji visuomenė. Pavyzdžiui, ar kas nors žino, kad būtent protestai kadaise sustabdė plačios automagistralės į Antakalnį tiesimą per Kalinausko, Liejyklos gatves, per Katedros aikštę?

Lietuvoje buvo susikaupusi jau kritinė masė nepasitenkinimo sovietų valdžia, niokojančia tautos kultūrą. Neišvaizdus namelis Tilto gatvėje staiga tapo pasipriešinimo simboliu. Pirmoji visuomenės akcija, plačiai atspindėta spaudos, pavyko – pasiekta nors nedidelė, bet vis dėlto pergalė prieš, atrodytų, nepajudinamą sistemą.

LSSR valdžia sutriko. Nejaugi SSKP suvažiavime paminėta svarba saugoti kultūros paveldą – ne vien menka nuolaida *intelligentėliams*? Maskvoje jau prasidėjo praktiniai veiksmai, rodantys, kad tai nebus tiesiog eilinė kampanija. Naujoji kompartijos viršūnė, atrodo, vylėsi, kad į prarają besiritančią SSRS išgelbės kultūra. Įsteigė Sovietinės kultūros fondą, kurio pirmininku paskyrė akademiką Lichačiovą, ilgus metus kalėjusį lageryje. Tačiau kultūra ne išgelbėjo, bet išardė imperiją. Argi galima kautis už kultūrą apskritai, o dar už sovietinę? Kova dėl jos išsaugojimo paprastai nubrėžia sienas – iš pradžių tarp kultūrų, po to ir tarp tautų. Maskvos sankcionuotas kultūrinis atgimimas Lietuvoje įgijo kitą, santvarkai kur kas pavojingesnį pobūdį. Čia niekas nekalbėjo, kad reikia saugoti sovietinę kultūrą, lietuviai pradėjo kautis už tautos savitumą. Tai buvo pirmieji vieši atgimimo daigeliai. Išsivadavimas iš okupacijos prasidėjo kultūros baruose.

Tarp popierių radau dar vieną kolektyvinį laišką: „*Įvairiom progom keliamas klausimas ir dėl Vilniaus miesto gatvių pavadinimų. Jį kėlė istorikai, kalbininkai, rašytojai, sakysim, pastarajame LTSR Rašytojų*

suvažiavime, eiliniai žmonės neseniai spaudoje vykusioje diskusijoje dėl Vilniaus senamiesčio bei jo istorinių apylinkių apsaugos. Vilniaus senamiesčiui tapant tarptautinio turizmo lankymosi vieta, kai kurių gatvių pavadinimai aiškiai neatitinka senamiesčio dvasios, kertasi su architektūros senumu, neinformuoja apie miesto praeitį arba tiesiog klaidina. Sunku paaiškinti, kodėl svarbiausia istorinė senamiesčio gatvė pavadinta garsaus pasaulyje rašytojo vardu, jei tas rašytojas čia niekada nėra buvęs? [Pilies gatvė tada vadinosi M. Gorkio – kolektyviniame laiške nedrįsime minėti šios pavardės.] Gali būti kompromituojamas ir žinomo valstybės veikėjo ar kultūros darbuotojo vardas, jeigu jis panaudojamas panaiškinti atmintį apie miesto atsiradimą, jo vystymąsi, ryšius su kitomis tautomis. Taip atsitiko su Totorių gatve, kiek mums žinoma, net prieštaraujant J. Paleckio artimiesiems, siūliusiems jo vardu pavadinti gatvę naujame Vilniaus rajone. Tai būtų buvę ir taktiška, ir tikslinga. [...] Mes siūlytume peržiūrėti ne tik vardų suteikimo miestams ir gyvenvietėms principus, bet ir konkrečiai grąžinti senus Vilniaus pavadinimus, kurie yra susiję su miesto struktūra, istorija, čia gyvenusiomis tautomis, amatais bei verslais ir kt. Pilies, Vokiečių, Totorių ir kt. pavadinimai yra tokie patys paminklai kaip ir pastatai, prie kurių pritvirtinamos lentos apie jų saugojimą.“²

Šį laišką pasirašė apie trisdešimt kultūros veikėjų. Kai kurie parašai neišskaitomi, bet kelias pavardes pavyko iššifruoti – tai istorikai Juozas Jurginis ir Vytautas Merkys, rašytojai Juozas Aputis ir Juozas Baltušis, muzikai Julius Juzeliūnas ir Donatas Katkus, kino režisieriai Arūnas Žebriūnas ir Gytis Lukšas, aktoriai Regimantas Adomaitis ir Juozas Budraitis... Tiesa, laiškas rašytas 1986-ųjų vasarą, kai pirminis valdžios sutrikimas, sužadinęs visuomenės viltis, jau buvo praėjęs. Senuosius gatvių pavadinimus ji grąžino tik po gerų poros metų.

Tą vasarąėjome pasivaikščioti su šeima po Vilniaus senamiestį, netoli Arkikatedros (tada ten buvo Paveikslų galerija) pamatėme ekskavatoriumi šviežiai iškastus griovius. Vykdam LKP CK nutarimą

buvusiuose Pionierių rūmuose įsteigti Tautų draugystės muziejų, buvo tiesiama šiluminė trasa. Tuos gilius griovius man primena daikčiukai, kuriuos tada susirinkau išraustoje žemėje. XV a. koklių duženos spindėjo glazūra, o XVI a. pypkė intensyviai kvepėjo tabaku! Puikiai suprantu, kad visa tai neturi jokios istorinės vertės, nes rasta ne archeologiniuose šurfuose. Įstatymai jau ir tada draudė „kasinėjimus“ ekskavatoriais, bet kompartijos nutarimas įsteigti Tautų draugystės muziejų buvo stipresnis. SSRS ir LSSR buvo išleidusios daugybę įstatymų, skirtų kultūros paminklų apsaugai, tačiau kompartijos pareigūnai savo nuožiūra liepdavo, kuriais įstatymais remtis, o kuriais ne.

Pažeidimų Lietuvoje buvo tiek daug, kad reikėjo juos bent susisteminti – naujas oficialus dėmesys kultūros paminklams teikė vilčių. Šešių puslapių laiške valdžiai išvardiję nusikaltimus paminklosaugai Vilniuje, Trakuose, Kernavėje, siūlėme, kas darytina, kad liautųsi ydinga praktika: *„Tomis kovo dienomis, kai iš XXVII partijos suvažiavimo tribūnos nuskambėjo susirūpinimas dėl istorijos ir kultūros paminklų likimo, istorinių miestų veido, Vilniaus vykdomojo komiteto iniciatyva imtas griauti paminklinėje senamiesčio zonoje esantis namas Tilto g. 6.*

Š. m. balandžio mėnesį buvo iškastas ir be archeologo priežiūros išvežtas įstatymo saugomas kultūrinis sluoksnis iš restauruojamo namo Muziejaus g. 6 (prieš metus gretimo namo Muziejaus g. 8 kieme archeologams buvo leista padaryti perkasą, bet, vos prisikasus iki renesansinės sienos ir kultūrinių sluoksnių, mokslininkai buvo iš kiemo išvyti, o kultūrinis sluoksnis ekskavatoriumi susemtas ir išvežtas į sąvartyną).

Liepos mėnesį, sankcionavus Vilniaus m. Kultūros paminklų apsaugos inspekcijai, buvo nugriauta 25–30 metrų ilgio Vilniaus miesto gynybinės sienos atkarpa Tiesos gatvėje, nutarus įrengti toje vietoje šiluminių tinklų siurblynę.

Spalio mėnesį Paminklų restauravimo tresto darbuotojai nugriovė gotikinę-renesansinę Mažosios Gildijos priestatą (Gorkio g. 66–68) ir pradėjo ekskavatoriumi rausti tranšėją inžineriniams tinklams.

Atradus nežinomų pastatų sienas, gotikinę laiptinę, archeologams protestuojant, tolesnis paminklo niokojimas laikinai sustabdytas...

Išsamesnio aptarimo reikalauja visų trijų istorinių Lietuvos sostinių – Kernavės, Trakų ir Vilniaus – paminklų padėtis.

Kernavės piliakalniai – sąjunginės reikšmės archeologinis paminklas, landšaftinis-istorinis draustinis. Pagal LTSR draustinių nuostatus, griežtai draudžiama keisti vietovės pobūdį, vykdyti žemės kasimo darbus. Tačiau LTSR Kultūros ministerija užsakė Pajautos upelio, tekančio tarp Mindaugo sosto ir Aukuro piliakalnių, melioracijos darbus. Tuos darbus vykdant – tam, kad galėtų apsisukti galingas ekskavatorius – buvo nukastas Aukuro piliakalnio šlaitas ir sunaikintas kultūrinis sluoksnis su vertingais radiniais. Pajautos upelis atsidūrė vamzdyje, į kurį dabar nuleidžiama Kernavės kanalizacija.

Šįmet buvo pradėti ir viso Pajautos slėnio melioravimo darbai. Slėnis yra landšaftinis-istorinis draustinis, kuriame tie patys draustinių nuostatai draudžia melioruoti žemę. Tačiau Kultūros ministerija ir Gamtos apsaugos komitetas išdavė leidimus melioruoti draustinį. Š. m. gegužės mėnesį, vykdant melioravimo darbus, archeologai aptiko kūrgrindą ir medinių pastatų likučius. Paaiškėjo, kad Pajautos slėnyje, piliakalnių papėdėje, XIII–XIV amžiuose būta didelio miesto. Mažą, apie 1,5 ha plotą melioratoriai paliko ramybėje, tačiau aplink jį tęsė darbus, toliau naikindami kultūrinį sluoksnį su unikaliomis viduramžių pastatų liekanomis. [...]

Ne geresnė padėtis ir Trakuose, kur seniai nebevykdomi archeologiniai tyrimai, o praeitais metais, statant namą Melnikaitės g. 26a, buvo sunaikinti nežinomų gotikinių pastatų fragmentai. Tik įsikišus visuomenei išsaugotos nuo sunaikinimo vieno priešpilio bokšto gotikinių plytelių grindys...

Ypatingą visuomenės susirūpinimą kelia padėtis Vilniaus Žemutinės pilies teritorijoje. [...] Darbus vykdantis Kultūros paminklų restauravimo trestas reikalavo leidimo kasti tranšėjas ekskavatoriumi, motyvuodamas tuo, kad trasoje esama tik supiltinių,

neturinčių jokios istorinės vertės gruntų. MA Istorijos institutui leidus kasti tranšėją per buvusią Žemutinės pilies teritoriją tik rankomis, š. m. birželio mėnesį buvo rasti nežinomų mūrų ir Žemutinės pilies vakarinio korpuso likučiai. Liepos pradžioje įvyko Kultūros ministerijos Mokslinės metodinės kultūros paminklų apsaugos tarybos pasitarimas, dalyvaujant istorikams, archeologams ir architektams, kurie reikalavo išsaugoti atkastus mūrų likučius, tačiau šio pasitarimo protokolas dingo, o mūrai rugpjūčio pirmomis dienomis buvo sunaikinti. Ekskavatoriais iškastos dar kelios požeminių tinklų trasos, kurioms MA Istorijos institutas nedavė leidimo. Spalio mėnesį galima technika griovė Žemutinės pilies gynybinės sienos ir nežinomų XIII–XIV a. pastatų liekanas prie Istorijos-etnografijos muziejaus, kur numatyta inžinerinė trasa į buv. Pionierių rūmų pastatą, pritaikant jį Tautų draugystės muziejui. Spauldoje visuomenė ne kartą siūlė atstatyti Žemutinės pilies rūmus ir įsteigti juose Nacionalinę galeriją. Jei griovimas tokiais tempais vyks ir toliau, ar liks ką atstatyti? Juoba kad Muziejų ir kultūros apsaugos valdybos posėdyje, įvykusiame dar 1985 m. kovo 15 d., aptariant naujojo muziejaus projektą, buvo nutarta nevykdyti nei istorinių-meninių, nei archeologinių, nei žvalgomųjų polichrominių tyrinėjimų, nors posėdžio dalyviams ir buvo žinoma, kad objekte yra išlikusios gotikinės pirmojo aukšto sienos ir gotikiniai rūšiai. Šiuo metu galima poliakalė kala polius į nežinomus mūrus, glūdinčius po žeme Gedimino kalno papėdėje [...].

Ruošiamasi restauruoti visą Valstybinės Filharmonijos pastatų kompleksą, bet ar atlikti archeologiniai tyrinėjimai, būtina reikalingi tokioje istorinėje vietoje, kur būta Rusios pirklių namų? Ketinama pertvarkyti gatvės dangą (tarp kitko, saugomą įstatymo) ir kasti požemines komunikacijas pagrindinėje senamiesčio arterijoje – Gorkio gatvėje. Nejaugi gotikos pastatų liekanas ir šioje vietoje atskleis tik ekskavatoriaus kaušas? Tolimoje perspektyvoje numatytas kertantis senamiestį greitis tramvajus. Kodėl iš anksto nesuplanavus tyrinėjimų jo trasoje?

Šiuo metu Vilniuje egzistuoja tik viena, niekur kitur pasaulyje nežinoma archeologinių kasinėjimų metodika – tai tokia archeologo priežiūra, kai šalia ekskavatoriaus stovintis mokslininkas iš kaušo rankioja radinius [...]. Kiekvienas ekskavatoriaus kaušo grybšnis, sunaikinantis kultūrinį sluoksnį, tą pačią akimirką išplėšia lapą iš mūsų tautos istorijos – palikdamas spragą, kurios jau niekada nebus įmanoma užpildyti.“³

Gera atsimenu tą lapkričio vakarą, kai su Marcelijum Martinaičiu baigėme rinkti parašus. Bronius Genzelis pažadėjo, kad prikalbės pasirašyti filosofą Jokūbą Minkevičių. Visi trys aptarėme, kokios pavardės po laišku padarys įspūdį valdžiai. Kai kurie atsisakė, vis dėlto penkis žmones įtikinome pasirašyti laišką – tai poetas Justinas Marcinkevičius, akademikas Jokūbas Minkevičius, architektūros mokslų daktaras Eduardas Budreika, kardiologas profesorius Algimantas Marcinkevičius, LSSR Mokslų akademijos viceprezidentas Vytautas Statulevičius. Kitą panašaus turinio laišką valdžiai išsiuntė dvidešimt keturi kultūros veikėjai, tarp jų – dailininkų ir rašytojų sąjungų partinių biurų sekretoriai.

Kompartijos oficiozas Tiesa laiško neišspausdino. Tačiau LKP Centro Komite te jį, matyt, kažkas perskaitė, nes po poros dienų giluminiais plūgais buvo suarta (lapkričio pabaigoje!) senoji Kernavė. Taip valdžia atsakė į visuomenės protestą. Garsios pavardės nepadėjo.

Apėmė neviltis. Akcija dėl „Dobužinskio namo“ baigėsi sėkmingai, tačiau bendras požiūris į kultūrinį paveldą nepasikeitė. LSSR aukščiausioji valdžia jautėsi sutrikusi labai trumpai, kai 1986-ųjų pavasarį kapituliavo prieš pirmąjį visuomenės protestą, sėkmingai sutapusį su „perestroikiniu“ kompartijos suvažiavimu Maskvoje.

Ką daryti visuomenei, gavusiai aiškų valdžios atsakymą, parašytą plūgais? Vėl rinkti parašus? O gal siųsti peticiją į Maskvą? Bet ar nuo to kas nors pasikeis? Paminklų niokojimas – tik mažas lašelėlis, kuriame atsispindėjo totalitarinės valdžios per dešimtmečius įdiegtas gyvenimo būdas, priešingas sveikam protui,

sustingusi ekonomika, iki pašaknų biurokratizuotas valdymas, galinga cenzūros ir prievartos mašina.

Prisimenu, tą žiemą keliose nusprendėme, kad tuščias darbas rašinėti kolektyvinius laiškus komunistų valdžiai, reikia stengtis veikti patiems, lyg jos nė nebūtų. Nutarėme viešai aptarti įvairių kultūros sričių padėtį, pradėdami nuo kino. Susirinkome Menininkų rūmuose (dabar – Prezidentūra) ir diskutavome apie kultūros būklę, svarstėme, ką turėtume daryti tuojau pat. Tada, pirmąkart kalbėdamas didesnei auditorijai, metaforiškai užsiminiau apie „kamščius“, kurie užkemša visuomenės gyslas, trukdydami kraujotakai. Manau, visi suprato, kad turėjau omenyje valdžios pareigūnus. Aptarti paminklosaugos reikalus planavome Rašytojų sąjungoje, kurios partinės organizacijos sekretorius Romas Gudaitis jau buvo surengęs kelis atvirus partinius susirinkimus pokario istorijos, išeivijos literatūros ir kitais anksčiau griežtai draustais klausimais. Deja, LKP CK ideologai renginį apie kultūros paminklus liepė atidėti, o paskui ir visai atšaukti.

Vis dėlto užgniaužti visuomenės suaktyvėjimą jau buvo ne jų valioje. Pradėta ieškoti išeičių iš sustabarėjimo, apėmusio įvairias sritis. Net vadovėliuose rašoma, kad Sąjūdžio užuomazgos slėpėjo gamtosaugos, paminklosaugos ir kitokiuose sambūriuose: „*Vadinamųjų neformalių visuomeninio judėjimo židinių Lietuvoje būta nuo perestroikos pradžios. Tai buvo judėjimai, inspiruoti siekių apsaugoti kraštotyra, kultūrą ir istorijos paminklus.*“⁴ Jau 1987 m. gegužę Puslaidininkių fizikos ir Fizikos institutų darbuotojai įsteigė ekologinį jaunimo klubą „Žemyna“, panašus klubas „Atgaja“ susibūrė Kaune. Ekologija irgi buvo viena iš temų, legalizuotų tik persitvarkymo laikais. Po avarijos Černobylio atominėje elektrinėje imta atvirai kalbėti ir apie Ignalinos AE keliamą grėsmę.

Maždaug tuo pat metu kaip ir „Žemyna“ sostinėje atsirado „Talkos“ klubas, kuris ne tik rengė diskusijas paminklosaugos klausimais, bet ir kvietė vilniečius talkomis padėti restauratoriams. Pamenu vieną tokią talką, per kurią valėme buvusių Pionierių rūmų,

o iš tikrųjų Žemutinės pilies, rūsius. Remontuojamą pastatą, dabar integruotą į Valdovų rūmus, ketinta paversti Tautų draugystės muziejumi. Tada apie Lietuvos valdovų rūmų atstatymą tik pasvajodavome. Bet net nesvajojome, kad po poros metų tame ištuštėjusiame pastate įvyks pirmasis Sąjūdžio iniciatyvinės grupės posėdis.

Tomis dienomis valdžia jau oficialiai pradėjo konsultuotis su visuomene dėl Vilniaus tvarkymo, miesto vykdomasis komitetas net įsteigė visuomeninę tarybą senamiesčio reikalams. Nešykštėjo pažadų, kad nebegriaus kultūros paminklų. Tačiau gražūs žodžiai nesutapdavo su veiksmais. Nuolat įsisiūbuodavo protestų banga prieš kokį nors naują miesto ar LSSR valdžios savivalės aktą. Protestų akcijos plėtėsi. Dabar į jas įsitraukdavo ir tie, kurie anksčiau laikėsi nuošalyje.

1988-ųjų sausį kilo mintis paskelbti manifestą dėl kultūros vertybių apsaugos. Jį rengėme daugiausia su Algimantu Nasvyčiu. Talkino didelis būrys archeologų, architektų, menotyrininkų, kuriems rūpėjo paminklosauga. Jų pavardžių, deja, neatsimenu, išskyrus Jūrąte Markevičienę. Vėliau prisidėjo Romualdas Ozolas. Manifestą pavadino „Vilniaus chartija“. Bandėme įtvirtinti kultūros paveldo apsaugos principus, parengti įstatymus, kurie sustabdytų senamiesčio griovimą.

„Vilniaus chartija“ liko nebaigta, nes atsirado Sąjūdis, turėjęs išspręsti visas problemas, susikaupusias ilgus okupacijos metais.

Nuo to laiko praėjo keli dešimtmečiai. Lietuva tapo nepriklausoma, Konstitucija garantuoja privačią nuosavybę, Vilnius gavo UNESCO pripažinimą, bet kolektyvinių laiškų praktika tęsiasi. Prieš porą metų gavau pasiūlymą (iš Lenkijos!) pasirašyti protesto laišką, kad prie Misionierių bažnyčios vykdomos statybos, suderintos su visomis žinybomis. Dabar visuomenės galimybės kur kas didesnės, bet paveikti valdžią ji kaip ir anksčiau gali tik sutelktomis pastangomis. Vien pažeidimų paviešinimas anaip tol nesustabdo pažeidėjų.

Neseniai važiauvau pro Misionierius. Keli nykiaai vienodi namai ant kalvos, matomos iš visų Vilniaus

pusių, prie pat rokokinės bažnyčios, stūkso tušti, neapgyventi. Turbūt vis dar vyksta teismai.

Važiavau ir galvojau apie būtajį ir esamąjį laiką. Viename iš laiškų sovietų valdžiai paminėjau istoriją, kuri vėliau tarsi pasikartojo, suteikdama galimybę plačiau pažvelgti į praeitį ir dabartį. Pakartosiu tą sakinį iš 1986-ųjų rudenį rašyto kolektyvinio laiško *Tiesai*, svarbiausiam kompartijos oficiozui: „Š. m. balandžio mėnesį buvo iškastas ir be archeologo priežiūros išvežtas įstatymo saugomas kultūrinis sluoksnis iš restauruojamo namo Muziejaus g. 6 (prieš metus gretimo namo Muziejaus g. 8 kieme archeologams buvo leista padaryti perkasą, bet, vos prisikasus iki renesansinės sienos ir kultūrinių sluoksnių, mokslininkai buvo iš kiemo išvyti, o kultūrinis sluoksnis ekskavatoriumi susemtas ir išvežtas į sąvartyną).“

Taip susiklostė, kad dabar gyvenu viename iš čia paminėtų Vilniaus senamiesčio namų. Prasidėjus naujai epochai, grąžintas senasis gatvės pavadinimas, nes joje gyventa daug vokiečių. Namo istorija siekia viduramžius. Kadaise jį nusipirko kunigaikščių Radvilų gydytojo protėviai, paskui perstatė paskutinis LDK maršalka. Namas daug kartų degė. Sovietmečiu buvo įtrauktas į kultūros paminklų sąrašus. Dabar namą valdo ne valstybė, o savininkai kaip ir viduramžiais. Nuo namo dingo lenta, kad čia kultūros paminklas, saugomas valstybės, bet privatizuodamas butą turėjau raštu įsipareigoti, kad nieko jame nekeisiu.

Visą pirmąją aukštą privatizavę ir įrengę restoraną verslininkai turbūt irgi pasirašė tokį pasižadėjimą. Vėliau nutarė pasididinti patalpas, uždengdami stogų kiemą, kuris jiems nepriklausė. Namo gyventojai, manydami, kad irgi yra kiemo dalininkai, sukruto. Sovietmečiu būtų rašę kolektyvinį laišką LKP Centro Komitetui. Anksčiau viską sprendavo anoniminė aukščiausia valdžia. Tačiau laikai pasikeitė – dabar viską reguliuoja atskiros žinybos. Tad siuntė laiškus visoms tomis, kurios lyg ir atstovauja visiems gyventojams. Paprašė, kad Vilniaus savivaldybė atsakytų, ar paskutinio Lietuvos valstybės maršalkos Liudviko Tiškevičiaus rūmų ansamblio esminis pakeitimas

yra suderintas su Kultūros vertybių apsaugos departamentu, ar nurodytos specialiosios paminklo saugos sąlygos, ar parengtas detalusis planas, o jeigu taip, tai ar jis leidžia suardyti rūmų ansamblį, atvirą kiemą paverčiant uždara patalpa? Vilniaus meras Artūras Zuokas atsakė, kad kiemo stogas traktuojamas kaip laikinas statinys, kuriam detaliojo plano nereikia, projektas suderintas su visomis žinybomis, be to, stogas apsaugos nuo kvapų, sklindančių iš restorano virtuvės.

Išvardysiu dar keletą žinybų, į kurias tada kreipėmės. Kultūros vertybių apsaugos departamentui rašėme, kad neleistina architektūros paminklą žaloti dėl vienadienių verslo interesų. Priešgaisrinės apsaugos ir gelbėjimo departamentui pranešėme, kad, uždengus kiemą, gaisrininkams bus sunku patekti į butus, Vilniaus apskrities viršininko administracijai skundėmės, kad pažeidžiamos namo gyventojų teisės į bendrą nuosavybę. Net du kartus kreipėmės į Seimo Kontrolierių. Visos įstaigos atsakė, kad išduodamos leidimus „laikinam statiniui“ laikėsi įstatymų. Seimo Kontrolierius, išvardijęs, kokie įstatymai pažeisti, surenčiant virš kiemo „laikiną stogą“, rekomendavo kreiptis į teismą. Namo gyventojai susimetė, pasisamdė advokatą. Kol laukėme teismo posėdžio, stogas buvo baigtas. Į gotikines sienas įvaryti plieniniai strypai, ant kurių jis laikėsi.

Vylėmės, kad teisme mūsų argumentai nugalės.

Deja, kadaise pasirašėme, kad esame supažindinti su remonto kieme sąlygomis. Trečiosios apylinkės teismas tuos mūsų parašus traktavo kaip sutikimą ir dėl stogo, todėl skundą atmetė. Per tą laiką pavyko gauti projektą, iš kurio sužinojome, kad stogas sumontuotas gerokai aukščiau, negu nurodyta brėžinyje, patvirtintame daugybe parašų. Dabar tapo aišku, kodėl jis užstoja antrojo aukšto butų langus. Apskrities viršininko administracija pripažino, kad padarytas projekto pažeidimas, tačiau Vilniaus apygardos teismas mūsų apeliacinį skundą vis tiek atmetė. Dar po kurio laiko tą patį padarė ir Aukščiausiasis Teismas. Ką gi, namo gyventojams teko apmokėti advokato pateiktą sąskaitą.

Bylinėjimasis truko beveik ketverius metus.

Žmogus, jei pavyksta, gyvena skirtingais laikais. Gali juos palyginti. Taigi kuo skiriasi gyvenimas okupuotoje ir nepriklausomoje Lietuvoje?

Tada viskas buvo aišku. Kalta okupacinė valdžia, nesvarbu, kad tos neteisinės valstybės vadovų pavarės lietuviškos. Valdžia beveidė. Kažkas jos viršuje, gal apėmus geram ūpui, retkarčiais net ištaisydavo neteisybę. Dabar gyvename jau kitokiomis sąlygomis. Numatant galimus pažeidimus, priimta daug savų, lietuviškų įstatymų. Už kiekvieną neteisybę kas nors atsako asmeniškai.

Mūsų namo gyventojų patirtis turbūt netipiška. Jeigu būtume turėję pinigų geresniam advokatui, gal teismai būtų baigęsi kitaip? Apsukrus stogo savininkas pasamdė advokatus, kuriems pavyko įrodyti, kad jokie įstatymai nepažeisti, nors pažeidimai akivaizdūs. Tarp kitko, jis turbūt jau ir privatizavo valstybinę mūsų kiemo žemę, nes patalpas po tuo „laikinu stogu“, kuris kybo jau ištisu dešimtmečius, nuomoja „Iliuzijų muziejui“, atklydusiam iš Rusijos. Veikiausiai rado įstatymų landą, leidžiančią pasisavinti bendrą namo gyventojų nuosavybę. Koks nors (ne anoniminis!) valdžios atstovas, ko gero, patvirtino tai savo parašu.

Taigi galėtų susidaryti įspūdis, kad niekas nepasikeitė. Valdininkai, turintys saugoti kultūros paveldą, anksčiau klausė kompartijos nurodymų, o dabar neatlaiko privataus kapitalo gundymų ar spaudimo.

Anuomet tikra panacėja mums atrodė privati nuosavybė. Čia tikėtų citata iš straipsnio, kurį parašiau *Gimtajam kraštui* 1987 m., siūlydamas „*parduoti namus Senamiestyje atskiriems žmonėms, kurie įsipareigoja restauravimo ar tiesiog remonto, jei to pakanka, darbus atlikti savo lėšomis ir savo jėgomis, griežtai pagal patvirtintą projektą.*“⁵ Anais laikais toks pasiūlymas skambėjo drastiškai, nes apie valstybinio turto privatizavimą nebuvo užsimenama net pusbalsiu. Bet dabar kažin ar pakartočiau šį savo teiginį.

Sovietmečiu neteisingus anoniminių viršininkų sprendimus kartais pavykdavo sustabdyti kolektyviniu laišku. Dabar visuomenės atstovams reko-

menduojama kreiptis į teismą. Parlamentas priėmė daugybę įstatymų, išskaidančių atsakomybę tarp daugelio žinybų. Bet ar ji nuo to padidėjo? Jau įpratome girdėti šių dienų viršininkų pareiškimus, kad niekas nekaltas, kol tos kaltės neįrodė teismas. Tarsi įstatymas veiktų savaime, be teisėjų, be advokatų įsikišimo. Valdžia dabar nėra anoniminė, tačiau turto savininkai ir valdininkai išmoko naudotis įstatymų spragomis. Apskritai ar įmanoma sukurti įstatymą, kurio niekas negalėtų apeiti? Gal paprasčiau nustatyti sąlygas, kad to daryti neapsimokėtų?

Anksčiau valdžia sprendavo, ar leis, ar neleis visuomenės pasipiktinimui pasiekti viešumą. Dabar to nėra. Protestai liejasi laisvai, galima visiems viskuo atvirai piktintis visos Lietuvos akivaizdoje. Be to, kartais visuomenė nugali teismuose.

Dar vienas mūsų epochos privalumas – niekas nebaudžia už taikius protestus. Netremia į Sibirą. Net kolektyviniai laišakai, adresuoti mūsų pačių išsirinktai valdžiai, dabar vadinami ne skundais, o peticijomis pagal europinę madą. Be to, tas peticijas šiais laikais galima pasirašinėti, neišeinant iš namų, kompiuteryje. Labai paprasta! Yra net specialus tinklalapis *peticijos.lt*. Nauja epocha! Rašau gal kiek pernelyg humoristiškai, bet pagrindinis laikmečių skirtumas yra tas, kad dabar patys galime spręsti, kaip taisyti neteisybes.

Tačiau ar pasikeitė paminklosaugos būklė? Negi tik visuomenės skundų adresatas tapo kitas? Valdžia jau nėra anoniminė, kiekvienas jos sprendimas turi autorių. Ir, kas svarbiausia, mes patys ją išrenkame. Taigi už valdžios daromas neteisybes irgi atsakome visi. ■

¹ Irena Tiškutė. Šešėliai, nustelbė šviesą. *Vakarinės naujienos*. 1986-04-18.

² *Dėl Vilniaus bei kitų miestų gatvių pavadinimų*, autoriaus asmeninis archyvas.

³ 1986.XI.25. *Laiškas „Tiesai“*. Kopija: LKP CK Pirmajam Sekretoriui drg. P. Griškevičiui. Autoriaus asmeninis archyvas.

⁴ *Lietuvos istorija, XII tomas, I dalis*. 2008. Vilnius, p. 45.

⁵ Virgilijus Čepaitis. Pertvarkyme Senamiesčio pertvarkymą. *Gimtas kraštas*. 1987-04-18.

Bronius GENZELIS

PRAEITIES ATSPINDYS DABARTYJE

Kokios veiklos galimybės buvo okupuotoje Lietuvoje

Praeitis turi būti žinoma tokia, kokia buvo, nors kartais bandoma pateikti ją tokią, kokios pageidauja įtakingi asmenys. Kalbu iš savo patirties. Pasiūlysiu prisiminimus, ar okupacijos metais turėjome galimybę atvirai dėstyti savo mintis. Norisi, kad ateinančios kartos suprastų, kas ir kaip vyko. Po Stalino mirties ieškota legalių veiklos formų. Papasakosiu, ką pats asmeniškai apie tai žinau, su kuo susidūrė man artimi žmonės.

Jaunesniems sunku suprasti tuos, kurie priklauso ankstesnėms kartoms, nes į praeitį dažnai žvelgiama šių dienų akimis. Ar šiuolaikinis jaunimas apskritai gali suprasti, už ką buvo kalinami katalikų „Kronikos“ leidėjai? Juk jie nekėlė Lietuvos nepriklausomybės idėjos, o tik konstatavo: TSRS konstitucija skelbia tikėjimų laisvę, teisę skleisti religines pažiūras, taigi „Kronika“ fiksavo, kur ir kaip tos laisvės ir teisės pažeidinėjamos. Tačiau už konstitucijos pažeidimų paviešinimą grėsė kalėjimas.

Negalima pasikliauti vien mitais. Privalome remtis išlikusiais dokumentais, autentiškais prisiminimais. Kaip nustatyti jų autentiškumą? Skaitytojai turėtų stengtis kuo daugiau sužinoti apie autorių. Ką jis aprašomuoju laikotarpiu veikė? Gal sudegino ankstesnę savo rašliavą, kaip viešai prisipažino ne vienas veikėjas, o dabar už panašius rašinius rūšiai smerkia kitus?

Per visą okupaciją veikė cenzūra, tiesa, „priežiūros“ pobūdis kito. Svarbu buvo perprasti jos galios

struktūrą, kaip veikia tas vadinamasis *Glavlit*, kad būtų lengviau barjerus apeiti. Vienu tarpsniu kontroliuota absoliučiai viskas, taikiklyje atsidūrė visi, neišskiriant net aukščiausių Lietuvos pareigūnų (cenzoriai buvo pavaldūs tiesiai Maskvai). Vis dėlto postalinistiniu laikotarpiu jie jau negalėjo cenzūruoti senųjų tekstų, išskyrus įvadinius straipsnius. Tačiau knygų leidybą ir tuomet griežtai prižiūrėjo partiniai propagandistai. Prie legaliai išleistų tekstų KGB nagų nekišo. Taigi po stalinizmo situacija pakito. Atsirado galimybė saugoti lietuviybę, tik reikėjo išradingumo. Ryškūs mokslininkai, rašytojai, poetai, dailininkai, ypač sulaukę visuotinio pripažinimo, galėjo reikšti savo nuomonę gerokai drąsiau negu eiliniai žmonės. Bet ar visi to troško? Daug lėmė ir leidinių redaktorių nusiteikimas, o jų būta visokių. Už nekonformistinių straipsnių spausdinimą bijota prarasti postą. Norint plačiau reikštis, reikėjo ieškoti patikimo užnugario, geriausia tokį turėti ne vien Lietuvoje.

Pagarbiai prisimenu *Kultūros barus*, *Mokslą ir gyvenimą*, *Švyturį*, dienraštį *Komjaunimo tiesa*, nes nepatyrčiau šių redakcijų cenzūros. Žinoma, „draudžiamų“ temų neliečiau (nekritikavau komunistų partijos ir jos vadeivų veiklos). Rūpėjo šviesti tautą, puoselėti istorinę atmintį. Rašiau apie praeities politinį ir kultūrinį gyvenimą. Pavyzdžiui, jokie cenzoriai negalėjo uždrausti viešai skelbti, kad Lietuvos socialdemokratų partijos pirmasis suvažiavimas 1896 m. patvirtino programą, kurioje įrašytas tikslas „siekti Lietuvos

neprigulnybės“. Rusijos socialdemokratai tada dar nebuvo susibūrę, o atsiradusi jų partija neoponavo lietuvių siekiams. Užgniaužti laisvės troškimą stengėsi tik carinės Rusijos ideologai. Mąstantiems žmonėms vertėjo visa tai priminti.

Kaip elgėsi inteligentija okupacijos metais? Ar visi buvo pasidavėliai? *Kultūros barų* skaitytoju tapau nuo pat žurnalo pasirodymo. Parašiau šiam leidiniui ne vieną straipsnį. Artimai susipažinau su redakcijos darbuotoju Romualdu Ozolu. Mūsų bendravimas pakeitė jo mokslinę orientaciją – pasukęs į filosofijos istoriją, tapo žurnalo *Problemos* atsakinguoju sekretoriumi.

Įdėmiai, kiek tas buvo įmanoma, sekėme, kas vyks ta pasaulyje. Sukrėtė įvykiai Čekoslovakijoje, kai tankais nuslopintas Prahos pavasaris. Analizavome realijas, suvokėm, kad dideliems žygiams dar ne laikas. Turime gaivinti Lietuvos istorinę atmintį, juk lašas po lašo ir akmenį pratašo... Mes, grupelė filosofų (aš, Kristina Rickevičiūtė, Ipolitas Ledas, Jonas Repšys), nusprendėme įkurti filosofijos žurnalą. Svarstėme, kas galėtų palaikyti mūsų idėją ir kaip ją realizuoti. Anuomet pati Maskva sprendavo, kokį periodinį leidinį palaimins, o kokio ne. Reikėjo kaip nors apeiti šią procedūrą. Universitetas turėjo teisę leisti „Mokslo darbų“ serijas. Kaip jas paversti periodiniais leidiniais?

Pirmasis tą rebusą sėkmingai išsprendė akademikas Vytautas Mažiulis – vietoj lituanistikos „Mokslo darbų“ pradėta leisti žurnalą *Baltistica*, kuris netrukus įgijo tarptautinį pripažinimą. Tada mums ir kilo mintis įsteigti filosofijos žurnalą. Ko reikėtų imtis, tariausi su akademiku. Jis paaiškino. Į talką atėjo katedros bendradarbė Rickevičiūtė, prof. Henriko Zabulio bendramokslė, o jis tada buvo Aukštojo ir specialiojo vidurinio mokslo ministras. Sulaukėm paramos. Sudarėm būsimo žurnalo *Problemos* redakciją, stengdamiesi, kad į ją neprasmuktų „marksistai“ ortodoksai.

Turėjom aiškius tikslus – supažindinti skaitytojus su pasaulio filosofijos klasika, prikelti iš užmaršties Lietuvos filosofų palikimą (to padaryti tarpukariu

nesuspėta), žadinti istorinę atmintį. Kad tai pavyktų, rūpinomės, kaip dabar sakoma, užsitikrinti „stogą“ (asmeninius kontaktus), turėjome aiškia veikimo programą. Didelį įspūdį padarė Rickevičiūtės surastas ir išverstas Immanuelio Kanto straipsnis, kuriame lietuviai vertinami labai palankiai. Vėliau šio filosofo raštai lietuvių kalba ėjo beveik tokiais pat tiražais kaip Maskvoje rusų kalba. Tai ugdė mūsų savimone.

Buvome tikri – anksčiau ar vėliau Lietuva vis tiek taps nepriklausoma valstybe, jei saugosime ir puoselėsime tautinę sąmonę, istorinę atmintį. Dar studijuodamas istoriją sužinojau, kad tautos, abejingos istorinei savo atminčiai, išnyko kaip dūmas, o tos, kurios atkakliai saugojo tiek ją, tiek tautinę savimone, nors buvo netekusios valstybingumo, net po tūkstantmečių sėkmingai atkūrė savo valstybes (tą padarė armėnai, graikai, žydai). Stengėmės supažindinti lietuvius su tautų, išsaugojusių savo kultūrą, papročiais, paveldu (pasaulio literatūrą, kiek tas buvo įmanoma, bandė pristatyti lituanistai, neturėtume to pamiršti).

Problemos – pirmasis imperijoje filosofijos žurnalas ne rusų kalba. Jis patraukė daugelio dėmesį. Lietuvių pavyzdžiu panašų leidinį įsteigė ukrainiečiai. Tarp mūsų užsimezgė draugiški kontaktai. Sumanymui pritarė mano buvę bendramoksliai Maskvos M. Lomonosovo universiteto Filosofijos fakultete, tuo metu dirbę žurnale *Voprosy filosofii*. Jie ne kartą gelbėjo mus nuo vietinių „marksistų“ išpuolių. *Problemas* palankiai vertino išeivijos filosofai – gavau Juozo Girniaus, Algirdo Juliaus Greimo, Tomo Remeikio sveikinimus. Su jais užsimezgė nuoširdus ryšys, susirašinėjome (Lietuvai atkūrus valstybingumą, sužinojau, kad tuos laiškus skaitydavo ir kagėbistai).

Kartais dirvą būsimai publikacijai reikėdavo puorenti iš anksto. Pavyzdžiui, sužinojome, kad gydytojas Vladas Šimkūnas kalėjo su filosofu Levu Karšavinu, kuris ir lageryje nesiliovė rašęs. Prieš mirtį savo rankraščius paliko Šimkūnui, o šis išsinešė juos į laisvę. Jo žmona Janina, dirbusi Mokslų Akademijos bibliotekoje, tą neįkainojamą turtą perdavė man. Svarstėme, kaip rankraščius publikuoti.

Karsavinas, ryškiausias XX a. filosofas, Rusijoje įsigalėjus bolševikams, emigravo į Lietuvą, tapo Kauno universiteto profesoriumi, puikiai išmoko lietuvių kalbą, net redagavo universiteto mokslinius darbus, lietuviškai parašė penkių tomų „Europos kultūros istoriją“ (iki tol toks veikalas nebuvo parašytas jokia kita kalba). Karsavinas tvirtai įėjo į Lietuvos kultūros istoriją (dabar jo raštai verčiami į rusų kalbą). Antros sovietų okupacijos metais filosofas buvo įkalintas. Mums rūpėjo supažindinti skaitytojus su šiuo mąstytoju, svarstėme, kaip apeiti cenzūrą.

Mano kurso draugas Nikolajus Semionkinas, domėjęs Rusijos religine filosofija, tuomet dirbo TSKP CK. Paprašiau, kad jis parašytų straipsnį apie Karsaviną. Atspausdinome su visais partiniais titulais. Po imperijos griūties Semionkinas, tapęs Rusijos Mokslų akademijos akademiku, pasakojo: „*Jeigu tokio turinio straipsnis būtų buvęs išspausdintas rusų kalba, mano viršininkai nedelsdami būtų mane išvijo.*“¹ Vietiniai kovotojai su idealizmu nustėro, pamatę *Problemy* puslapiuose Karsavino pavardę, tačiau nenurimo. Į Vilnių atvykęs Maskvos universiteto profesorius Aleksejus Bogomolovas per viešą paskaitą pasakojo, kaip vienas Kauno politechnikos instituto dėstytojas Maskvos konferencijoje užsipulė *Problemas*, tvirtindamas, esą žurnalas kenkėjiškai propaguoja idealizmą. Pasak Bogomolovo, garsiausias tuo metu filosofijos istorijos profesorius Teodoras Ozermanas, sėdėjęs konferencijos prezidiume, neiškentė: „*Jaunas žmogau, matyt, neturite daugiau ką veikti, kad paskalas nešiojate?*“

Nuožmiausiai mus atakuodavo Vilniaus aukštosios partinės mokyklos Filosofijos katedros dėstytojai. 1973 m. rugpjūtį, kai minėjome *Problemy* penkmetį, mane, Joną Repšį ir kelis kitus autorius žurnalas *Komunistas* (nr. 8) išvadino „buržuaziniais nacionalistais“, „revizionizmo“ propaguotojais. Ministerija sudarė komisiją, kurioje būta ir sąžiningų asmenų (profesorai Albinas Griška, Jokūbas Minkevičius), todėl kaltinamosios išvados ji nepateikė. Į pagalbą pasitelktas vieno ministerijos skyriaus vedėjas, kuris pritarė *Komunisto* verdiktui. *Problemy* redkolegija buvo išvaikyta – joje neliko visų *Komuniste* užsipul-

tų autorių. Išbrauktas net prof. Griška, nors jis rašė tik apie senojo Vilniaus universiteto gamtos filosofiją. Ozolas irgi buvo išmestas.

Tačiau mūsų tai nesustabdė – toliau leidome „Filosofijos istorijos chrestomatiją“, tęstinį ciklą „Filosofijos istorijos baruose“. Aktyviai prisidėjo Bronius Kuzmickas, Jokūbas Minkevičius. Abiejų leidinių redkolegijoms priklausė tie patys asmenys ir visi jie 1988 m. birželio 3 d. buvo išrinkti Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio iniciatyvinės grupės nariais, o 1990-aisiais tapo Kovo 11-osios Akto signatarais.

Minties leidykla 1974 m. išleido „Filosofijos istorijos chrestomatiją“, tas tomas buvo skirtas XIX ir XX a. Vakarų ir Amerikos filosofijai. Mūsų triuškingojai apstulbo – kaip drįstame po *Problemy* išformavimo toliau skleisti ydingas pažiūras? Kliuvo ir *Minties* leidyklai. *Komunistas* (1974, nr. 8) vėl paskelbė triuškinantį tų pačių autorių straipsnį. Tačiau kaip tik tuo metu žurnalas *Voprosy filosofii* viešai pritarė mūsų sumanymui. Anuomet laikytasi „šventos taisyklės“, jeigu Maskvos reprezentaciniame leidinyje pasirodys teigiamas tavo darbo įvertinimas, būk ramus – Lietuvoje jau niekas nedrįs viešai jo peikti. Taigi bandymas susidoroti šįkart patyrė fiasko. Tas *Komunisto* straipsnis labai nekvalifikuotas, net rašytojai painiojami su filosofais. Mane, chrestomatijos sudarytoją, dėl tos kritikos iškvietė pasiaiškinti LKP CK sekretorius Antanas Barkauskas. Pasidariau straipsnio, išspausdinto žurnale *Voprosy filosofii*, kopiją, iš *Bol'shaja sovetskaja enciklopedija* išsirašiau mąstytojų, iškeiktų *Komuniste*, teigiamus pristatymus ir nusinešiau į svarstymą CK. Barkauskas, įdėmiai perskaitęs, tarė: „*Nemaniau, kad pas mus esama tokių šarlatanų.*“ Po poros dienų išgirdau, kad *Komunisto* vyr. redaktorius Genrikas Zimanas pasiprašė atleidžiamas iš Vilniaus universiteto dėstytojo pareigų.

Sulaukdavom ir malonių staigmenų. Kai rengėme tomą „Filosofijos istorijos chrestomatija. Viduramžiai“, pristatėme krikščionių autoritetus, neretai tituluojamus „šventaisiais“, išsiversdami be įprastinių tais laikais komentarų, kad religija – tai opijus liaudžiai mulkinti. Visiškai atsitiktinai į viršelį įdėjome

Ibin Sinos (Avicenos) portretą, o 1980 m. buvo švenčiamas šio arabų mąstytojo tūkstantmetis. Avicenos gimtojoje Bucharoje UNESCO surengė grandiozines jubiliejaus iškilmes. Bet TSRS tai progai visai nieko iš Ibin Sinos raštų nebuvo išleista (mes to nežinojom). *Minties* leidykla signalinį, dar necenzūruotą egzempliorių įteikė delegacijos nariams Jokūbui Minkevičiui ir akademikui Algirdui Žukauskui. Jie mūsiškės chrestomatijos tomą padovanojo UNESCO generaliniam direktoriui. Jam knyga labai patiko. Pavartęs chrestomatiją, iš tribūnos pareiškė: „*Žiūrėkit, kaip gražiai Tarybų Sąjungoj minimas Ibin Sina.*“

Iškilmėse dalyvavusiems aukščiausiems TSKP CK ideologams toks pagyrimas paglostė savimeilę. Po to Maskvoje vyko pasitarimas, iš kurio grįžęs LKP CK sekretorius Lionginas Šepetys pasakojo, kaip džiaugtasi, kad Lietuva išgelbėjo TSRS prestižą. O mes gavom laisvas rankas – daugiau nebeauklėjo joks „marksistas“. Aš buvau sugrąžintas į *Problemy* redkoligiją. Mano aspirantas Antanas Rybelis paskirtas vadovauti *Minties* leidyklos Filosofijos redakcijai. Jiedu su Romualdu Ozolu, kuris 1980 m. tapo *Minties* leidyklos vyr. redaktoriaus pavaduotoju, kūrė grandiozinius filosofinės literatūros leidybos planus (Didžioji ir Mažoji filosofinių kūrinių serijos, Lietuvos filosofų palikimas), sutelkė gausų vertėjų būrį, kuriam priklausė ir pats ministras prof. Henrikas Zabulis.

Mezgėsi kontaktai su spauda, bendradarbiavome ne tik su *Kultūros barais*, bet ir su *Švyturiu*, *Mokslu ir gyvenimu*, *Komjaunimo tiesa*, o šie eidavo šimtątūkstantiniais tiražais. Rašiau pasaulio filosofijos, kultūros istorijos temomis. Esu gavęs ne vieną metinę šių žurnalų premiją. Ozolas *Komjaunimo tiesoje* vedė savaitinį skyrelį „Jaunojo mąstytojo universitetas“. Gerus santykius ir toliau palaikėme su maskviškiu žurnalu *Voprosy filosofii*. Jo vyriausiojo redaktoriaus pavaduotojas Merasbas Mamardašvilis ne kartą lankėsi Vilniuje, Lietuvos Mokslų Akademijos Filosofijos ir sociologijos instituto kvietimu, bendravo su lietuvių filosofais, susitikinėjo su visuomene. Vėliau Mamardašvilis aktyviai įsitraukė į Gruzijos disidentinį judėjimą, deja, 1990 m. lapkričio 25 d. staiga mirė Maskvos oro uoste.

Jeigu nebūtume sulaukę draugiškos paramos, būtų buvę sunku plėtoti savo veiklą. Imperijos griūva ne išsyk, viena iš priežasčių – kai paaiškėja, kokia iracionali jų ideologija. Ne visose instancijose tupėjo vien to sisteminio melo šalininkai. Sovietija byrėjo iš vidaus. Jau visi matė komunizmo ideologijos utopiškumą, nes gyvenimas vis blogėjo. Apie tai ne kartą diskutavau su buvusiais savo profesoriais, dalyvaudamas visasąjunginėse filosofų konferencijose. Tie ryšiai vėliau padėjo, kai reikėjo ginti Lietuvos valstybingumą.

Artimi kontaktai siejo su Lenkijos intelektualais, kurie po nepriklausomybės atgavimo tapo žinomais politikais. Kiekvienais metais, nuo 1970-ųjų, kai mūsų studentai kasdavo bulves, vykdavau į Krokuvą skaityti paskaitų apie Lietuvos kultūros istoriją. Su pirmuoju Lenkijos ambasadoriumi Lietuvoje Janu Widackiu bendravau nuo pat pirmo savo apsilankymo Krokuvoje. Vilniaus universitetui Draugystės ir bendradarbiavimo sutartis pasirašius su Varšuvos ir Krokuvos universitetais, vieni pas kitus vykdavome ir mokslines konferencijas. Susitikdavome ir privačiai Krokuvoje prof. Zbigniewo Kuderowicziaus, Varšuvoje Andrzejiaus Walicki'o, Vilniuje mano bute. Šios pažintys labai pravertė valstybės atkūrimo metais.

Sovietmečiu vykdavo neformalus inteligentų susibūrimai, susitikdavome nuolatos, paprastai tie patys (Marcelijus ir Gražina Martinaičiai, Romualdas Ozolas, žurnalistai Kęstutis Dembskis, Birutė Mackonytė, istorikė Ingė Lukšaitė, menotyrininkė Irena Kostkevičiūtė, dailininkai Bronius Grušas, Aloyzas Stasiulevičius – iki 20 asmenų). Puiki proga apmąstyti esamybę, dažniausiai po gimtadienių priedanga, antai, aš gimiau vasario 16-ąją, Marcelijus Martinaitis – balandžio 1-ąją, kitų ne tokios įspūdingos datos.

Minėti Vasario 16-ąją buvo griežtai draudžiama. Bet mane su gimtadieniu sveikindavo net ir nelabai pažįstami žmonės. Ypač dėmesingi buvo dailininkai – ta proga savo paveikslus man dovanojo Augustinas Savickas, Aloyzas Stasiulevičius, Bronius Grušas, Giedrius Kazimierėnas, Bronius Leonavičius, tautodailininkė Monika Bičiūnienė. Supratau, kad jiems labiausiai

rūpėjo pats šios dienos paminėjimas. Svečiai atsinešdavo įvairiaspalvių žvakučių. Mano žmona jas sudėliodavo į vazą taip, kad primintų Trispalvę. Panašiai elgdavosi ir su gėlėmis.

Pamenu, švenčiant vieną Vasario 16-ąją, kažkas pabeldė į duris. Pamaniau, atėjo naujas sveikintojas. Atidarau – stovi keletas nepažįstamų tipų. Vienas griežtai paklausė: „Kokia čia sueiga?“ Nustebau: „Argi negalima gimtadienio švęsti?“ Pareikalavo atnešti pasą. Kai parodžiau, atsiprašę išėjo. Aiškus „vizito“ tikslas... Beje, Ozolas su Martinaičiu pasakojo, kad po tokių apsilankymų pas mane beveik visuomet pastebėdavo mašiną, kuri juos lydėdavusi iki pat namų. Lukšaitė irgi matydavo kelis vyrus, tūnančius automobilyje, kaskart, kai tik susitikdavom švęsti „įtartino“ mano gimtadienio... Manychiau, savo agentų KGB nebuvo tarp mūsų infiltravęs. Po 1991 m. rugpjūčio 19–22 d. pučo Maskvoje perėmėme išlikusius KGB archyvus, kurie man, Lietuvos Aukščiausiosios Tarybos laikinosios komisijos užsienio šalių slaptųjų tarnybų veiklai Lietuvoje tirti nariui, buvo prieinami. Specialiai domėjausi savo aplinka. Nieko, kas keltų kokių nors abejonių, neaptikau.

Skaitydavom visuomenei paskaitas apie Lietuvos kultūrą, ypač populiarius buvo Marcelijus Martinaitis su savo „Kukučio baladėmis“, net nespėdavo susitikti su visais, norinčiais jį išgirsti. Aktorius Laimonas Noreika su kruopščiai parengta XIX a. lietuvių poetų programa ir su įkvepiančiomis Justino Marcinkevičiaus eilėmis važinėjo po Lietuvą, patraukdamas milžinišką auditoriją.

Reikėjo viską kelti iš užmaršties. Domėtasi istoriniais paminklais, vietovėmis. Prisimintina vienuolio Algirdo Dobrovolskio (Tėvo Stanislovo) veikla. Po ilgų tremties ir kalinimo metų jis 1966-aisiais tapo Paberžės, kurioje 1863 m. klebonavo vienas iš sukilimo vadovų Antanas Mackevičius, klebonu. Įkūrė bažnytinio paveldo muziejų, rinko ikonografinę medžiagą, viską, kas primintų 1863–1864 m. sukilimą. Šiai veiklai negalėjo prieštarauti ir okupacinės valdžios pareigūnai, juk Tėvas Stanislovas pagerbė kovotojus prieš carizmą. Paberžė tapo tautiškai nusitei-

kusių asmenų traukos centru. Tėvas Stanislovas buvo ir tautodailininkas – iš metalo pjaustydavo angeliukų skulptūrėles, kurias dovanodavo atvykėliams. Savąjį angeliuką išsaugoju.

1986 m. prie *Žinijos* draugijos buvo įkurtas klubas „Kultūra ir istorija“, analogiškas tam, koks ten veikė 1968 m. *Kultūros barai* 1986-ųjų pabaigoje pradėjo rengti forumus – vykdavo karštos diskusijos, apėmusios plačius visuomenės sluoksnius. Taip atsigaivino legalus klubų judėjimas, ypač išsiskyrė Rašytojų sąjungos klubas. Vilniečiai mezgė ryšius su kitų miestų intelektualais. Žmonės jau be baimės reiškė savo mintis.²

Diskutuota apie kultūros istoriškumą, apie tarpukario Lietuvą. Susitikdavome su Lenkijos mokslininkais. Todėl buvome neblogai informuoti, kas vyksta abiejuose kraštuose ir kokių pokyčių galima tikėtis artimiausiu metu. Tie ryšiai labai pravertė, atkuriant valstybingumą. Mano geri pažįstami tapo ryškiais savo krašto politiniais veikėjais (Tadeusz Mazowiecki's, Włodzimierz Cimoszewiczius – būsimi Lenkijos premjerai). Kontaktai nenutrūko ir nepriklausomybės paskelbimo išvakarėse, ir vėliau. Ne kartą neoficialiai susitikome, aptarėme bendradarbiavimo galimybes, priežastis, kodėl aktyvėja autonomistų veikla. Lenkai be išlygų teigė, kad tai – KGB insinuacijos. Mazowiecki's, buvęs Lenkijos premjeras, vėliau sakė, kad 1991 m. rugpjūtį žlugus pučui, autonomistų lyderiai, TSRS liaudies deputatai Anicetas Brodavskis ir Ivanas Tichonovičius prašė prieglobsčio Lenkijoje, tačiau jiems buvo kategoriškai atsakyta. Mazowiecki'o manymu, jie dingę iš politinio horizonto, nes paspruko į Kanadą.

Sąjūdžio įsikūrimą paskatino įvykiai Estijoje. Palankiau glaudžius ryšius su vienu iš Estijos Liaudies fronto įkūrėjų Martu Tarmaku. Jo žmona lietuvė, lituanistė, baigusi Vilniaus universiteto Filologijos fakultetą. Martas, puikiai mokantis lietuvių kalbą, sužinojęs apie filosofinės literatūros leidybą Lietuvoje, labai tuo susidomėjo. Dažnai lankydavosi Vilniuje, visus filosofinius mūsų leidinius pristatydavo estams. 1988 m. balandį, įsikūrus Estijos Liaudies frontui, Tarmakas

pasiūlė iš arčiau susipažinti, kas vyksta Estijoje. Taline lankėsi Arvydas Juozaitis, sugrįžęs išsamiai apie viską papasakojo. Tame susitikime Ozolo bute dalyvavo ir Arvydas Šliogeris. Nusprendėme, kad reikėtų suvienyti visus klubus – taip atsiras estų fronto atitikmuo.

Intelligentijos vaidmuo tame procese neginčytinas, tačiau turime matyti du lygmenis – pirmąjį ką tik aptarėme, o antrajam priklausė Lietuvos Laisvės Lyga, vadovaujama Antano Terlecko, iškėlusį viešumon Molotovo-Ribbentropo sandėrį, žurnalas *Perspektyvos* (Vytautas Skuodis, Liudas Dambrauskas, Gintautas Iešmantas, Povilas Pečeliūnas), gvildenęs Lietuvos valstybingumo atkūrimo perspektyvas, nes viešojoje erdvėje nebuvo galima apie tai net prasižioti. Su šiomis asmenybėmis buvom pažįstami. *Perspektyvas* parūpindavo Ingė Lukšaitė.

1988 m. birželio 3 d. įsikūrė Lietuvos Persitvarkymo sąjūdis, buvo išrinkta laikinoji iniciatyvinės grupės vadovybė – 35 žinomi Lietuvos kultūros veikėjai, rašytojai, poetai, kompozitoriai, aktoriai. Apie juos visuomenė turėjo aiškią nuomonę ir jais nenusivylė. Iki triuškinančios sąjūdininkų pergalės 1989 m. kovo 26 d., per TSRS liaudies deputatų rinkimus, prie LPS nesigretino nė vienas LKP veikėjas ar administracijos pareigūnas. Po to sąjūdininkais apsimetė net ir tie, kurie anksčiau vadino juos provokatoriais.

Susikūrus Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžiui, man paskambino žinomas lenkų žurnalistas Adamas Michnikas ir pasiūlė iniciatyvinei grupei susitikti su *Solidarność*. Toks susitikimas įvyko Varšuvoje 1988 m. rugpjūtį. Užsimezgė platūs kontaktai. Lenkijoje veikusioje draugijoje „Rytai–Vakarai“ įsisteigė Lenkijos–Lietuvos draugija, vadovaujama Lenkijos Seimo narės Danutos Grabowskos ir žurnalistės iš Vilniaus Reginos Švojnickos. Varšuvos universiteto profesorius Leono Brodowskio iniciatyva buvo įsteigta Lietuvos mylėtojų draugija, kuriai priklausė ryškiausi Varšuvos kultūros ir politikos veikėjai (Jacekas Kurońis, Adamas Michnikas, Bronisławas Geremekas, Jolanta Kwasniewska). Lietuvos mylėtojai leido solidų ketvirtinį žurnalą *Lithuania*. Jame buvo spausdinami išsamūs straipsniai apie lietuvių kultū-

rą, kalbą, ištraukos iš mūsų praeities filosofų veikalų, kaip antai Juliaus Šalkauskio „Lietuviška kultūra ir Lietuvos kultūra“.³ Žurnalas pristatė žinomas Lietuvos kultūros ir politikos asmenybes.

Po dvidešimties metų Michnikas ėmėsi iniciatyvos vėl susitikti Varšuvoje 2008 m. rugpjūtį. Šįkart dalyvavo ir abiejų šalių istorikai (Lietuvai atstovavo Česlovas Laurinavičius), atvyko pirmasis naujosios Lenkijos prezidentas Lechas Wałęsa. Daugiausia kalbėta apie santykius su Rusija ir Vokietija, apgailestauta, kad tarp mūsų šalių ne viskas klostosi taip, kaip tikėtasi. Iširo puoselėtos draugijos, nutrūko žurnalo *Lithuania* leidyba, nes valdžia atsisakė jį remti. Atėjo nauja politikų karta, su kuria neturiu kontaktų, išskyrus keletą žmonių iš akademinų sluoksnių. Visi jie nepatenkinti dabartiniu politikos kursu, bet čia jau kita tema.

Pabaigai negaliu dar kartą neprisiminti studijų draugo Arnóro Hannibalssono, kuris nuo jaunystės žinojo lietuvių siekius. Daugiau negu pusę amžiaus susirašinėjome, jis man siųsdavo geriausias anglų kalba paskelbtas Filosofijos istorijas (dabar jos saugomos VDU bibliotekoje). Nepriklausomybės paskelbimo išvakarėse Arnóras buvo Reikjaviko universiteto rektorius, o jaunesnysis jo brolis Jónas Baldvinas – Islandijos užsienio reikalų ministras ir socialdemokratų partijos vadovas.⁴ Po mūsų šalių diplomatinių santykių užmezgimo Arnóras iki paskutinių savo gyvenimo dienų buvo Lietuvos garbės konsulas Reikjavike. Rašė man, kad anksčiau mažai islandų žinojo, kas ta Lietuva, ir džiaugėsi, kad dabar žino jau daugelis. ■

¹ Философия России первой половины XX века. Лев Платонович Карсавин. Москва: *Росспэн*. 2012, с. 432.

² Algimantas Jankauskas. Filosofai – Sąjūdžio ideologai. In: Sąjūdžio ištakų beiėskant: nepaklusnių tinklaveikos galia. Vilnius: *Baltos lankos*. 2011, p. 163–184.

³ Julius Šalkauskis. Litewska kultura i kultura Litwy. *Lithuania*, 3/4, (24/25), p. 82–91.

⁴ Apie Islandijos paramą Lietuvai, mūsų šalies pripažinimą galima daug sužinoti iš Lietuvos valstybės naujajame archyve saugomų Arnóro Hannibalssono laiškų.

TIKROS IR PRAMANYTOS SLEŽEVIČIŲ NAMO ISTORIJS

Prieš keliolika metų man į rankas pakliuvo žymaus mokslininko Pranciškaus Baltraus Šivickio dokumentiniai filmai. Ėmiausi jų šifravimo, t. y. tapau kino detektyve, aiškinausi, kas, kur, kada filmuota. Dėmesį ypač patraukė toks epizodas – elegantiški „smetoniški“ ponai lipa aukštyn, leidžiasi žemyn plačiais gražiais laiptais, vedančiais į erdvią terasą. Pamaniau, gal čia kažkokių dvaro rūmų fragmentas. Ėmiau vartyti įvairiausių dvarų albumus, deja, nieko neradau. Vis dėlto detektyvas, jeigu nenuleidžia rankų, daug ką išsiaiškina. Nors filmų šifravimas truko ilgai, bet darbas buvo labai įdomus, prisiliečiau prie vertingo Lietuvos kultūros paveldo, susijusio su žymiais žmonėmis.

Na, o hipotetiniai rūmai, pasirodo, yra... Kauno centre, K. Donelaičio g. 13. Dviejų aukštų mūrinių išvaizda iš gatvės pusės labai kukli. Pro šį namą esu važiavusi šimtus kartų, nes užaugau Kaune, tačiau prie tų gražiųjų laiptų kiemo pusėje pirmąkart atsidūriau tik 2010 m. Vaizdas buvo daug liūdnesnis negu filme – laiptai jau apgriuvę, be to, „filmininkas“ Šivickis sugebėjo parinkti labai tinkamą rakursą, nes turėjo ne tik mokslininko talentą, bet ir menininko gyslelę. O man, savaime suprantama, teko į viską žvelgti savo akių lygiu.

Architektūros istorikai šį namą vadina miesto vila. Apsidžiaugiau, perskaičiusi aprašymą, – juk ne velniui įsivaizdavau dvarą. Advokatas, politikas, dukart

ministras pirmininkas, buvęs dar ir užsienio reikalų bei teisingumo ministras Mykolas Sleževičius (ne Šleževičius, kaip daug kur klaidingai rašoma!) kartu su žmona stomatologe, visuomenės veikėja Doma (Domicele) šį dviaukštį namą pasistatė 1932 m. (architektas Leonas Ritas). Yra pusrūsis, kuriame Sleževičienė buvo įsirengusi kabinetą, o kelis kambarius nuomojo. Būtent dėl to kuklaus pusrūsio namas tapo labai garsus sovietmečiu.

Bet kol kas grįžkime prie Šivickio filmų, į Smetonos laikus. Pavyko nustatyti (pagal kitus filmuotus epizodus ir nuotraukas Šivickio archyve), kad Sleževičių vilos kieme filmuota 1934 m. Ant laiptų pozavo namų šeimininkas Sleževičius, jo žmona, uošvė Pavalkienė, įdukra Marytė Sleževičiūtė-Mackevičienė, žentas Mečys Mackevičius, nuomininkas – rašytojas Petras Cvirka. Brolis Kazys Sleževičius, VDU profesorius, atrodo, buvo užsukęs tik į svečius. Nusifilmavę ant terasos laiptų, „artistai“, matyt, Šivickio paprašyti, pasivaikščiojo po parkelį tarp įvairių krūmų ir medžių, tada susėdo kieme prie kuplaus rožyno. Skvarbi filmuotojo akis užgriebė ir nediduką daržą su tiesiog meniškai susodintais pomidorais. Tobula vieta gyventi – ir miestas, ir gamta vienoje erdvėje.

Žvilgtelkime, kaip nufilmuotų asmenų likimas klostėsi vėlesniais laikais. Mykolas Sleževičius (1882–1939) mirė, jau žinodamas, kad Vilnius mūsų, o mes – rusų,

dėl to labai krintosi. Jo brolis Kazys (1890–1953) buvo tiek Kauno, tiek Vilniaus universitetų profesorius, žymus geofizikas, meteorologas, atlikęs pirmuosius gravitacinius Lietuvos stebėjimus, padaręs šalies teritorijos magnetinę nuotrauką ir daug kitų svarbių darbų. Vadovavo VU Meteorologijos ir klimatologijos katedrai. Sleževičienė kartu su senute motina ir įdukros Marytės šeima po karo pasitraukė iš Lietuvos.

Mečys Mackevičius (1906–2003) – teisininkas, politinis veikėjas, per 1941 m. birželio sukilimą trumpai buvęs Lietuvos laikinosios vyriausybės teisingumo ministras, 1941–1943 m. – teisingumo generalinis tarėjas. 1943 m. vokiečiams bandant steigti lietuvišką SS legioną, tam griežtai pasipriešino, todėl atsidūrė Štuthofe – koncentracijos stovykloje kalėjo 1943–1945 m. Išlaisvintas išvyko į Jungtines Valstijas. 1947–1949 m. priklausė VLIK'ui, visą gyvenimą buvo aktyvus lietuvių bendruomenės narys. Matyt, todėl sovietų saugumas juo domėjosi iki pat paskutinės KGB gyvavimo dienos. Kai Mackevičiaus giminaitis, gyvenęs Lietuvos SSR, išsirūpino mokslinę stažuotę užsienyje, kažkurioje, regis, Skandinavijos šalyje, kagėbistai ėmė jį verbuoti, kad teiktų duomenis apie Mečį, nes jiedu susirašinėdavo. Kadangi nesutiko tapti informatoriumi, stažuotės durys jam užsitrenkė prieš pat išvažiavimą. Mackevičius lankėsi Lietuvoje, atkūrusioje Nepriklausomybę, buvo apdovanotas Vyčio Kryžiaus ordino Komandoro kryžiumi. Kartu su bendraautoriais parašė porą knygų apie Mykolą Sleževičių.

Na, o apie įžymų nuomininką – rašytoją Cvirką visko prikūrta tiek ir šitiek. Siūlyčiau pasiskaityti pačias naujausias Daivos Vilkelytės publikacijas, paremtas atradimais, rausiantis archyvuose, jos paskelbtos portale *Bernardinai.lt* (2019 m. spalio 21 d.; 2020 m. gegužės 7 ir 18 d.). Laikydamsi chronologijos, pirmiausia pacituosiu Cvirkos geriausio draugo Antano Venclovos pasakaitę, kaip Petras vargą vargęs pusrūsyje, kuriame, beje, gyveno ir Sleževičiaus uošvė Pavalkienė, ir būsimasis žentas Mackevičius, kol dar nebuvo užkariavęs Marytės Sleževičiūtės širdies, ir pats Venclova (prieš atsikraustant Cvirka), ir Julius Būtėnas. O stomatologė Sleževi-

čienė ten priiminėjo klientus... Venclovos pasakojimas 1949 m. paskelbtas jo paties sudarytoje „Knygoje apie Petrą Cvirką“. Ten tvirtinama, esą kambariukas, apkal-tas grotomis lyg kalėjimo kamera, buvęs šaltas, drėgnas, tamsus ir toks nedidelis, kad vos galima apsisukti. Po to aprašęs nepaprastą prabangą, kokioje „maudėsi“ Sleževičiai, autorius aptarė „pogrindžio“ gyventojų santykius su vilos šeimininkais:

„Vieną kartą – pasakojo jis [t. y. Petras], savo pasakojimą talentingai papildydamas labai vaizdinga mimika, – į mano kambariuką nusileido – o, viešpatie! – pati namų šeimininkė, būdinga Smetonos laikų poniutė, visoje savo didybėje. Kaip išauklėta moteris, atsargiai pasibeldusi, ji įėjo į mano kambarėlį. Tai buvo tokia netikėta naujiena, kad aš pašokau nuo stalo ir paprasčiau ponią sėstis. Ji padėkojo, bet nesi-teikė užimti mano ką tik nusėdėtos kėdės.

– Aš atėjau tokiu reikalu, ponas rašytojau, – pradėjo viešnia labai maloniu, labai išauklėtu, labai, kaip čia pasakius, saldžiu balsiuku. – Štai jūs gyvenate pas mus, ir mes sumanėme suruošti literatūros vakarą.

– Pas jus? Bute? – paklausiau aš.

– Žinoma, ponas rašytojau, kad pas mus. Susirinksi-me, pakalbėsime. Marytė paskambins pianinu. Prašau nesijuokti, mūsų Marytė labai gražius valsus ir polkas skambina! Tai labai išauklėta mergaitė. Ponas Būtėnas paskaitys mums kokią nors biografiją, jūs savo korespondenciją paskaitysite.

– Korespondenciją? – paklausiau.

– Nu, taip, korespondenciją, ponas rašytojau. [...]. Ži-note, dabar knygos tokios brangios, pirkt negali, ot mes ir pinigų sutaupysime.

– Aš vos neprunkštelėjau šitai poniutei mecenatei į akis, – pasakojo Cvirka. – Ponia, – tariau aš iškilmin-gai, – žinote, nieko neišeis iš jūsų sumanymo. Prastos tos mano korespondencijos, neįdomu jums bus...

Ji mane dar ilgokai įtikinėjo, kad vakaras būsiąs įdomus ir naudingas, mėgino suvilioti savo arbatėle, bet jai taip ir nepavyko įrodyti savo didžiosios aistros ir nenugalimos meilės lietuvių literatūrai ir mano korespondencijoms...

Venclovos pasakojimo „tikrumą“ vaizdžiai liudija filmo kadrai, kur Cvirka, vilos šeimininkus laikantis

miesčionimis ir išjuokiantis, mielai pozuoja kartu su jais ant laiptų, draugiškai vaikštinėjasi po parkelį, smagiai šypsosi grupinėje nuotraukoje, apsikabinęs Mackevičių. Kad Cvirka buvo beveik Sleževičių šeimos narys, liudija ir nuotraukos, tiek esančios muziejuje, tiek publikuotos knygoje „Mykolas Sleževičius“ (aut. Julius Būtėnas, Mečys Mackevičius), – vienoje iš jų rašytojas 1935 m. įamžintas kartu su Sleževičių šeima sėdintis prie Velykų stalo, kitoje – rymantis ant laiptų į terasą.

Kad Sleževičienė nebuvo tokia jau didelė poniutė, kaip bandė pavaizduoti Venclova, patvirtina ir Šivickio kamera – štai matome Domą, genėjančią rožių krūmus, kol kiti vis pozuoja ir nerūpestingai vaikštinėja... Antra, „poniutė“ kasdien dirbdavo ne tokį jau ir lengvą stomatologės darbą. Trečia, bandymas pavaizduoti ją neišsilavinusia miesčione baltais (labiau tiktų sakyti – raudonais) siūlais siūtas. Sleževičienė buvo viena iš pirmųjų Lietuvos moterų, įgijusių aukštąjį išsilavinimą – 1908 m. baigė Kijevo universitetą. Mokslai nebuvo padėti ant lėkštutės – studijavo, brolių remiama, nes buvo našlaitė. Su būsimuoju vyru susipažino Vilniuje, vaidindama „Rūtos“ draugijos spektakliuose, tad apie lietuvių literatūrą veikiausiai jau tada neblogai nusimanė. O Kaune, vieloje, apie kurią kalbame, pagal Liudo Šmulksčio prisiminimus, įdėtus į knygą „Mykolas Sleževičius“, buvo labai turtinga biblioteka su seniausiais lietuviškais leidiniais nuo 1864 m. Be to, Sleževičių namuose vykdavo vaidinimai, „išlaikyto skonio ir gausūs dalyvių. Menininkai, mokslininkai, jaunuomenė, politikos darbuotojai – dažni pobūvių dalyviai“.

Kaip iš tikrųjų atrodė vargana rašytojo „kamera“? 2010 m. man leista pasidairyti po tą istorinę erdvę. Nėdukas, bet ir ne ankštas, labai jaukiai sutvarkytas ir įrengtas kambarys. Visiškai tinkamas viengungiui. Turbūt ne veltui Cvirka būtent čia parašė svarbiausius savo kūrinius.

Nesunku įsivaizduoti, kaip Venclovos sukurpta istorija bei abiejų pasakorių, buvusių nuomininkų, „dėkingumas“ pradžiugino tikruosius Sleževičių vilos savininkus, atsidūrusius JAV. Simboliška, kad knygos „Mykolas Sleževičius“ vardyne nei Cvirkos, nei Venclovos pavardžių nėra, šiek tiek net nusikalstant tikslumui – vienos nuotraukos apraše Cvirka paminėtas.

Užcementuota skylė, išlupus memorialinę lentą virš buvusio Petro Cvirkos kambario *Laimos Petrauskienės nuotrauka. 2020*

1951 m. Sleževičių namuose buvo įrengtas Cvirkos muziejus, veikęs iki 1991 m. Iš dalies todėl vilai pasisekė – vidinė erdvė nebuvo suniokota, kaip atsitiko namams, atiduotiems skirtingoms šeimoms. O „auksiniai“ eksponatai, buvę muziejuje, aprašyti Vilkelytės

Memorialinė lenta *Laimos Petrauskienės nuotrauka. 2010*

Sleževičių šeima ir Petras Cvirka (antros eilės viduryje) gėlyne prie namo

Fotografavo Pranciškus Šivickis 1934 m.

straipsnyje „P. Cvirkos muziejaus aušra ir naktis“ (*Bernardinai.lt*, 2020 m., gegužės 18 d.). Jį perskaičiusi netekau žado, kažkaip net nesmagu kalbėti apie šį muziejų, kuriame niekada nesilankiau, nors man, dar paauglei, mama aprodė visas kultūrai svarbias Kauno vietas. Nė viena lietuvių literatūros mokytoja irgi ten nenuvedė, net neminėdavo to muziejaus. Įtariu, jo „auksą“ sovietmečiu nedaug kas bus apžiūrėjęs. Ryški tuometinio ideologinio auklėjimo spraga! Gal jausdama kaltę dėl jos, viena smarki lituanistė privertė mus atmintinai išmokti nemažą Cvirkos apsakymo ištrauką su pateitiskais žodžiais: „*Nenusiminkite, broliai, jus priglaus motina Rusija!*“ (Broliai – tai lietuviai, bėgantys nuo vokiečių į Rusijos gilumą). Prozos mokymasis atmintinai (ne artistams, o mokiniams), matyt, buvo tų laikų išradimas, bet nieko, iškalėme, nors ir nelengvai sekėsi.

Beje, knygoje „Jaunystės atradimas“ (1966) Venclovai teko kiek pakoreguoti minėtos pasakaitės turinį – aukščiau cituota istorija ten atkartota su šiookiais tokiais pataisymais. Varganos „kamerose“ aprašymas išmestas – juk jau kiekvienas Cvirkos muziejaus lankytojas galėjo savo akimis įsitikinti, kaip viskas atrodo, tad meluoti reikėjo apdairiau.

Nuo 1991 m. šiame name įsikūręs Vaikų literatūros muziejus, Maironio lietuvių literatūros muziejaus padalinys. Buvusioje Sleževičių viloje pirmąkart apsilankiusi 2010 m., apžiūrėjau ne tik Cvirkos kambarį pusrūsyje, bet ir kitas erdves. Viršutiniam aukšte išvydau galingą vitražą, skirtą Cvirkai, ir nuostabų rašomąjį stalą iš tauraus medžio su meniškais drožiniais. Jo ilgis ir plotis toks, kad panorėjęs galėtum ant viršaus išsitiesti visu ūgiu ir saldžiai nusnausti. Įsivaizduokime – miegi ant krūvos nebaigtų rašinių ir tau, tiek vargusiam ant kėdės, pakilusiam į aukštesnį – stalo – lygį, staiga prisisapnuoja pakylėta rašinio pabaiga. Ak, jeigu kiekvienam rašančiajam

po tokį stebuklingą stalą!

2020 m. pradžioje, rengdama savo knygos „Pranciškus Baltrus Šivickis, 1882–1968“ pristatymą Nacionalinėje Martyno Mažvydo bibliotekoje, nutariau pademonstruoti dalį Šivickio filmų, juos papildydama tų vietų, kur filmuota 1928–1934 m., dabartiniais vaizdais. Taigi po 10 metų pertraukos vėl atsidūriau Sleževičių namuose. Laiptai jau suremontuoti. Nustebau, bet greitai supratau, kodėl panaikintas išorinis, akmenyje iškaltas užrašas prie buvusio Cvirkos kambario lango. Deja, šįkart buvau įleista tik į pirmą namo aukštą – nei pusrūsio, nei antro aukšto su vitražu ir puikiuoju stalu apžiūrėti nepavyko. Išgirdau painokus paaiškinimus, kodėl negaliu ten patekti, bet supratau, kad tikroji priežastis visai kita. Juk prasidėjo natūralus procesas – tyrėjai bando atkurti tikrąją istoriją, kuri „pykstasi“ su kai kuriais muziejaus eksponatais, tad bus geriau, jei kritiškos akys nesižvalgys ten, kur nereikia.

Žinoma, gaila, kad tikrosios istorijos atkūrimo imtasi tik dabar, po 30-ies Nepriklausomybės metų, bet vis tiek geriau vėliau negu niekad! Kad ir kaip būtų vingiuojamas, sukamas, sumazgomas, suraizgomas, įvairiais burtažodžiais užkalbamas, visokiomis „kvar-

batkomis“ puošiamas bei dangstomas tam tikrų asmenų elgesys, atsiras žmonių, kurie visas tas dirbtinybes nupūs. O tada atsiskleis visa labai gudri sistema, kodėl ir kaip sovietmečiu buvo kuriami pramanyti herojai, išaiškės apgavysčių priežastys ir net asmeniniai apsuksimų istorijos gražintojų interesai... Žodžiu, atsiras keistuolių, kuriems rūpi teisybė. Kad juos velniai, keiksis kiti, patogiai susigyvenę su praeitimi, su kadaise įkaltomis tiesomis, kuriomis nevalia abejoti.

Kaip dabar derėtų elgtis su tuo vitražu, su tais kambariukais pusrūsyje ir kunigaikštišku rašomuoju stalu? Siūlau išeitį, kuri irgi ne visiems patiks, bet man patinka, todėl ir siūlau. Palikime viską savo vietose, netgi stalą – juk tai labai įskalbina istorija! Tik pakeiskime vilos šeimininkus. Kodėl gi ne? Juk tiek namas, tiek stalas jau užgrūdinti ir įpratinti prie šeimininkų kaitos. O juos pakeitus ir šį bei tą pridėjus, išeitį įdomus sovietmečio papročių, apgavysčių, vagysčių, iškraipymų ir manipuliacijų muziejus, apimantis visas erdves – tiek istorinį pusrūsį, tiek antrą aukštą su sovietiniais atributais. Argi protinga ir ekonomiškai, kad iš dviejų su puse namo aukštų dabar naudojamas tik vienas? Neekonomiškai ir beprasmiškai. Be to, ir dabartiniais šeimininkams papildomas vargas – saugoti, kad smalsi akis nepažvelgtų ten, kur nereikia. O kiek dar papildomų išlaidų susidarys, jei bus nutarta išardyti vitražą, nugriauti ir išvežti gremėzdišką Cvirkos paminklą, stūksantį kieme? Mančiau, puikiausias šeimininkas galėtų būti Kauno miesto muziejus, kuriam turėtų būti svarbūs visų laikų ir visų santvarkų palikti pėdsakai.

Šiaip jau dauguma žmonių supranta, kad istorija yra viskas – ir daiktai, ir atvaizdai, ir filmai, ir daugybė kitų dalykų. Tačiau kažkodėl yra laikomasi keistos nuostatos, kad sovietmečio daiktų ir menų reikėtų atsikratyti. Matyt, vis dar neataušo emocijos, pyktis dėl okupacinės praeities traumų arba dar blogiau – esame persivertėliai, bijantys, kad mūsų pačių kas nors neapšauktų *homo sovieticus*. Tad ir nulupama lenta nuo Cvirkos nuomoto kambario lango, nors tai vertingas eksponatas, demaskuojantis sovietų melą, – užrašas, tvirtai įkaltas akmenyje, byloja, kad rašytojas labai varganai gyveno rūsyje, nors buvo visai neprastai įsikūręs pusrūsyje su nema-

žu trijų dalių langu. Jei ši lenta jau išmesta į šiukšlyną, padovanočiau būsimam muziejui nuotrauką, kur tasai užrašas dar kabo. Suskaičiavau, kad kabėjo beveik 70 metų – taigi jau tikrai antikvarinis daiktas!

Muziejus turėtų ir tokį unikalų dalyką, kokio turbūt nėra nė vienoje postsovietinėje valstybėje. Bandau spėti – ko gero, apskritai nė viena šalis neturi didžiulio vitražo, kuriame rašytojas, net jeigu jis būtų Nobelio premijos laureatas, įamžintas visu ūgiu. O mes turime! Yra net liudijimas, kas ir kodėl tą vitražą „suorganizavo“ (vartoju sovietmečio žargoną). Taigi esame labai turtingi, savaip unikalūs, bet bijau, kad tą savo unikalumą suskaldysime arba atiduosime ponams į Grūtą. Nemanau, kad viską reikėtų perkelti į tą parką, kai kas turėtų likti ten, kur buvo sukurta ir eksponuojama.

Jei atsirastų toks sovietmečio muziejus, siūlyčiau negabenti į Grūtą ir Cvirkos paminklo, stūksančio Sleževičių namo kiemelyje. Nors šioje aplinkoje jis yra tiesiog žiaurus svetimkūnis, tačiau būtent todėl labai tinka iliustruoti sovietmečio mentalitetui. Juk daugybė šalies erdvių buvo išprievartautos, užgriozdintos ideologiniais paminklais – šalia bažnyčių atsirasdavo stovylos sovietų kariams ir pan. Pasikartosiu – istoriniai pasakojimai yra gerokai paveiklesni, jeigu turi vaizdingus ir „pačiupinėjamus“ eksponatus, o ne vien popierinius liudijimus.

Vėl grįšiu prie to, nuo ko pradėjau – Šivickio dokumentinių filmų kadrai dažnokai rodomi LRT laidose. Pasivaikščiojimą prie Sleževičių namo priminė „7 Kauno dienos“ 2020 m. kovo 27 d., siužetais šaulių tematika rėmėsi „Daiktų istorijos“ pernai gruodį, „Stop juosta“ šių metų balandį ir kt. Gaila, niekur nepaminėta, kas tuos epizodus nufilmavo. Jei būtų filmavęs Tadas Ivanauskas, tada šis faktas tikriausiai būtų iškilmingai pabrėžiamas, o Šivickiui tenka, kaip ir daugeliu kitų atžvilgių, likti nežinomam. Tokio ignoravimo priežastis aptariau knygoje „Pranciškus Baltrus Šivickis, 1882–1968“ – jos irgi susijusios su iškraipymais, įdiegtais sovietmečiu. Būčiau tikėtis, kad visos nutylėtos istorijos kada nors vis tiek atgaus tikrąsias reikšmes, pavyzdžiui, ne tik biologijos istorikai žinos, kad Šivickis zoologijos mokslui yra nusi-pelnęs gerokai labiau negu išgarsintasis Ivanauskas. ■

NUTYLĖTA ISTORIJA – MELAS NIEKŠYBĖS FONE

Trečiojo Reicho okupuotame Kaune, pačiame miesto centre, tarp Donelaičio ir Putvinskio gatvių esančiuose Vytauto Didžiojo kultūros ir Karo muziejų rūmuose, visai priešais nacistinės valdžios būstines, 1941–1944 m. dėjosi neįtikėtini dalykai – čia buvo slepiami iš geto pabėgę žydai. Juos gelbėjo 1941 m. Birželio sukilimo dalyvis, Vytauto Didžiojo kultūros muziejaus senienų konservatorius Pranas Baleniūnas, kartu su keliais kitais drąsiais muziejininkais, kurie ryžosi tą daryti, rizikuodami ne tik savo, bet ir artimųjų gyvybėmis.

Šiais metais dar prieš sausio 27-ąją, kai visas pasaulis mini Tarptautinę Holokausto aukų atminimo dieną, Lietuvos žydų (Litvakų) bendruomenės pirmininkė Faina Kukliansky pakvietė valstybės vadovus, kitus politikus, švietimo bendruomenę ir visus Lietuvos gyventojus prisiminti ne tik Holokausto aukas, bet ir jų gelbėtojus, *„dar kartą padėkoti tiems drąsiems žmonėms, kurių daugelio jau nebėra gyvų, už drąsą ir žmogiškumą, parodytą pačiomis sudėtingiausiomis sąlygomis, o visuomenė žydų gelbėtojus turi prisiminti ir vertinti kaip tolerancijos, atjautos, drąsos pavyzdį.“* LŽB pirmininkė apgailestavo, kad Lietuvoje iki šiol nėra paminklo nei Holokausto aukoms, nei žydų gelbėtojams: *„Neturime vietos, kurioje galėtume uždegti atminimo žvakę už tuos žmones, kurie rizikuodami*

*savo ir artimųjų gyvybėmis liko ištikimi žmogiškumo vertybėms. Paminklas parodytų ir valstybės poziciją pagerbti ir įamžinti tuos asmenis, kurie net sudėtingiausiais laikotarpiais žmogaus gyvybę kelia aukščiau už baimės, neapykantos ir mirties šešėlius.“*¹

Atsiliepdama į šį kvietimą, norėčiau priminti vieną skaudžią Holokausto istoriją.

Keista, bet Kauno muziejuje vykusios geto kankinių gelbėjimo istorijos šiandien niekas nenori prisiminti. Kai 2015 m. po restauracijos buvo iškilmingai atidarytas Nacionalinis M. K. Čiurlionio dailės muziejus, anksčiau vadintas Vytauto Didžiojo kultūros muziejumi, iškilmės vyko auditorijoje, po kuria karo metais buvo slepiami bėgliai iš geto. Dalyvavo daug garbingų svečių, tarp jų ir žydų bendruomenės atstovas Markas Zingeris. Skambėjo sveikinimai, puikiai įvertintas restauratorių triūsas, pasidžiaugta išsaugotu istoriniu paveldu, bet niekas nė žodeliu neužsiminė, kad būtent čia ir kitose muziejaus vietose nacių okupacijos metais slapstėsi ir buvo išgelbėta ne viena žydų šeima. O juk buvo galima pakabinti ir atminimo lentą, kuri muziejaus lankytojams primintų, kad muziejininkai saugojo ne tik istorinį palikimą, kultūros vertybes, kitą neįkainojamą nacionalinį turtą, bet ir drąsiai gelbėjo bendrapiliečius, pasmerktus mirčiai.

Prireikė daugelio dešimtmečių, kol apie žydų gelbėtojus pradėta viešai kalbėti, pasakoti, kokie kilnūs jų poelgiai ir kokie žiaurūs likimai. Tik dabar pradedame tai pripažinti ir vertinti. Tačiau kai kurios istorijos iki šiol tendencingai nutylimos. Apie 900 Lietuvos Respublikos piliečių yra apdovanoti Pasaulio tautų teisuolių medaliu, tačiau gelbėtojų, atrodo, būta gerokai daugiau, deja, net jų vardai nežinomi. Kai kurie už savo drąsą sumokėjo gyvybę, o kai kuriuos neteisingai apkaltino, apšmeižė ir sovietų valdžiai apskundė jų pačių išgelbėjimą.

Istorija apie tai, kaip Kauno muziejuje buvo slapstomi bėgliai iš geto, nėra nauja. Ji vis išnyra į viešumą, bet ir vėl pamirštama, matyt, yra nepatogi tiek politikams, tiek tiems, kurie pelnosi iš vadinamosios Holokausto industrijos.

Pirmą kartą apie šią istoriją JAV lietuvių leidžiamame laikraštyje *Draugas* (1979-08-04) užsiminė žinomas tautotyrininkas, antinacinio pasipriešinimo dalyvis Antanas Mažiulis, rašydamas *in memoriam* Lietuvos archeologui prof. Jonui Puzinui.²

Dirbdamas Vytauto Didžiojo kultūros muziejaus Priešistorės skyriuje, Puzinas artimai bendravo su Pranu Baleniūnu, kuris buvo nepaprastai gabus, išrado daug naujų būdų konservuoti senienoms, bet sykiu pašėlęs išdaigininkas, daugybės amatų meistras ir šios nutylėtos istorijos „kaltininkas“. Mažiulio teigimu, karo metais Baleniūnas su muziejininko prof. Pauliaus Galaunės žinia gelbėjo ne tik Vytauto Didžiojo kultūros muziejuje paslėptą Lietuvos žydų etnografinio muziejaus turtą, archyvą, bet ir slėpė iš geto pabėgusius žydus. Puzinas, būdamas ramaus būdo, globojo jauną karštakošį, nuramindavo, suturėdavo, padėdavo, kai šiam kildavo bėdų. Net tada, kai vokiečiai, sužinoję apie slepiamą etnografinį žydų turtą, vos nesusaudė muziejaus direktoriaus Galaunės ir numizmatikos skyriaus vedėjo Povilo Karazijos, nepaisydamas pavojaus, Baleniūnas toliau slėpė muziejuje bėglius iš geto. Rūsyje priglausti žydai naktimis galėdavo ant dujinės krosnies išsivirti valgio. Mažiulis gaudavo iš geto atneštų dokumentų nuorašų pagrindžio spaudai, kaupė Lietuvos archyvą, pavadintą „Grįžulo Ratai“. Tam darbui vadovavo kan. dr. Juozapas Stakauskas, o kaupiamą archyvą kažkur

Restauruoto Nacionalinio M. K. Čiurlionio dailės muziejaus atidarymas 2015 m.

Po šios auditorijos grindimis esančioje patalpoje buvo slepiami bėgliai iš Kauno geto

Žemaitijoje slėpė Šiaulių „Aušros“ muziejaus vedėjas, apygardos teisėjas Peliksas Bugailiškis. Kad Baleniūnas muziejuje slapsto žydus, žinojo tik du muziejaus sargai ir dar 3 labai patikimi tarnautojai. Pats Baleniūnas apie žydų priglaudimą buvo prasitaręs ir profesorius Puzinui.

Beje, kanauninkas dr. Stakauskas, vokiečių okupacijos metais dirbęs Vilniaus valstybinio archyvo direktoriumi, padedamas Vlodo Žemaičio ir vienuolės Marijos Mikulskos, išgelbėjo 12 žydų iš Vilniaus geto, ištikus metus slėpė mirtiname pavojuje atsidūrusius žmones. Tarp slepiamųjų buvo Libo, Jaffo ir Jašiunskių šeimos, J. Žirnauskas, Mira Lisauskienė, E. Kantoravičienė ir

kiti. Čia išgelbėtas ir Samuelis Bakas, vėliau tapęs garsiu dailininku. Juozapas Stakauskas 1995 m. LR Prezidento dekretu apdovanotas Žūstančiųjų gelbėjimo kryžiumi. Dirbdamas archyve, kunigas ir istorikas Stakauskas istorijos mokslui išsaugojo vertingiausius dokumentus, kad jie nebūtų sunaikinti ar išvežti į Vokietiją.³

Muziejininką įskundė patys išgelbėtieji

Apie Vytauto Didžiojo kultūros ir Karo muziejuje slėptus bėglius iš Kauno geto ir pagrindinį jų gelbėjimo organizatorių Praną Baleniūną daug išsamiau papasakojo žurnalistas Alvydas Dargis, susidomėjęs neįprasta istorija, kurią išgirdo iš etnografo, meno istoriko Klemenso Čerbulėno. 1949–1950 m. jis buvo Vytauto Didžiojo kultūros muziejaus direktorius. Domėdamasis vieno paveiklo dingimo istorija, žurnalistas sužinojo, kad muziejuje buvo slapstomi žydai. Čerbulėnui nedavė ramybės mintis, kad baimė ir abejingumas gali nepelnytai nugramzdinti užmarštin gerą žmogų, puikų specialistą, didelį muziejaus ir Lietuvos patriotą, 1941-ųjų Birželio sukilėlių Praną Baleniūną, kurio lemtis buvo ypač žiauri. Anot Čerbulėno, tai kažkokia slogi, tamsi istorija, apie kurią vengiama užsiminti. Baleniūno bendradarbiai saugumo sumetimais sunaikino net jo mokslinių darbų titulinį lapus, ant kurių buvo užrašyta senienų konservatoriaus pavardė. Jo artimieji buvo persekiojami, ilgai slapstėsi nuo kagėbistų, pasikeitę pavardes. Baleniūną sovietų *Smerč* suėmė pačią pirmąją Kauno išvadavimo iš nacių okupacijos dieną. Nuteistas 15 metų kalėti, buvo išvežtas į šiaurę, ten ir mirė. Įskundė jį tie, kuriuos Baleniūnas slėpė ne tik muziejuje, bet ir prie savo namo įrengtame rūsyje. Susidorota net su jo talkininkais. Muziejuje dirbę žmonės, tarp jų ir aš, tą istoriją žinojome tik iš nuogirdų, apie karo metais gelbėtus žydus niekas atvirai nekalbėjo, matyt, buvo dar nesaugu.

Žurnalisto tyrimas truko 17 metų

Dargis, nusprendęs atskleisti tikrąją bėglių iš Kauno geto gelbėjimo istoriją ir paties gelbėtojo Baleniūno tragišką likimą, ilgai ieškojo faktų, dokumentų, gyvų

liudytojų. Rinkti medžiagos nesiliovė net per Maskvos pučą 1991 m., kai gavo perspėjimą nesidomėti nei Baleniūno likimu, nei jo byla. Su ryškiu slavišku akcentu kalbėjęs grasintojas pareiškė, kad ta istorija esanti užminuota, pavojinga į ją gilintis. Visą žurnalisto tyrimą, trukusį 17 metų, Dargis aprašė straipsnyje „Žmogų su dviračiu išdavė tie, kuriuos jis išgelbėjo nuo mirties“.⁴ Čia pasinaudosiu šiuo žurnalisto tyrimu ir kai ką papildysiu. Vis dėlto keista, kad per 30 nepriklausomybės metų neatsirado nė vieno istoriko, kuris atidžiau išnagrinėtų šią istoriją ir pristatytų ją pasaulio visuomenei. Laimei, sąžiningas žurnalistas nenutraukė tyrimo, nepaisydamas net grasinimų, o atkaklus ieškotojas-archeologas surado giliai paslėptą Baleniūno bylą, užkištą atokiau nuo tyrėjų akių. Ji gerokai papildė Dargio tyrimą.

Žurnalistui pavyko surasti Baleniūno istoriją liudijančių dokumentų, faktų, pakalbinti gyvus liudytojus. Beje, atskleisti tiesą norėjo ne visi, matyt, vis dar bijojo sovietų KGB. Savo liudijimais apie Baleniūną, pagrindinį Kauno geto kankinių gelbėtoją, pasidalijo du muziejaus direktoriai – Klemensas Čerbulėnas ir Paulius Galaunė, kiti žinomi Kauno inteligentai – Dominykas Urbas, archeologė Rimutė Rymantienė, skulptorius Robertas Antinis, dailininkė Veronika Šleivytė, muziejaus darbuotojas Jonas Devyndaunis. Per didžiausius vargus pagaliau buvo surastas paties Baleniūno sūnus. Visi tvirtino, kad muziejaus senienų konservatorius buvo puikus specialistas, drąsus ir labai geros širdies žmogus, per tą savo gerumą dažnai nukentėdavęs. Beveik visi, su retom išimtim, pasakojo ir apie muziejuje slėptus Kauno geto žydus. Iš muziejaus ekspozicijos pasiėmęs seną šautuvą Baleniūnas saugojo muziejų nuo plėšikų, gal todėl kai kurie liudytojai vadino jį „sargu“. Su tuo senoviniu šautuvu ir išbėgęs į 1941 m. Birželio sukilimą atkurti nepriklausomos Lietuvos. Daug kas jį tuo metu matė bėgiojantį su tuo neveikiančiu muziejiniu šautuvu, to ir užteko kaip įrodymo, neva 1941 m. jis šaudė į nugaras sovietų kariams.

Kauno vėliavininkas

1940-ųjų liepą, tuoj po Liaudies Seimo rinkimų, naujoji valdžia liepė virš muziejaus nuleisti Trispalvę ir

iškabinti sovietų vėliavą – raudonoji buvo iškelta, skambant „Internacionalui“. 1941 m. birželio 22-osios pavakare, kai po miestą dar slankiojo besitraukiantys sovietų karių likučiai, Baleniūnas nuleido nekenčiamą okupantų vėliavą ir iškėlė išsaugotą Trispalvę. Kai ją vėl nuplėšė naciai, Karo muziejuje dirbęs generolas Stasys Raštikis išsiprašė, kad okupacinė valdžia leistų iškelti nors istorinę Vytautinę su Vyčiu. Ši garbinga misija teko muziejaus konservatoriui Baleniūnui. Vytautinę kabėjo iki sugrįžo rusai.

Lietuvoje vokiečiai 1943 m. pavasarį karo pramonę pradėjo rinkti spalvotus metalus. Akcijai vadovavo majoras Schuhas. Nusitaikyta į daugelį Karo muziejaus eksponatų, skulptūrų, istorinių paminklų, varpų. Muziejaus vadovybė kaip įmanydama priešinosi, derėjosi. Grėsmė kilo net Laisvės statulai ir Laisvės varpui. Dėl šių išsiderėjus, vokiečiai iš Karo muziejaus vis tiek paėmė Petro Rimšos „Vargo mokyklą“, Napoleono patranką (tai buvo originalas, prancūzų kariuomenės dovana Lietuvos kariuomenei), poeto Dagilio biustą, Riterio skulptūrą iš Karo muziejaus bokšto, Lietuvos karo aviacijos prizus, didelę žalvarinę lentą iš Karo aviacijos skyriaus, daug kitų, smulkesnių eksponatų.⁵ Padedant Baleniūnui, skulptorius Rimša dar spėjo padaryti gipsines „Vargo mokyklos“ formas, iš kurių jau Nepriklausomybės laikais skulptūra atgaminta ir vėl stovi Karo muziejaus sodelyje. Mes, muziejininkai, pasirūpinome, kad tam įvykiui įamžinti būtų išleistas Lietuvos pašto ženklas (idėja priklauso šio straipsnio autorei).

Slėptuvę kasė ir nacių „kolaborantas“

Baleniūnas 1943 m. pavasarį prie savo namų pradėjo kasti duobę, sakė, kad čia laikys bulves. Iš pradžių kasė vienas, paskiau padėdavo artimas draugas Viktoras (greičiausiai kompozitorius Kuprevičius, dirbęs Vytauto Didžiojo kultūros muziejaus sekretoriumi). Prie jų dažnai prisijungdavo Dievainis Galaunė, muziejaus direktoriaus sūnus, kuris ateidavo, apsirengęs vokiška uniforma. Savo vaikams Baleniūnas yra sakęs, kad Dievainis dirba vertėju nacių komendantūroje ar gestape, nes labai

gerai moka vokiškai. Vėliau už šitą „talką“ vokiečiams Dievainis Galaunė sulaukė NKVD persekiojimų, galbūt tai viena iš ankstyvos jo mirties 1947 m. priežasčių.

Baleniūnas su šeima gyveno skurdžiame namelyje Žaliakalnyje, ta vieta buvo vadinama „Brazilka“. Karo metais ten užklysdavo rusų belaisviai, prašydami duonos, Eigulių taku iš Vilijampolės geto kopdavo žydai, kurie savo daiktus mainydavo į duoną, bulves, vaistus.

Baleniūno vaikai pastebėjo, kad atklydę žydai lieka nakvoti. Iš pradžių nesuprasdavo, kur tie atvykėliai prisiglaudžia, vėliau jiems buvo parodyta saugi, stropiai užmaskuota slėptuvė, liepta niekam jos neišduoti. Pirmiausia patekdavai į bulvių rūšį, po to koridoriai į didesnę patalpą, kur buvo sukalti gultai. Mirtino pavojaus atvejui Baleniūnas padarė slėptuvę ir už gultų, kad į ją patektum, reikėjo atstumti medinę sieną. Pirmasis slėptuvėje apsigyveno Izidorius (Josifas) Indichšteinas su žmona ir kūdikiu, vėliau iš geto parsigabenęs senutę savo motiną. Čia ateidavo ir nakvodavo Indichšteino žmonos sesuo Merė / Maša su vyru Nahumu / Nechemia Endlinu – abu raudonieji partizanai. Kitus žydus Baleniūnas slėpdavo muziejuje. Jo sūnus Rimantas minėjo jų namuose anuomet priglaustų Laznikų, Grinblatų ir Levikų pavardes. Vėliau išsiaiškinta, kad pabėgusios iš likviduojamo geto, čia, Žaliakalnyje, pas „*kažkokį muziejaus sargą*“ kurį laiką slapstėsi K. Sandlerienė-Gelmanienė ir jos sesuo S. M. Remigolskienė. Vėliau abi perkeltos į Karo muziejaus bokštą, kur išbuvo iki Raudonosios armijos atėjimo. Gelmanienė paliudijusi, kad bokšte slėpėsi 32 bėgliai. Už gelbėjimą „*muziejaus sargas*“ nereikalavęs jokios paramos ar atsilyginimo. Tasai sargas, anot Gelmanienės, pats gana originaliai veikdamas, aprūpindavo bėglius produktais. Jis dviračiu važinėdavo po Kauną ir apylinkes, pasikabinęs skelbimą, kad renka lėšas fronte sužeistiems vokiečių kariams. Už suaukotus pinigus pirkdavo duoną bėgliams iš geto. Išsigelbėjusios Gelmanienės liudijimu, už tokią paramą vokiečių fašistams „*muziejaus sargas*“ tuoj po karo buvo NKVD suimtas, nuteistas, ištremtas į Šiaurę, kur ir mirė.

Bėglius iš geto Baleniūnas slapstė visame Vytauto Didžiojo muziejuje. Pasak muziejaus direktoriaus Pauliaus Galaunės, po 1944 m. liepos 5-osios, prasidėjus galutiniam geto likvidavimui ir ėmus deginti pastatus, tie,

kuriems pavyko ištrūkti iš liepsnų, persikėlę per Nerį, pagalbos ieškojo Baleniūno namelyje, o paskiau buvo slepiami muziejuje, net direktoriaus kabinete, kur Galaunė saugumo sumetimais buvo suvežęs savo biblioteką. Kiti glaudėsi konservavimo dirbtuvėse. Dar kiti – Karo muziejaus varpinėje. Slėptuvė buvo ir po auditorijos, kurią minėjau straipsnio pradžioje, laiptais.

Kartą, kai muziejuje lankėsi du aukšti karinio komisariato pareigūnai, pasigirdo kūdikio verksmas, sklandantis iš kažkurio užkaborio. Vokiečiams tai sukėlė įtarimą, jie pradėjo domėtis, iš kur muziejuje vaikai. Baleniūnas paaiškino, kad per bombardavimus sudegus jo nameliui Žaliakalnyje, jis su šeima laikinai prisiglaudė muziejuje. Iš tikrųjų pravirko slepiamos žydės kūdikis.

Smerč talkininkai

Prano Baleniūno jaunesnysis sūnus Rimantas žurnalistui pasakojo, kad 1944 m. rugpjūčio 1-ąją, Kauno išvadavimo iš nacių dieną, jų namuose netikėtai pasirodė *Smerč* žaliakepuriai, kuriuos atvedė raudonoji partizanė Maša / Merė Endlin, Izidoriaus (Josifo) Indichšteino žmonos sesuo. Daug nesiaiškinę, jie išsivedė Baleniūną, o jo namelyje naktimis darė kratas. Sunkvežimiu enkavedistai išsivežė visas muziejininko knygas ir kitą turtą, Baleniūno žmonai nuo rankos nuplėšė vestuvinį žiedą, liepė išsisėgti auskarus, iškraustę stalčius, pasiėmė sidabrinčius įrankius. Prašyti pagalbos Baleniūnienė nubėgo pas muziejaus direktorių Paulių Galaunę, bet ir ten jau buvo pradėję lankytis čekistai, ieškodami jo sūnaus Dievainio, to paties „nacių kolaboranto“, kuris, vilkėdamas vokiečių uniforma, ateidavo į talką, kasant slėptuvę, vėliau pasisukiodavo aplinkui, kad užtikrintų slapstomų žydų saugumą. Baleniūno žmona, pasiėmusi vaikus ir paskutinius daiktėlius, skubiai pasitraukė iš Kauno, apsistojo pas senelius Šiauliuose.

Netrukus sužinojo, kad *Smerč* tardytojams prieš jos vyrą liudijo ne tik išgelbėtasis Izidorius (Josifas) Indichšteinas, jo žmonos sesers vyras raudonasis partizanas Nahumas / Nechemia Endlinas, bet ir artimiausi kaimynai. Sovietmečiu priverstą slapstyti šeimą suradusi Chana Laznik patvirtino, kad Baleniūną tikrai įskundė

Indichšteinas ir sovietų partizanas Endlinas. Tai liudija ir netikėtai rasta baudžiamoji Baleniūno byla, šiuo metu saugoma Lietuvos Ypatingajame archyve. Muziejaus senienų konservatorius Pranas Baleniūnas nuteistas kalėti 15 metų, tačiau likti Šiaurėje pasmerkta iki gyvos galvos – pase buvo antspaudas, draudžiantis registruotis bet kurioje Lietuvos vietoje. Dori išgelbėtieji žydai, sužinoję apie sunkią Baleniūno dalį, bandė jam pagelbėti. Į Šiaurę siuntė siuntinius, rėmė Lietuvoje likusią šeimą. Grinblatas, po karo dirbęs sovietų saugume, mėgino tarpininkauti dėl rehabilitavimo, bet įstengė tik žmonai išrūpinti leidimą aplankyti vyrą Šiaurėje, o po kiek laiko ir pačiam Baleniūnui leista trumpam atvykti į Lietuvą. Tačiau sugrįžęs atgal į tremties vietą netrukus, 1965 m. sausio 15-osios naktį, mirė. Palaidotas Vorkutos kapinėse, kapas iki mūsų dienų neišlikęs. Tokius tyrimo faktus pateikė žurnalistas Alvydas Dargis.

Išdavikų vardai

Prano Baleniūno bylą archyve 1996-aisiais netikėtai surado archeologas Gintautas Zabiela. Ilgai manyta, kad byla neišlikusi, gal net sudeginta kagėbistų vado Eduardo Eismunto „krematorijoje“, nes priklausė itin slapstų bylų kategorijai. Ant bylos užsilikę sovietų saugumiečių užrašai rodo, kad byla buvo nuolat tikrinama: 1966–1967; 1976–1977; 1982–1983 m. Matyt, po Baleniūno mirties praėjus kone 20-čiai metų, kai kam ta istorija vis dar kėlė nerimą, atrodo pavojinga. Zabielos vertinimu, byla Baleniūnui buvo sudaryta gan skubotai, vietomis neįskaitoma, iškraipytos pavardės, vardai, adresai, pilna nepatikrintų faktų, gandų, apkalbų. Bet ji patvirtina, kad Baleniūną iš tikrųjų įskundė tie, kuriuos jis išgelbėjo nuo mirties ir slėpė savo namuose. Prieš jį liudijo Indichšteinas ir raudonasis partizanas Endlinas, net artimiausi kaimynai Nazarova, Masliakova, Belyj. Kažkoks Sologubas tvirtino, kad 1941 m. birželį Baleniūnas šaudęs į besitraukiančius Raudonosios armijos karius, vieną net sužeidęs į ranką. T. Leonovo teigimu, 1941 m. birželio sukilimo dienomis muziejininkas aprūpinęs sukilėlius ginklais, o birželio 26-ąją pastebėtas Vytauto prospekte su šautuvu. Ko

gero, su tuo pačiu senovišku iš muziejaus fondų. Lo-senia Berta Osipova tvirtino, neva Baleniūnas su kitais partizanais per stogą įlipęs į jos butą „ieškodami komunistų ir žydų“ (bylos p. 89).

Jam norėta prikabinti ir garsiąją Lietūkio / KGB ga-ražo bylą. *Smerč* tardytojas bandė inkriminuoti ryšius su gestapu, kaltino muziejininką Karo muziejuje surengus parodą apie raudonąjį terorą. Visus kaltinimus Baleniūnas atmetė. Tik per tardymą 1944 m. rugpjūčio 22 d. prisipažino, kad 1941 m. birželio 24 d. įstojo į sukilėlių gretas ir tuo tikslu iš Karo muziejaus pasiėmė šautuvą.

Išlikusioje byloje trūksta 3 lapų, matyt, sunaikinti sovietams nepatogūs faktai. Kas juose buvo svarbaus, dabar jau nesužinosime. Byloje yra gana deta-li Baleniūno biografija, iš kurios galima susidaryti vaizdą ir apie patį kaltinamąjį, ir apie jo nuveiktus darbus. Tardė, kaltinimus Baleniūnui surašė vyres-nysis *Smerč* / NKVD tardytojas Zacharenko.⁶

Eidamas muziejininko Baleniūno skaudaus likimo pėdsakais ilgametis *Nemuno* žurnalo bendradarbis Alvydas Dargis įveikė ilgą ir sudėtingą kelią, prikeldamas paslėptus praeities faktus, kalbindamas dar gy-vus liudytojus, suradęs ir daug geranoriškų, nuošir-džių talkininkų. Jam padėjo ne tik buvę Baleniūno bendradarbiai, bet ir žydų bendruomenės nariai, kai kada net atsitiktiniai žmonės. 1985 m. žurnalistas dėl Baleniūno likimo kreipėsi į ilgametį LTSR Kauno skyriaus archyvo vedėją, buvusį sovietų partizaną Eliezerį Zilberį. Paklaustas, ar ką girdėjo apie Praną Baleniūną, tas dievagojosi tokio žydų gelbėtojo ne-žinantis. Apie Indichšteinų šeimą sakė girdėjęs, bet nutylėjo, kad ją puikiai pažįsta. Kažkodėl nepasakė, kad su Maša Endlin – Indichšteino žmonos seserimi ir pačiu Nahumu Endlinu yra seni kovos draugai, priklausė tam pačiam sovietinių partizanų būriui, kartu surengė ne vieną diversiją ne tik prieš vokie-čius, bet ir prieš vietinius civilius gyventojus. Zil-beris ir Maša Endlin paminėti kaip Kaniūkų kaimo sunaikinimo dalyviai.⁷ Taigi buvęs ilgametis Kauno miesto Archyvo vedėjas turėjo nemažai žinoti apie savo bendražygius, Baleniūno išdavikus, nulėmu-

sius tiek jo, tiek visos šeimos likimą. Zilberis žadėjo pasidomėti žydų gelbėtoju Baleniūnu, kai lankysis Izraelyje, bet grįžęs pareiškė, kad nieko sužinoti ne-pavyko.

Apie Zilberio „sąžiningumą“ byloja ir dar vienas vie-ša paslaptimi laikomas faktas, kurio jis ir pats neslepia. Kad iš Kauno archyvo išvogė ir į Izraelį išvežė nemažai svarbių karo meto dokumentų, tarp jų ir Kauno geto ar-chyvą, Zilberis patvirtino savo prisiminimų 4 val. įrašė, kurį padarė Holokausto muziejus Vašingtone. Buvęs archyvaras visai nesibodi pasauliui skelbti, kad į už-sienį perdavinėjo dokumentus, kuriuos dar ir klastojo, keršydamas (*svoločiams*) lietuviams (<https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn502924>).

Nepaisant to, Zilberio anūkas Michaelas Frishma-nas, Izraelio *Mosad* karininkas, 2015 m. kreipėsi į Lie-tuvos žydų bendruomenę, prašydamas išrūpinti jo se-neliui nusipelnusio Lietuvos archyvaro vardą. Apie tai sužinojus visuomenei ir pradėjus aktyviai viešinti Zil-berio „nuopelnus“ Lietuvos archyvams, LŽ bendriuo-menė pakoregavo anūko kreipimąsi, palikdama tik prašymą pagerbti „žymų archyvarą“ 90 m. sukakties proga (<https://www.lzb.lt/2015/03/03/eliezeris-zilberis/>).

Sovietiniai partizanai Trakuose su Ilja Erenburgu 1954 m. Baleniūną išdavusi Maša Endlin pirmoje eilėje trečia iš kairės, jos vyras, sovietų partizanas, aukštas NKVD bendradarbis Nechemia Endlinas – antroje eilėje ketvirtas iš kairės. LSSR Kauno miesto Archyvo vedėjas, raudonasis partizanas Eliezeris Zilberis pačiame viršuje, antras iš dešinės. Iš Holokausto muziejaus Vašingtone archyvo

Baleniūno likimą tyrusiam Dargiui pagelbėjo ir buvęs Kauno Istorijos (dabar – Karo) muziejaus ilgametis mokslinis sekretorius Markas Zingeris – išvertė laišką, siunčiamą į Izraelį, ten ieškant Baleniūno išgelbėtų žydų. Taigi Zingeriui, dabar Žydų muziejaus bendradarbiui, ši istorija tikrai girdėta, tik neaišku, kodėl ir jis nenori kalbėti apie Baleniūno ir kitų muziejininkų pasiaukojimą, gelbstint jo tautiečius.

Šmeižikiškas skundikų elgesys

Pabaigai reiktų ši bei tą pasakyti apie Baleniūno skundikus ir išdavikus. Išgelbėtasis Indichšteinas, atėjus sovietams, kaip nukentėjęs nuo nacių vykdyto Holokausto, buvo įvertintas ir tapo Kauno stiklo fabriko direktoriumi. NKVD sudarytoje Baleniūno byloje yra ir jo liudijimas prieš savo gelbėtoją. *Pilietis Iosif Indikstein* davė parodymus 1944 m. spalio 8 d., tvirtindamas štai ką: „*Maždaug 1944 m. balandžio 20 d. Baleniūnui ir man pasilikus dviese jo namuose, jis (Baleniūnas) man papasakojo, kad 1941 m. tarp birželio 24–30 d., mūsų (lietuvių) partizanai / sukilėliai sušaudė daugybę žydų Kauno 7 forte. Jis pradėjo sakyti: „Juos iššaudėme įdomiu būdu: pastatėme į eilę po vieną, po to mes paklausėme ten buvusios 12-kos metų lietuvaitės mergaitės, į kurią šauti. Ir tą žydą, kuri ji parodė, mes nušovėme. Tai pakartojome keliolika kartų. Tada mes sustojome, bet paskiau pradėjome vėl iš eilės šaudyti“* (bylos p. 72, laisvas vertimas mano – V. R.). Štai tokius baisius kaltinimus Baleniūnui metė žmogus, kuris kartu su visa šeima slėpėsi muziejininko namuose.

Šitą Indichšteino prasimanymą iš NKVD sudarytos Baleniūno bylos nurašė sovietų raudonasis partizanas Aleksas Faitelsonas ir paskelbė savo atsiminimų knygoje „Tiesa ir vien tiesa – žydų pasipriešinimas Lietuvoje“ (*Truth and Nothing But the Truth: Jewish Resistance in Lithuania*, p. 89), pateikdamas pasauliui tokį 1941 m. birželio lietuvių sukilėlių portretą. Remdamasis Indichšteino melu, Faitelsonas moralizuoja, koks tikrasis Lietuvos vaiduotojų veidas. Tvirtina, kad Baleniūnas ir jo bendražygiai, aktyvistai, partizanai

ir baltaraiščiai, net nelaukę Karlo Jägerio įsakymo, sunaikino tūkstančius žydų 7 forte.⁸

Dargis straipsnyje rašo, kad juodų Indichšteino darbų, matyt, būta ir daugiau, nes tuoj po Baleniūno teismo ir represijų, skundikas su šeima dingo iš Lietuvos. Spėjama, išvyko į JAV ar Izraelį. Apie Indichšteiną nepavyko nieko daugiau sužinoti, bet apie jo svainį Endliną ir žmonos seserį Mašą Endlin informacijos apstu.

Endlinai – didvyriai ar niekšai?

Raudonieji sovietų partizanai – Maša Endlin (Izraelyje Andlin) su vyru Nahumu / Nechemia Endlinu, vokiečių okupacijos metais nuolat apsistodavę Baleniūno namuose, vėliau į juos atvedė *Smerč* smogikus, abu liudijo prieš savo gelbėtoją teisme. Po karo Endlinai ilgą laiką gyveno Lietuvoje, naudodamiesi visomis sovietų partizanams skirtomis privilegijomis, o išvykę į Izraelį – per Holokaustą nukentėjusių asmenų statusu. Izraelyje Endlinas pristatytas kaip aukštas kompartijos pareigūnas, kitur minima, kad jis buvo aukšto laipsnio enkavėdistas. Sovietinių partizanų internetiniame puslapyje *Organization of Partisans Underground Fighters and Ghetto Rebels in Israel* (<http://www.thepartisan.org/document/68555,0,605.aspx>) rašoma, kad Endlinas gimė 1911 m. Jekaterinoslave / Dniepropetrovske, po bolševikų perversmo Rusijoje su tėvais 1921 m. pasitraukė į Lietuvą. Gyveno Klaipėdoje, mokėsi Telšių Jėšivos mokykloje, uostamiestį užėmus naciams, persikėlė į Kauną. Nuo 1930 m. buvo Lietuvos komunistų partijos narys pagrindininkas.

Prieš Lietuvos Respubliką aktyviai veikė jau 1940–1941 m., įvesdinėdamas tarybų valdžią. Karo metais išitraukė į pagrindinę veiklą, tapo raudonuoju partizanu. Po karo Endlinas paskirtas Kauno miesto vykdomojo komiteto specialiojo skyriaus, sekusio, kad į naujai kuriamas sovietines įstaigas neprasisukverbtų antisovietiniai „elementai“, buržuaziniai nacionalistai, viršininko pavaduotoju. Vėliau dirbo LKP CK, vadovavo ūkinėms ministerijoms.

1972 m. persikėlė į Izraelį, priklausė sovietinių partizanų draugijai. Savo memuaruose *B'darhei Halehima Hapartizanit* Endlinas rašo, kad su Pranu Baleniūnu, dalyvavusiu lietuvių pagrindinėje veikloje prieš nacius, susipažino 1943 m. rugpjūčio mėnesį. Endlinas iš geto pagrindžio vadovo Chaimo Jelino buvo gavęs užduotį per Baleniūną susisiekti su generolu Vladu Nagevičium, lietuvių antinacinio judėjimo vienu iš vadų, – norėta aptarti bendrus veiksmus prieš vokiečius. Nors nesusitarta ir pranešta, kad su komunistais bendraujama nebus, tačiau žadėta teikti pagalbą pavieniams žydams ir jų vaikams. Sovietų partizanas Faitelsonas prisiminimų knygoje rašo, kad jo bendražygiui Endlinui raudonųjų partizanų vadas Genrikas Zimanas patikėdavo specialias užduotis. Vykdydamas slaptas misijas, Endlinas nuolat užsukdavo ir apsistodavo Baleniūno namuose, kur slapstėsi Indichšteino šeima. Atsilygindamas už prieglobstį, Endlinas liudijo *Smerč* tardytojams, o vėliau teisme, esą Baleniūnas buvo pagrindinis baltaraiščių organizatorius, pats asmeniškai jiems tiekė ginklus. Po to, kai miestą užėmė vokiečiai, Baleniūnas su savo partizanais ieškojo žydų namuose slepiamų sovietų karininkų ir kareivių, komunistų, kuriuos suėmę tyčiojosi, paskiau sušaudė (bylos p. 78). Endlinas *Smerč* tardytojams dėstė, kaip aršiai Baleniūnas nekenčia sovietų valdžios, bolševikų, sukūrusių žvėrišką santvarką. Įrodinėjo, kad suimtas Baleniūnas dar 1940–1941 m. Kretingoje prie pat SSRS–Vokietijos sienos vykdė archeologinius kasinėjimus, kad padėtų buržuaziniams nacionalistams pabėgti iš okupuotos Lietuvos į Vokietiją.

Mašos / Merės Endlin veiklą raudonųjų partizanų būryje savo atsiminimuose aprašė net keli sovietų partizanai tarp jų ir Aleksas Faitelsonas,⁹ Yitzhakas Rudnickis / Aradas,¹⁰ Sara Ginaitė-Rubinson¹¹ ir kiti tų įvykių dalyviai, sovietiniai partizanai.

Partizanaudama Maša Endlin patyrė įvairių nuotykių. Per vieną žygį, kai sovietiniai partizanai plėšė kaimų gyventojus, Endlin būrys „Mirtis okupantams“, grįždamas su grobiu į bazę, papuolė į priešų apsuptį. Palikę, kas prisiplėšta, bandė prie-

Nechemia ir Maša Endlinai Izraelyje

šintis. Maša Endlin ir Icchakas Segalis pasitraukė iš mūšio, bet vėliau pakliuvo į lietuvių policijos rankas, o ši perdavė juos gestapui. Endlin atsidūrė Vilniaus gestapo areštinėje, bet kažkaip sugebėjo apie savo padėtį pranešti vyrui, kuris, padedamas Chaimo Jelino, per aršiausią geto policijos viršininką, gestapo patikėtinį Beną Liptznerį suorganizavo jos perkėlimą į Kauno gestapą, o paskui – į Kauno getą. Iš ten ji vėl pabėgo pas sovietinius partizanus.¹² Kokia šio išsigelbėjimo ir sutarties su gestapu kaina? Ar gestapas ką nors darydavo vien už gražias akis? Yra žinoma, kad Zimano pavedimu Endlinas organizuodavo geto žmonių pasitraukimą pas partizanus. Viena tokia Endlino suorganizuota 100 žmonių grupė traukėsi iš geto į Augustavo miškus, tačiau tikslą pasiekė tik Endlinas ir Smulikas Mordkovskis, kuris neaiškiomis aplinkybėmis irgi netrukus žuvo. Visus kitus pakeičė į Augustavo miškus sugaudė vokiečiai... Gal čia ir buvo ta kaina, kurią Endlinai sumokėjo gestapui už išsigelbėjimą?..

Maša Endlin kartu su sovietų partizanų būriu „Mirtis okupantams“ daug kartų dalyvavo, triuškinant policijos atsparos punktus, nuginkluojant kaimus, apiplėšiant ūkininkus. Lietuvos Ypatingajame archyve saugomos 241 asmens, priklausiusio būriui „Mirtis okupantams“, bylos, tarp jų ir Mašos Endlin,

ji įvardijama kaip žudynių Kaniūkų kaime dalyvė. Istoriko dr. Rimanto Zizo knygoje „Sovietų partizanai Lietuvoje 1941–1944 m.“ nurodoma ir Endlin byla (p. 486). Ten rašoma, kad kai kurie žydai, patyrę tragišką Holokausto aukų lemtį, įstoję į sovietinių partizanų būrius neįstengė atsispirti pagundai, kad, susidarius palankioms aplinkybėms, atkeršytų už savo šeimas ar kitus artimuosius, žudydami taikius civilius Lietuvos gyventojus. Tačiau kyla klausimas, už ką Baleniūnai keršijo minėti raudonieji partizanai Maša ir Nechemia Endlinai, kuo jiems neįtiko muziejininkas, išgelbėjęs tiek daug žydų? Gal Baleniūnas žinojo apie Endlinų ryšius su gestapu ar apie jų nusikaltimus prieš civilius gyventojus?.. Į tai būtų galima atsakyti, atidžiau peržiūrėjus Mašos Endlin ir jos vyro bylas, saugomas archyve. Tik bėda, kad istorikai neskuba to imtis.

Jau beveik 80 metų įvykiai šiuo sudėtingu Lietuvai laikotarpiu pristatomi, remiantis išskirtinai sovietinių represinių struktūrų ir jiems tarnavusių asmenų, sovietinių raudonųjų partizanų sukurtais ir tebekuriamais mitais, karo metų istorija rašoma iš KGB rašalinės. Turime konstatuoti faktą, kad laisvoje Lietuvoje per 30 metų neatsirado nė vieno rimtesnio istoriko, kuris imtųsi Baleniūno ir jo išdavikų bylos, įvertintų raudonųjų kolaborantų darbus. Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimų centras, sudarydamas žydų gelbėtojų sąrašus, vis dėlto įrašė Baleniūno pavardę, tačiau vien to per mažai. Kaip buvusi Vytauto Didžiojo kultūros, vėliau Kauno M. K. Čiurlionio dailės muziejaus bendradarbis, vieno iš 1941 m. Birželio sukilimo dalyvių palikuonė, jaučiu pareigą iškelti niekšiška apkaltinto, todėl represuoto muziejininko Prano Baleniūno reabilitavimo klausimą. Jis, kaip ir kiti šio muziejaus bendradarbiai, dalyvavo antinaciniame pasipriešinime, gelbėjo persekijuojamus žmones, todėl turėtų būti deramai pagerbtas. Jei atminimo lentos muziejaus prieigose pakabiniamu nenori pasirūpinti Žydų bendruomenė, to turėtų imtis Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, pagaliau pati visuomenė. Reikėtų tą padaryti šiemet, pagerbiant 1941-ųjų Birželio suki-

limo dalyvį Praną Baleniūną ir minint šio sukilimo 80-ąsias metines.

Žurnalistas Dargis savo straipsnyje, paskelbtame 1997 m., padarė išvadą, kad Baleniūnas raudonųjų indichšteinų ir endlinų buvo išduotas būtent už dalyvavimą sukilime, vaduojant Kauną ir bandant užkirsti kelią bėgančios sovietų valdžios ir Raudonosios armijos žiaurumams, už tai, kad tikėjo Lietuvos laisve, kovojo už jos nepriklausomybės atkūrimą ir nepritarė kolaborantams. Prano Baleniūno istorija yra nepatogi Holokausto industrijos plėtojams ir politiškai angažuotiems istorikams, istorijos spekuliantams, rašantiems istoriją vienpusiškai, pagal užsakymą ir primestą kurpalį. Tačiau ši ir kitos skaudžios istorijos turi būti žinomos visuomenei, jeigu ji nori susidaryti išsamesnį vaizdą, kas vyko Lietuvoje karo metais. ■

¹ Pasaulinė akcija #MesPrisimename – Holokausto aukoms atminti ir pagerbti. 2021-01-21. <https://voruta46.rssing.com/chan-26456716/latest.php>

² Draugas. 1979-08-04. http://www.draugas.org/archive/1979_reg/1979-08-04-PRIEDAS-DRAUGAS-i5-8.pdf

³ Žydų gelbėtojų kapai Žasliuose. <http://turizmas.kaisiadorys.lt/ka-veikti/zydu-gelbetoju-kapai-zasliuose/>

⁴ Alvydas Dargis. Žmogų su dviračiu išdavė tie, kuriuos jis išgelbėjo nuo mirties. *Lietuvos rytas*. 1991 (ar 1997 kaip tekste?) m. sausio 14–31 d.

⁵ Stasys Raštikis. Vytauto Didžiojo karo muziejus rusų ir vokiečių okupacijų metais. *Lietuvių archyvas* (51). *Dirva*, nr. 33, 1951-08-16.

⁶ Alex Faitelson. The Truth and nothing but the truth – Jewish resistance in Lithuania. Jerusalem, Israel, p. 34. https://books.google.com/books?id=J90tef6jP3UC&printsec=frontcover&hl=lt&source=gbg_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false

⁷ Rimantas Zizas. Sovietiniai partizanai Lietuvoje 1941–1944 m. Vilnius: *Lietuvos istorijos institutas*. 2014. p. 485–486.

⁸ Alex Faitelson. Heroism & bravery in Lithuania 1941–1945. Jerusalem, Israel, 1996. p. 389–390.

⁹ Alex Faitelson, <http://faitelson.bsmart.co.il/HTMLs/article2.aspx?C2023=12185&BSP=12127>

¹⁰ Yitzhak Arad. In Shadow of the Red banner. Yad Vashem, Jerusalem, Israel. 2010. p. 216, 289.

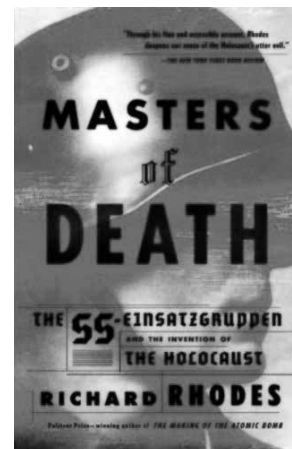
¹¹ Sara Ginaite-Rubinson. Resistance and Survival – The Jewish Community in Kaunas 1941–1944.

¹² Ten pat, p. 304.

Rimantas JOKIMAITIS

MIRTIES VIEŠPAČIŲ PĖDSAKAI LIETUVOS ISTORIJOJE, arba DAR VIENA AKISTATA SU PRAEITIMI

Richard Rhodes. Masters of Death. New York. 2002, 410 p.

Amerikiečių istoriko ir publicisto Richardo Lee Rhodeso parašytų knygų sąrašas nemenkas, tačiau Lietuvai aktualiausia jo studija „Mirties viešpačiai“. Tai gausiai dokumentuotas pasakojimas apie SS reichsführerio Heinricho Himmlerio, jo pavaldžio Reinhardo Heydricho įkurtas ir jiems pavaldžias Einsatzgrupės, sudarytas specialiai civilių žudynėms. Pagrindiniai knygos veikėjai – tų grupių vadai, eiliniai liudytojai to, kas vyko tarp Talino ir Odesos esančioje didžiulėje teritorijoje, kurią 1941 m. per kelis vasaros mėnesius užėmė Vokietijos kariuomenė. Kaunas, Vilnius, Rokiškis, Jurbarkas ir visa Lietuva patenka į tą erdvę tarp Baltijos ir Juodosios jūros. Geografiniu požiūriu ir pagal nužudytų žmonių skaičių mūsų šalis bendrame kontekste yra tik fragmentas, tačiau dėmesio jai nepagailėta. Platus žvilgsnis, nevaržomas nacionalinių rėmų, suteikia pasakojimui papildomos vertės.

Formaliai Einsatzgrupės suburtos, siekiant puolančios vokiečių armijos užnugarį apsaugoti nuo partizanų, sabotuotojų ir šiaip „kenkėjų“. Tačiau turimi dokumentai rodo, kad svarbiausias jų tikslas – sunaikinti Rytų Europos žydus. Einsatzgrupių istoriją at-

skleidžia ne pats Rhodestas, o cituojami dokumentai. Pristatomos studijos autorius surinko, išanalizavo ir panaudojo daugybę reikšmingų šaltinių, kurie jam buvo prieinami. Skaitydamas nustebau, kad išlikusi didžiulė dokumentų gausa. Suprantama, šiandien tokios medžiagos surasta dar daugiau. Gaila, plačioji visuomenė apie tai mažai ką žino. Nors visi esame girdėję apie Niurnbergo tribunolą, bet, pasak Rhodeso, tūkstančiais to proceso puslapių menkai naudojasi net istorikai. Ne vien jis ragina tyrėjus atsiversti tas bylas.

Prieš prasidedant Niurnbergo tribunolui, neplanuota, kad bus teisiami ir Einsatzgrupių vadai, bet Berlyne, gestapo būstinės ketvirtame aukšte, rasta keletas tonų dokumentų, tarp jų – raportai su parašais, pavardėmis, vietovėmis, žudynių statistika. Niurnberge teisiami Einsatzgrupių nariai neginčijo pateiktų faktų, bendradarbiavo su prokurorais, pasakojo, ką ir kodėl darė karo metais. Nužudytųjų skaičiai pribloškiantys, bet jų neigti teisiamieji nebandė. Pavyzdžiui, Einsatzgrupės D vadas Ohlendorfas viešai pripažino, kad jo pavaldiniai nužudė 90 000 žmonių. Teisiamųjų kaltė įrodyta. Keturiolikai skirta mirties bausmė pakariant, kiti atsi-

pirko įvairios trukmės laisvės atėmimu. Pakarti nuteistas Walteris Blume, trisdešimt penkerių metų policijos pulkininkas, teisės daktaras, vadovavęs *sonderkommando 7a* (einsatzgrupės B padalinys), karo pradžioje su savo komanda veikė Vilniuje. Beje, po įvairiausių apeliacijų ir svarstymų 1951 m. birželio 7 d. Landsbergo kalėjime mirties bausmė įvykdyta tik 4 egzekutoriams – Pauliui Blobeliui, Wernerui Braunui, Erichui Naumannui ir Ohlendorfui.

Vakarų Vokietijoje 1945–1992 m. laikotarpiu apkalinti ir nuteisti 472 Einsatzgruپیų nariai. Vadų teismai vyko ir valstybėse, kuriose jie rengė žudynes. Po kiekvieno teismo proceso, po kiekvieno tyrimo, net jeigu jis nebaigtas dėl, tarkim, kaltinamojo savižudybės, liko tūkstančiai puslapių su kraupiais liudijimais. Bet Einsatzgruپیų raportai, esesininkų prisipažinimai nėra vienintelis šaltinis. Nemažai vokiečių, tarnavusių vermachte ar net Einsatzgruپیų, rašė dienoraščius, siuntė į Vokietiją laiškus, įvairius daiktus, o su jais – ir žudynių nuotraukas. Ne vienam kareiviui dėl tokio neatsargumo teko nukentėti.

Okupuotose Rytų Europos teritorijose veikusių keturių Einsatzgruپیų istorija prasidėjo nedideliame Prečo miestelyje, už 50 km į pietvakarius nuo Berlyno, kur buvo policijos mokykla. 1941 m. birželį keli šimtai asmenų, priklausiusių SS, kriminalinei, saugumo policijai ar gestapui, gavo nurodymą prisistatyti į tą mokyklą. Niekas neaiškino, nebuvo priimta ir klausti, kokių tikslu. Susirinko marga publika. Dauguma išsilavinę, ne vienas su moksliniu laipsniu. Knygos autorius tarp susirinkusiųjų atskirai pamini Lietuvoje veikusį Karlą Jägerį, „brutalų penkiasdešimt trejų metų slapčiosios policijos vadą“.

Atvykėliai sužinojo, kad priklausys spec. daliniams. Tokie daliniai veikė nuo pat invazijos į Lenkiją laikų. Jų tikslas – užtikrinti, kad užimtoje teritorijoje būtų „ramu“. Lenkai pirmieji sužinojo, ką naujausiais laikais civiliams reiškia „modernus“ karas. Lenkų ir žydų egzekucijos tapo okupuotos šalies kasdienybe. Į Lenkiją gabeno neįgaliuosius net iš Vokietijos, čia juos nužudydavo ir užkasdavo masinėse kapavietėse. Dalis tų Lenkijoje veikusių žudikų atsidūrė ir Preče. Vienas

iš jų – Bruno Streckenbachas, atsakingas už tinkamų egzekutorių parinkimą.

Niekas neatskleidė, kur teks keliauti, nors iki žygio į SSRS buvo likusios tik trys savaitės. Daugelis manė, kad bus siunčiami „raminti“ anglų (p. 3). Tris 1941 m. birželio savaites, t. y. prieš pat žygį į SSRS, vyko mokymai, kuriems baigiantis Streckenbachas pranešė, kas kur tarnaus. Birželio 17 d. Heydrichas nurodė grupių vadams prisistatyti į vyriausiąją Reicho saugumo tarnybos būstinę Berlyne, *Prinz Albrechtstrasse* 8. Čia visi gavo veikimo instrukcijas ir detalius nurodymus (p. 18).

Hitlerio įsivaizdavimu, karas su SSRS turėjo būti visai kitoks negu iki tol. Fiureris ir jo aplinka tikėjo, kad bolševizmas kelia Trečiajam Reichui fundamentalią grėsmę. Esą prieš Vokietiją susivienijo daugybė priešų: „finansininkai, visi masonai, visi demokratai, pasaulinis bolševizmas, visi pasaulio jėzuitai“ (p. 115). O jiems vadovauja žydai, kontroliuojantys Sovietų Sąjungą, Prancūziją, JAV, Didžiąją Britaniją.

„Mūsų politikos galutinis tikslas yra visiškai aiškus“, – partijos vadams 1937 m. skelbė Hitleris, kalbėdamas apie žydus (p. 43). „Mes sunaikinsime žydus“, – 1939 m. sausio 21 d. atvirai pareiškė Čekijos užsienio reikalų ministrui Františekui Chvalkovskiui (p. 44). Po keleto dienų sausio 30 d. Reichstage pranašavo: „Jei pasaulio žydų finansininkams Europoje ir už jos ribų pavyks pasaulį įstumti į dar vieną pasaulinį karą, tai jo rezultatas bus ne pasaulio bolševizacija, taigi ir judaizmo pergalė. Rezultatas bus žydų rasės Europoje sunaikinimas“ (p. 116). Tokias „tiesas“ Hitleris skelbė daugybę kartų.

Objektyvūs įvykių stebėtojai, racionaliai mąstantys politikai puikiai suprato, ką reiškia Hitlerio išvedžiojimai, kad kažkas kitas, o ne jis pats kelia grėsmę pasaulio taikai. Argi Winstonas Churchillis, ar kuris kitas lyderis galėjo rimtai vertinti kalbas apie bankininkus, neva kurstančius pasaulinį karą? Net dabar, prabėgus daugybei metų, kai viskas jau išviešinta, istorikai neranda jokių įrodymų, neižvelgia net menkiausių požymių, kad tuo metu Vokietijai būtų grėsusi kokia nors invazija (p. 337). Juk užgrobęs Austriją, Čekoslovakiją, fiureris nesulaukė jokio rimtesnio atsako. Europos galingieji tiesiog diskutavo, svarstė, bet nesiryžo su-

stabdyti agresoriaus. Jeigu ne paties Hitlerio žudikiška ideologija ir politika, viskas galėjo būti kitaip. Tačiau istorija nepripažįsta svarstymų, kas būtų, jeigu būtų.

Dar prieš prasidedant karui, Himmleris dėstė, kad artėjančioje „*rasių kovoje*“ žus 20–30 milijonų slavų ir žydų (p. 20). Hitlerio partijai ir SS priklausė daugybė radikalai nusiteikusių asmenų, dar Pirmojo pasaulinio karo metais pripratusių bristi per kraują, peržengti lavonus. Tie jokių skrupulų neturėjo. 1934 m. birželį esesininkai sušaudė daugiau kaip 200 SA rinktinių karių, tarp jų ir ilgametį fiurerio bendražygį Ernstą Röhmą. Po tų žudynių 142 SS karininkai, įskaitant Heydrichą, buvo paaukštinti, Hitleris pavadino Himmlerį „*ištikimuoju Heinrichu*“ (p. 107). Žudydamas tariamus priešus, apdovanodamas, išaukštindamas ir pašlovindamas tuos, kurie nesvyruodami vykdė įsakymus, fiureris niekam neleido abejoti Trečiojo Reicho tikslais.

Rhodeso teigimu, 1941 m. numatytoje užimti teritorijoje gyveno apie 4 mln. žydų: 5000 Estijoje, 95 000 Latvijoje, 225 000 Lietuvoje (artimas skaičius galėtų susidaryti, jei skaičiuojami ir Vilniaus krašto žydai, ir žydų pabėgėliai iš Lenkijos 1939 m. – R. J.), 1 350 000 Rytų Lenkijoje, 1 908 000 Baltarusijoje ir Ukrainoje, 300 000 Besarabijoje, 50 000 Kryme. Iš tų 4 milijonų maždaug 1 500 000 karo pradžioje pasitraukė į Rytus. Vokiečių užimtose teritorijose likusius apie du su puse milijono žydų Himmleris ir turėjo nužudyti, vykdydamas Hitlerio nurodymą (p. 141). Istorijoje nematyto masto skerdynėms buvo kruopščiai pasiręgti.

Prieš žygiuojant į Rytus, su vermacho vadovybe tartasi, kad armija netrukdytų einsatzgrupių veiklai. Nors konfliktų kildavo, bet SS remdavosi tiesioginiais Hitlerio įsakymais, išankstiniais susitarimais ir einsatzgrupių nepavaldumu vermachtui. Kariuomenės vadovybė buvo informuota, kad einsatzgrupės vykdys baudžiamąsias akcijas prieš „komisarų“, sovietų funkcionierius, partizanus, civilius „plėšikus“. Fiurerio pavedimu, jos veiks savarankiškai ir savo atsakomybe. Armija neturi teisės kištis. Taip Himmlerio SS tapo svarbiu karo Rytuose veiksmu (p. 18).

Vermachto kareiviams, karininkams buvo sunku patikėti, kad vaikai, moterys, ligoniai, beginkliai ci-

viliai žudomi su Hitlerio žinia. Dažnai rašydavo raportus aukštesnei valdžiai, piktindavosi. Štai Belaja Cerkov' mieste, kai 1941 m. rugpjūčio 19 d. buvo sušaudyti žydai, liko nemažai našlaičių. Per pamaldas karo ligoninėje kareiviai kapelionams pasiskundė, kad „*gana didelis vaikų skaičius laikomas nepakenčiamomis sąlygomis netoliese esančiame name*“. Vermachto kapelionai, katalikas ir protestantas, nutarė išsiaiškinti padėtį. Tai, ką pamatė, buvo daug baisiau, negu girdėjo iš kareivių. Viename iš raportų rašoma: „*Dviejuose kambariuose radau apie 90 vaikų (suskaiciavau), kurių amžius nuo kelių mėnesių iki 5, 6 ar 7 metų*.“ Be maisto, be vandens, baisiame karštyje. Tame pačiame name buvo uždarytos ir kelios moterys su vaikais. Sargybą ėjo 16–17 metų ukrainietis, ginkluotas lazda. Tas sargybinis nežinojo, ar moterys žydės. Kapelionai paprašė kareivių, kad neleistų niekam eiti į tuos namus: „*rūpinosi armijos reputacija*“ (p. 156).

Apie tai informavo 295-osios pėstininkų divizijos pulkininką leitenantą Groscurthą. Tas nedelsdamas nuėjo įsitikinti, ar gali taip būti. Sukrečiančius vaizdus aprašė detaliame raporte (armijoje tokia tvarka, raportas išliko). Paminėjo „*vokiškai kalbančią moterį, kuri skundėsi, kad niekuo nėra nusikaltusi, niekada neturėjo nieko bendro su politika ir yra ne žydė*“ (p. 158). Groscurthas kreipėsi į SS dalinio karininką, bet šis atšovė, kad tėvai nužudyti, o vaikų laukia tas pats. Vietinis komendantas, Groscurthui pareikalavus paaiškinimo, teisinosi, kad čia ne jo jurisdikcija ir nusiuntė pas aukštesnį vadą, kuris patvirtino esąs informuotas apie egzekucijas. Atkaklusis pulkininkas paklausė, ar zonderkomanda „*turi aukščiausios vadovybės įsakymą eliminuoti ir vaikus*“. Buvo patikintas, kad toks įsakymas yra. Tuo vis tiek nepatikėjęs, Groscurthas kreipėsi į divizijos štabą. Esesininkų vadui Häfneriui ėmus grąsinti, kad kišasi kur nereikia, pulkininkas atrėžė, kad elgiasi griežtai pagal statutą, „*jei reikės, panaudos jėgą*“. Divizijos vadas pritarė šiai pulkininko „*intervencijai*“, matyt, ir jam ne viskas buvo aišku ir priimtina. 1941 m. rugpjūčio 21 d. esesininkai Blobelis ir Häfneris kilusią priešpriešą aptarė su armijos karininkais, dalyvaujant ir Groscurthui. Esesininkai aiškino, kad žydų vaikus

reikia kuo greičiau likviduoti, jau ir taip visas per ilgai užsitęsė. Blobelis kandžiai pridūrė, esą tie, kurie kišasi į svetimus reikalus, turėtų patys atlikti egzekuciją. Groscurthas galiausiai turėjo kapituluoti. Aukšti ir geriau informuoti vermachto karininkai jam patvirtino, kad SS turi tokius įgaliojimus. Vokiečių 6-osios armijos vadas feldmaršalas Walteris von Reichenau, perskaitęs Groscurtho kreipimąsi, susinervino: „*Būtų daug geriau, jei to raporto išvis nebūtų*“ (p. 161). Vaikus prie duobių nuvežė traktoriaus priekaboje. Einsatzgrupės niekam nedarė išimčių.

Lietuvoje veikusios einsatzkomandos 3 vado Karlo Jägerio raportuose daug įrašų apie nužudytus vaikus. Rhodesas plačiau pristato epizodą apie psichikos ligonių žudynes. Jägeris ataskaitoje rašė, kad jo pavaldiniai 1941 m. rugpjūčio 22 d. „*sutvarkė protiškai sergančius 269 vyrus, 227 moteris, 48 vaikus*“ – 544 žmonės sušaudyti prie Agluonos miestelio, netoli Daugpilio. Knygoje rašoma, kad pusė vaikų buvo visiškai sveiki, ligoninėje tie našlaičiai iš vaikų namų atsidūrė dėl karo sumaišties (p. 151).

Istorikai vis dar aiškinasi, kada buvo priimtas sprendimas Rytuose naikinti moteris ir vaikus. Nuomonės išsiskiria, nors dokumentai vienareikšmiškai apie tai kalba. Štai Jägeris 1941 m. gruodžio 1 d. raporte rašė: „*Šiandien galiu konstatuoti, kad operatyvinis būrys Einsatzkommando 3 pasiekė tikslą – išspręsti žydų problemą Lietuvoje.*“ Einsatzkomandos 2, veikusios Latvijoje, vado Rudolfo Lange's 1942 m. sausį rašytas raportas dar konkretesnis: „*Einsatzkomandos 2 tikslas iš pat pradžių buvo radikalus žydų problemos sprendimas, įvykdant visų žydų egzekuciją*“ (p. 19).

1941 m. birželio 22 d. prasidėjus Vokietijos–SSRS karui, einsatzgrupės paskui vermachtą patraukė į Rytus. Daug kur civiliai džiaugėsi, išvydę vokiečius, jautėsi išvaduoti iš bolševikų. Siegfriedas Knappe aprašė pirmųjų dienų įspūdžius: „*Lenkų civiliai bažnyčioje mums plojo*“ (p. 45). Brunas Magillas raporte paminė, kad ukrainiečiai jų dalinį daug kur pasitikdavo su duona ir druska: „*O kartą net nedidelis muzikantų ansamblukas pasveikino*“ (p. 137). Bet greitai iliuzijos išsisklaidė, nes „išvaduotojai“ be jokių aiškių priežas-

čių ėmė žudyti civilius. Traukė iš miestelio į miestelį, keldami siaubą. Magillas raporte rašo, kad jo dalinys per porą savaičių nužudė 1000 partizanų, 699 raudonarmiečius ir 14 178 „plėšikus“. „Plėšikais“ raporte vadinami žydai.

Einsatzgrupė A, vadovaujama SS brigadenfiurerio Stahleckerio, veikusi Baltijos šalyse, buvo pati gausiausia. Sunku suprasti, kodėl – juk nei jos kontroliuota teritorija, nei čia gyvenusių žydų skaičius nebuvo didžiausias. Einsatzgrupę A sudarė mažesni padaliniai – dvi zonderkomandos ir dvi einsatzkomandos, iš viso 990 egzekutorių.

Lietuvoje veikusios einsatzkomandos 3 vado – „*brutalaus, ūsuoto*“ (p. 14) Jägerio raportai gerokai skyrėsi nuo kolegų. Kitoms grupėms vadovavę teisės mokslų daktarai pranešimuose visai maskuodavo vykdomus nusikaltimus. Jägeris buvo paprastas ir konkretus – jei sušaudydavo vaikus, moteris, taip ir parašydavo. Jei žudydavo kitus pasmerktuosius, nebūtinai žydus, to irgi neslėpė – „*sutvarkė dvasios ligonius*“. SS vadovybė dėl to jokių priekaištų jam neturėjo.

Einsatzgrupės buvo motorizuotos, aprūpintos daug geriau negu vermachtas: turėjo užtektinai sunkežimių, lengvųjų automobilių, motociklų, ryšio priemonių, net kilnojamuosius elektros generatorius, tik jų ginkluotė buvo „kukli“. Su vadovybe susisiekdavo ne vien siuntinėdamos popierinius raportus, pažymėtus grifu „visiškai slaptai“, naudodavosi ir lauko radiju. Tuos pranešimus dažnai perimdavo britų žvalgyba, Anglijoje sukauptas nemažas jų archyvas.

Dar puolimo išvakarėse aptarta, kaip organizuoti „išvaduotų“ tautų „spontaniškus“ (Rhodesas šį žodį dažniausiai rašo kabutėse) išpuolius prieš žydus. Tas žodinis nurodymas vėliau pakartotas raštu. Daug šaltinių, raportų, liudijimų patvirtina, kad „spontaniškos“ akcijos buvo specialiai organizuojamos ir kontroliuojamos pačių nacių. Ypač palankios sąlygos tam susidarė Vakarų Ukrainoje. Atėjus vokiečiams, rasta daug slaptų kapaviečių – sovietai nužudė tūkstančius žmonių. Šokiravo ne tik aukų skaičius, bet ir nužudymo būdas – prieš mirtį žmonės buvo žiauriai kankinami, jų lavonai subjauroti, išniekinti, nebeatpažįstami

(p. 54). Masinių kapaviečių būta įvairiose vietose, net kalėjimų teritorijose, po kamelių grindimis. Vokiečiai tvirtino, kad visa tai padarė „žydų bolševikai“. Tokioje atmosferoje ir tuo pretekstu pradėta keršyti, vokiečiai žudynes fotografavo, filmavo.

Patys naciai nebuvo vien organizatoriai ir stebėtojai. Einsatzgrupės C vadas raportavo iš Lvovo: „*Apie 7000 sušaudė slaptoji policija, atkeršydama už nežmoniškus žiaurumus*“ (p. 72). Ten veikusios einsatzkomandos narys Felixas Landau rašė dienoraštį, kurio ilgos ištraukos skelbiamos knygoje. 1941 m. liepos 2 d. popietę į Lvovą atvykęs dalinys iškart buvo pristatytas šaudyti žydų. Landau skaičiavimu, tą dieną sušaudyta 500 žmonių, aiškinant, kad taip atsilyginama bolševikams, kurie „žudė net vaikus“. Landau dienoraštyje pabrėžia, kaip siaubinga „šaudyti beginklius žmones, net jei jie yra žydai“ (p. 73). Kai po poros dienų su draugais išėjo pasivaikščioti po Lvovą, pamatęs tai, ko „beveik neįmanoma aprašyti“. Gatvėmis slinko baisiai sužaloti, žaizdoti, kruvini, smėlėti žmonės. „*Susižvalgėm ir visi pagalvojom tą patį – tie žydai išsiropstė iš duobių, kuriose buvo užkasti*“ (p. 73).

Panašūs dalykai dėjosi ir kituose Ukrainos miestuose, užimtuose 1941 m. vasarą. Žudė patys vokiečiai, vyko jų suorganizuotos „spontaniškos“ žudynės. Apie tai dienoraščiuose pasakoja ir eiliniai, ir generolai. Vermachto generolas Otto Korfesas liepos 3 d. rašė: „*Matėme tranšėjas 5 metrų gylio ir 20 m ilgio. Jose gulėjo vyrai, moterys, vaikai. Daugiausia žydai.*“ Kijeve, Babin Jaro (ukr. Бабин Яр) griovoje, per dvi rugsėjo dienas egzekutoriai, vadovaujami buvusio architekto Pauliaus Blobelio, nužudė 34 tūkstančius žmonių. Žudynės tęsėsi tol, kol Ukrainoje neliko naciams pasiekiamų žydų.

Kai paskui vermachtą į Kauną įžengė priešakinis einsatzgrupės A padalinys, iškart imta organizuoti „spontaniškas“ atakas prieš žydus. Rhodesas apie tai pasakoja, remdamasis pranešimais iš Berlyną. Juose rašoma, kad atvykę į Kauną naciai rado keturias dideles ginkluotų lietuvių grupes, kovojusias su atitraukiančiais sovietais (p. 46). Raportuojama, kad SS priešakinis būrys, vykdydamas instrukcijas, siekė savo tikslams panaudoti lietuvius, tačiau tai padaryti nebu-

vo paprasta. Tada esesininkai susisiekę su ankstesnių laikų bendradarbiu žurnalistu Algirdu Klimaičiu. Raportuose rašoma, kad birželio 25 d. naktį nacių suorganizuoti lietuviai padegė keletą sinagogų, sudegino 60 namų „žydų kvartale“ (kalbama apie Vilijampolę), suiminėjo, žudė žydus, plėšė jų namus (p. 49). Vermachto pulkininkas tvirtino matęs „kolonas iš 40–50 vyrų, moterų, vaikų, kurie buvo išvaryti iš savo namų ir ginkluotų civilių vedami gatvėmis“.

Atvykusi į Kauną vermachto 16-osios armijos kepėjų komanda įsikūrė kažkur miesto centre, senuose barakuose, ir ėmė kepti duoną. Netrukus puskarininkiui vairuotojas pranešė, kad visai šalia mušami žydai. Kepėjai išėjo pasižiūrėti. Vienmarškiniai civiliai daužė žydus. To puskarininkio teigimu, viską stebėjo daugiausia vokiečių kareiviai, bet pasitaikė ir civilių. Buvo nužudyta 15–20 vyrų. Juos patraukus, nuplovus kraują, atvaryta kita tokia pati grupė. Vėl prasidėjo tas pats. Vienas grenadierius, jau anksčiau stebėjęs žudynes, kepėjams paaiškino: „*Tuos žydus mieste sulaikė ir atvedė lietuviai. Žudynes vykdo neseniai paleisti kaliniai.*“ Remdamasis liudijimais, knygos autorius daro išvadą: „*SS išleido žiaurius nusikaltėlius iš kalėjimo ir pristatė juos žudyti žydų, kad parodytų, neva „pogromas“ kilęs spontaniškai*“ (p. 47).

Rhodesas cituoja ir Julijų Vainilavičių, atsitiktinai mačiusį viską nuo pradžios iki pabaigos. Jo teigimu, po žudynių atvyko sunkvežimiai, į kurių sukrovė ir išvežė lavonus.

Pirmajame pasauliniame kare dalyvavęs pulkininkas, pamatęs susirinkusią minią ir priėjęs artyn, išvydo, jo žodžiais tariant, „*ko gero, klaikiausią vaizdą iš visų, kokius teko matyti per abu karus*“. Bandė fotografuoti, kelis kadrus padarė kariuomenės fotografas, bet aparatą iškart atėmė netoliese sukinėjęs SS karininkas, parodydamas, kokios „spontaniškos“ tos pirmosios viešos žudynės (p. 48).

Pateikiama ir kita pasakojimuose apie Lietūkio garą dažnai minima detalė. Esą vienas žudikas, pastvėręs armoniką, užgrojo Lietuvos himną. Sunku tuo patikėti, tačiau toks tvirtinimas plinta po platųjį pasaulį. Neaišku, iš kur minėtas vokiečių fotografas galė-

jo žinoti „Tautiškos giesmės“ melodiją? Niekas daugiau netvirtina, kad būtų buvęs grojamas himnas. Nustatyta, kad iš tikrųjų buvo grojama, tik neaišku, kokia melodija. Beje, knygoje yra ir daugiau epizodų, kai po žiaurių žudynių koks nors muzikalus galvažudys „pašėlusiu tempu“ užplėsdavo populiarią dainušką.

Birželio 30 d. einsatzkomanda 1b iš Kauno raporto: „Per pastarąsias tris dienas lietuvių partizanų grupės jau nužudė kelis tūkstančius žydų“ (p. 50).

Pirmosiomis okupacijos dienomis į 7 fortą suvaryta šimtai vyrų, moterų ir vaikų. Čia jie kelias paras buvo laikomi be vandens, be maisto. Juos saugojo ginkluoti lietuviai. Liudytojų teigimu, liepos 4 d. žmonės buvo išvesti iš forto į lauką. Į juos nuo šlaitų sargybiniai atidengė ugnį. Tačiau staiga liovėsi. Tuo pat metu pasirodė keletas „aukšto rango“ Lietuvos kariuomenės karininkų. Žydams, tarnavusiems Lietuvos kariuomenėje, nurodyta eiti prie vartų. Nuvedę į Kauno centrinių kalėjimą, patikrino informaciją apie jų tarnybą, tada paleido. Forte likusius vyrus 1941 m. liepos 6 d. sušaudė. Pasak Rhodeso, liepos pirmąją savaitę 7 forte nužudyta apie 1500 žmonių (p. 52).

Stahleckeris pranešime į Berlyną rašė, kokia puiki idėja pogromus organizuoti taip, kad nesimatytų SS vaidmens, nepritraukiant tam tikrų vokiečių visuomenės sluoksnių dėmesio. Sudarytas įspūdis, kad vietiniai žmonės patys ėmėsi žudynių – esą „tai natūrali reakcija į dešimtmečius trukusių priespaudą ir komunistų neseniai vykdytą terorą“. Beveik pažodžiui pakartojo instrukcijas, kurias gavo, išvykdamas į Rytus. Tie patys nurodymai pakartoti ir 1941 m. birželio 29 d. telegramoje iš Berlyno: „Okupuotose teritorijose anti-komunistiniams ar antisemitiniams elementams neturi būti trukdoma. Priešingai, jie turi būti skatinami, tačiau nepaliekant pėdsako, tada tie vietiniai „veikėjai“ vėliau negalės sakyti, kad jiems buvo liepta arba pasiūlyta politinių nuolaidų“ (p. 52).

Pats dr. Stahleckeris patvirtina, kad pirmąsias žudynes organizavo jo pavaldiniai. Tačiau kodėl nacių užimtose teritorijose žmonės apskritai sutiko dalyvauti tuose „nešvariuose SS darbuose“? Atsakydamas į šį klausimą, Rhodesas daugiausia dėmesio skiria „komu-

nistų vykdytam terorui“. Stahlecheris irgi rašė, kad pirmieji jo talkininkai buvo tie, „kurių artimieji nužudyti ar ištremti į Rusiją“.

Trėmimai, vykdyti likus kelioms dienoms iki vokiečių antpuolio, „apnuodijo žydų ir lietuvių santykius“. Sukrėsti lietuviai dėl to dažnai kaltino „žydų bolševikus“, nors, kaip šiandien jau žinoma, tarp 1941 m. birželio tremtinių neproporcingai didelę dalį sudarė Lietuvos žydai. Pavyzdžiui, iš Jurbarko ištremta į Sibirą apie 60 žmonių, tarp jų 29 žydai. Knygoje pateikta ir NKVD tautinė sudėtis – Lietuvoje iš 279 aukščiausių karininkų 148 buvo rusai, 111 – lietuvių ir keletas žydų. Tokius pačius ar labai artimus skaičius yra nustatę ir Lietuvos istorikai. Aišku, 1941 m. birželį tos statistikos niekas nežinojo, jeigu ji ir būtų buvusi žinoma, vargu ar tai būtų ką nors pakeitę. Ne skaičiai lemia visuomenės nuotaikas. O karo išvakarėse jos nieko gero nežadėjo. Tą patvirtina ir dviejų Kauno žydų intelektualų pokalbis birželio 22-osios naktį – Williamas Mishellis ir jo draugas Nahumas Shohamas svarstė, kas dedasi: „Mūsų pokalbis neišvengiamai pakrypo prie deportacijų. Tai jaudino mus, nes tos deportacijos Lietuvos visuomenėje staiga sukėlė nežmonišką įtampą ir antisemitinius jausmus“ (p. 54).

Vilnių vokiečiai užėmė birželio 24 d. Sostinėje masinės žydų žudynės, Rhodeso teigimu, prasidėjo po to, kai liepos 2 d. atvyko einsatzkomanda. Stahlecheris viename iš pirmųjų pranešimų rašė: „54 žydai likviduoti liepos 4 d., o liepos 5 d. – dar 93. [...] Žudynių vieta einsatzkomando 9 pasirinko Panerius, šalia geležinkelio linijos“ (p. 65).

Vermachto dalinio, apsistojusio netoli Panerių, raštininkas ir du vairuotojai vėliau liudijo matę žydų, vien vyrų su mažais lagaminais, ryšulėliais rankose kolonas, kurias į Panerius varė ginkluoti civiliai. Jiems buvo sakoma, kad vyksta į darbus, o kad nekiltų abejonių, liepdavo pasiimti reikalingų daiktų: „Aukos negalėjo įsivaizduoti (kas gi galėtų?), kokias masines skerdynes suplanavo vokiečiai“ (p. 65).

Žydus į duobes varė ginkluoti civiliai. Vienas vyras sustojo prie duobės ir švaria vokiečių kalba paklausė: „Ko norit iš manęs? Aš tik senas vargšas kompozito-

rius.“ Aukas privertė nusirengti. Sargybiniai knaisiojosi po jų rūbus.

Tie trys atsitiktiniai liudytojai apie valandą stebėjo, kas vyksta. Vėliau pasikalbėjo su ginkluotais civiliais lietuviais. Kitą dieną vairuotojas su draugu nutarė dar kartą apžiūrėti žudynių vietą. Tarp duobių vaikštinėjantis SD karininkas sušuko: „*Neikit artyn!*“ Kareiviai paaiškino: „*Mes čia jau viską matėm.*“ Netoliese stovėjo arkliais kinkytas vežimas, jame sėdėjo kitas SD karininkas ir du puikiai apsirengę žydai: „*Atrodo, jie buvo svarbūs aukštuomenės asmenys*“ (p. 67). Tiedu inteligentiški vyrai išlipo iš vežimo. Abu drebėjo: „*Matyt, žinojo, kas jų laukia.*“ Karininkas, ginkluotas automatu, liepė stoti ant duobės krašto ir nušovė juos į pakaušius.

Tų žiaurumų sukrėsti, vairuotojas ir jo draugas svarstė: „*Kas bus, jei pralaimėsime karą ir turėsime už visa tai atsakyti?*“ (p. 67).

Liepos 13 d. pranešime iš Vilniaus į Berlyną raportuojama, kad instrukuotas lietuvių ypatingasis būrys, kuriam priklauso 150 žmonių. Kasdien likviduojama po 500 žydų. Apie „460 000 rublių grynaisiais, daug vertybių, priklausiusių sunaikintiems žydams, konfiskuota kaip Reicho priešų nuosavybė“ (p. 67).

Himmleris liepos pradžioje nusprendė pasižiūrėti, kaip sekasi jo pavaldiniams, todėl šarvuotu traukiniu, jo garbei pavadintu „*Heinrich*“, leidosi su palyda į inspekcinę kelionę. Pirmiausia aplankė Augustavą ir Gardiną. Susierzino, atseit padaryta per mažai, nors žydai buvo šaudomi šimtais. Gardine jau pirmosiomis okupacijos dienomis nužudyti visi bendruomenės lyderiai. 1941 m. liepos 8 d. Himmleris pasiekė Balstogę. Prieš pat SS reichsfurerio vizitą einsatzkomanda 700 žydų suvarė į pagrindinę sinagogą ir padegė, toliau vykdydama masines egzekucijas. Bet Himmleris vis tiek buvo nepatenkintas, liepos 11 d. surengė pasitarimą, kuriame dalyvavęs pulkininkas leitenantas Maxas Montua pasirašė įsakymą, nurodymas: „2. Egzekucijos turi būti vykdomos atokiau nuo miestų, kaimų ir kelių. Kapai sulyginami [...]. Draudžiu fotografuoti ir stebėti. Egzekucijos ir palaidojimo vietos negali būti viešos.“ Pirmosiomis okupacijos savaitėmis visose okupuotose teritorijose, taigi ir Lietuvoje (Kaune, Gargž-

duose, Kretingoje, Jurbarko, kitur) pogromai, žudynės vykdavo, matant civiliams liudytojams. Himmleris iškart suprato, kad toks viešumas naciams pavojingas.

Trečias minėto įsakymo punktas įpareigojo vadus rūpintis pavaldinių, dalyvaujančių „*akcijose*“, psichikos būkle. Beginklių žmonių, moterų, vaikų, senelių, psichikos ligonių žudynės sukeldavo problemų net kiečiausiems galvažudžiams – jie vemdavo, palūždavo, skųsdavosi, kad sutriko miegas, potencija, kai kurie nevalingai raudavo ar drebėdavo. Pasitaikydavo, kad iš miegų pašokęs esesininkas imdavo šaudyti į visas puses. Net išskirtinai užkietėjęs Jägeris ir keli jo lygio vadai po tokios tarnybos atrodė reikalingi „*gydytojų priežiūros*“. Dešimtys egzekutorių atsidūrė specialiose psichiatrijos klinikose.

Daug karininkų, Pirmojo pasaulinio karo veteranų, tvirtino niekad anksčiau nematę tokių baisių. Zonderkomandai 4a vadovavęs Paulius Blobelis, aname kare apdovanotas I laipsnio Geležiniu kryžiumi, pasak jo pavadootojo Häfnerio, irgi „išsiderino“ – „nerišliai kalbėjo“, atrodė visiškai praradęs protą, grasino nušauti karininkus. Iškviesto gydytojo apžiūrimas vis siekė pistoleto. Blobelis, paguldytas į ligoninę Liubline, gydėsi visą liepą, bet grįžęs į rikiuotę, vėl vadovavo žudynėms.

Baisų sukrėtimą patirdavo žudynes atsitiktinai pamatę žmonės. Rezervistų (tai po sužeidimų pasveikę kariai) dalinys Umanėje gavo nurodymą saugoti oro uostą. Jie nežinojo, kad 1941 m. rugsėjo 16 d. suplanuota ten nužudyti apie 20 000 vietinių žydų. Nepakeldami to šurpau vaizdo, dalis kareivių paliko pozicijas, pasitraukė iš postų. Du dėl pakrikusios psichikos iškart nugabenti į ligoninę Lvove. Penki tapo „visiškai neįgalūs vykdyti kokias nors pareigas“ (p. 175). Du karius gestapas areštavo už tai, kad tarp savo daiktų siuntė į Vokietiją žudynių nuotraukas.

Einsatzgrupės A viename iš pranešimų rašoma: „Po pirmosios šaudymų bangos, paaiškėjo, kad vyrai, ypač karininkai, nesusitvarko su kilusiais sunkumais. Pakrikus nervams, ima girtauti, suserga psichikos ligomis, pavyzdžiui, padaugėjo savižudybių, kiti palūžo, visiškai prarado savikontrolę, net šaudydavo aplink save, kur pakliūva“ (p. 197). Išleistas įsakymas, jei „kas jaučiasi

negalintis įveikti streso, privalo raportuoti aukštesniam karininkui. Tokie bus atleisti nuo tų pareigų ir perkelti į kitą tarnybos vietą“. Tačiau to pasiekti ne daug kam pavykdavo. Rhodesas išskirtiniu laiko atveju, kai jaunas teisininkas, SS karininkas, atvykęs į Vilnių ir pamatęs, kokia tarnyba jo laukia, kreipėsi į savo vadą Filbertą: „*Aš negaliu to daryti*“. Tas pagailėjo jaunuolio sielos, skyrė lengvesnę užduotį, bet prigrasino: „*Niekam nesakyk to garsiai!*“ (p. 273).

Himmleris 1941 m. liepos 25 d. einsatzgrupėms įsakė „*iš ukrainiečių, estų, latvių, lietuvių ir baltarusių atrinkus patikimus antikomunistinius elementus*“, sudaryti specialius pagalbinius dalinius. Sutelkta daugiau kaip 33 tūkstančiai „pagalbininkų“.

1941 m. liepos 29 d. radijo pranešime einsatzgrupėms nurodyta: „*Visi žydai [vyrai] turi būti sušaudyti. Sukiškite moteris į pelkes*“ (p. 132). Tą pačią dieną Himmleris atskrido į Kauną (p. 133).

Obergruppenfuhreris Friedrichas Jeckelnas (apie jį knygoje ypač daug rašoma), vadovavęs akcijoms Ukrainoje, įsakė nužudyti visus Vakarų Ukrainos žydus, išskyrus tuos, kurie reikalingi darbams.

1941 m. rugpjūčio 15 d. būdamas Minske, Himmleris nutarė „gyvai“ pasižiūrėti, kaip vykdomos egzekucijos. Yra išlikę detalūs grupenfuhrerio Karlo Wolffo vadovaujamos einsatzgrupės B karininkų Bach-Zelewskio, Otto Bradfischio, Nebe's liudijimai. Pasak Wolffo, reichsfuhreris jam asmeniškai prisipažino iki tol nematęs tokių dalykų (p. 182). Tardomas Bradfischas tvirtino paklauses Himmlerio: „*Kas prisiima atsakomybę už masines egzekucijas*“. Tas griežtai atsakė: „*Tai Hitlerio, Vokietijos vyriausybės vyriausiojo fuhrerio, įsakymas ir turi įstatymo galią*“.

Kai prie duobės buvo atvartyta daug jaunų, suvargusių vyrų, reichsfuhreris tarp jų pamatė dvidešimtmetį vaikina – šviesus, mėlynakis, jis buvo visai nepanašus į žydą. Prasidėjo visiems girdėjusiems įstrigęs pokalbis:

– Ar tu žydas? – Taip. – Ar abu tavo tėvai žydai? – Taip. – Gal tarp tavo protėvių buvo ne žydų? – Ne, – atsakė vaikinai. – Tada net aš negaliu tau padėti, – baigė apklausą Himmleris. Visiems atrodė, kad žudynės jį sukrėtė – baisiai nervinosi, išbalė kaip varškės sūris,

negalėjo nustovėti vietoje. Reichsfuhrerio akys bėgiojo, pasigirdus salvei, žvilgsnis smigdavo žemėn. Kai egzekutoriai šovė nepakankamai taikliai, o sužeistos moterys parkrito, Himmleris ėmė rėkti: „*Nekankinkit tų moterų! Ugnis! Paskubėkit, nušaukit!*“

Bach-Zelewskis tvirtino prašęs Himmlerį persvarsyti įsakymą dėl masinių žudynių, nes dalyvavimas tokiose „*akcijose pražudys*“ karius: „*Juk jie nepamirš to iki gyvenimo pabaigos! Taps neurotikais ar žvėrimis!*“

Bet Himmleris pavaldiniams atkirto, kad įsakymus reikia vykdyti nesvyruojant, neklausinėjant. Žinoma, jam nesinorėtų, kad kas nors jaustų malonumą žudydamas, bet jie yra kareiviai ir vykdo įsakymus, todėl jų sąžinės tai neturėtų slėgti. Prieš Dievą ir fuhrerį tik jis vienas, t. y. Himmleris, atsakingas už tai, ką būtina padaryti.

Netrukus pradėta naudoti ne tokius „*personalius*“ žudymo būdus. 1941 m. pabaigoje atsirado dujų kamerų. Einsatzgrupės gavo „*gazvagenus*“.

Kad žudynės rengtos aukščiausiosios vadovybės įsakymu, nuolatos kartojo ir kiti vadai. Niurnberge teisiamas Erichas Naumannas sakė ta tema kalbėjęs su Heydrichu, kuris susierzinęs atšovė: „*Tai aiškus fuhrerio nurodymas. [...] Jis gali būti suprantamas tik viena reikšmiškai ir kuo tiksliau vykdomas. Visi žydai, vyrai ir moterys, visi čigonai ir visi komunistų pareigūnai patenka po šiuo Hitlerio nurodymu*“. Po to pridūrė: „*Čia nėra diskusijų. Įsakymai privalo būti vykdomi*“ (p. 268).

Gestapo vadas Hermannas Mülleris 1941 m. rugpjūčio 1 d. einsatzgrupei vadams Stahleckeriui, Nebe'ui, Raschui ir Ohlendorfui nusiuntė radiogramą: „*Fuhreris yra nuolat informuojamas apie einsatzgrupei darbą Rytuose*“. Įsakė „*vizualinę medžiagą ta specialia tema, pavyzdžiui, nuotraukas, siųsti pačiu sparčiausiu būdu*“ (p. 145).

Jägeris 1941 m. gruodžio 1 d. slaptame raporte rašė, kad „*išspręsti žydų problemą*“, sunaikinti visus Lietuvos žydus, net ir gyvenusius didžiuosiuose Vilniaus, Kauno, Šiaulių getuose, ketinęs dar 1941 m., ir tai nebuvo vien „ketinimas“ – antai Šiaulių gebietskomisaras Hansas Gewecke rugsėjo 3 d. gavo Jägerio nurodymą likviduoti visus miesto žydus. Tačiau to pavyko išvengti, nes didžiųjų getų sunaikinimui „*griežtai pasipriešino civilinė valdžia (reichskomisaras) ir kariuomenė*“. Os-

tlando, kuriam priklausė ir Lietuva, reichskomisaras Heinrichas Lohse nenorėjo, kad galintys dirbti, todėl labai reikalingi žydai būtų „sukišti į pelkes“.

Einsatzgrupės A vadas dr. Stahleckeris 1941 m. rugpjūčio 6 d. pranešime į Berlyną rašė, kad dėl tokios reichskomisararo nuostatos praleista „*beprecedentė galimybė radikaliai išspręsti žydų klausimą Rytų regionuose*“. Vis dėlto pirmaisiais karo mėnesiais Lohse's pozicija laikinai „laimėjo“ (p. 163). Einsatzgrupės A kontroliuojamoje teritorijoje provincijos žydai buvo sunaikinti, tačiau didžiuosiuose miestuose getai išliko.

1941 m. rudenį einsatzgrupės spartino žudynes, Berlynui nusprendus, kad žydai iš Vokietijos ir kitų Vakarų šalių bus siunčiami į Rytus. Kalbama apie 150–250 tūkstančių žmonių. Todėl reikėjo „*atlaisvinti vietą*“. Vermachtas prašė palaukti, nes šimtai ešelonų užkims geležinkelius, apsunkins kariuomenės, artėjančios prie Maskvos ir Leningrado, aprūpinimą. Hitleris tokiems „nesusipratėliams“ 1941 m. spalio 10 d. pareiškė: „*Žydai yra mūsų prioritetas virš visų kitų reikalų*“ (p. 221).

Siekiant paspartinti žudynes Latvijoje, į Rygą su visu štabu 1941 m. lapkričio 5 d. perkeltas Jeckelnas, iki tol sėkmingai „tvarkęsis“ Ukrainoje. Obergruppenfiureris pakeliui užsuko į Berlyną. Himmleris liepė jam skubiai susidoroti su Rygos žydais, nes ten reikės perkelti Reicho žydus (p. 249). Po karo Jeckelnas liudijo gavęs Himmlerio nurodymą: „*Pasakyk Lohse'ui, kad tai mano įsakymas, taip pat fiurerio noras*.“

Jeckelnas, atvykęs į Rygą, ėmė vykdyti, kas įsakyma. Žudynių vietą parinko Rumbuloje, netoli jūros. SS untersturmfieriui Ernstui Hemickeriui nurodyta organizuoti, kad būtų iškastos duobės 25 tūkstančiams žmonių. Šešias didžiules duobes 3 dienas kasė 300 rusų belaisvių (p. 250).

Jeckelnas surengė instruktažą, apie kurį išliko daugybė liudijimų: „*Dalyvauti sušaudyme yra patriotinė pareiga*.“ „*Vengimas dalyvauti yra atsisakymas atlikti karo prievolę, prilygstantis dezertyravimui*.“ Net karininkai, „*neturintys specialių užduočių, privalo būti prie duobių kaip stebėtojai*.“

Teritorijos perimetrą saugojo kulkosvaidininkai, jei aukos bandytų bėgti. Prie duobių sustatytos medinės

dėžės, į kurias turėjo būti kraunamos vertybės, iš aukų atimtos prieš mirtį. Tūkstančius varė prie duobių kaip ir Babin Jare. Sužeistuosius pistoletų šūviais pribaginėjo asmeniniai Jeckelno sargybiniai. Egzekutoriai nuo duobių pasitraukdavo tik tam, kad pakeistų apkabas.

Jeckelnas, aukštieji SS, SD ir policijos pareigūnai stebėjo žudynes. Ostlando reichskomisaras Lohse irgi kurį laiką turėjo būti kartu. Stahleckeris prisistatė net iš Leningrado fronto (p. 255).

Kaip dažnai būna, atsirado ir atsitiktinių liudytojų. Vermachto inžinierius, inspektuodavęs tiltus, išgirdęs šaudymą ir aimanas, apie matytas baisybes parašė žmonai, o savo vadovybei įteikė raportą, kuris pasiekė net admiralą Williamą Canarį, Vokietijos karinės kontržvalgybos vadą. Susitikęs su fiureriu, Canaris apie tai užsiminė, bet Hitleris reagavo šaltai: „*Jūs darotės minkštas, pone! Aš privalau tai padaryti, nes po manęs niekas kitas to nepadarys!*“ (p. 256).

Baigiantis 1941-iesiems Latvijos sostinėje vietinių žydų neliko. Į Latviją važiavo ešelonai su Vokietijos ir kitų Vakarų šalių piliečiais. Jų laukė toks pats likimas.

Dėl Vokietijos žydų likvidavimo Latvijoje esama neaiškumų. Atseit Jeckelnas gavęs nurodymą jų nežudyti, bet kažkodėl to nepaisė, kaip ir Jägeris, į kurio rankas pateko 5 ešelonai žydų, kuriuos planuota „perkelti“ į Rygą. Himmleris, sužinojęs, kad Reicho žydai irgi šaudomi, išsikvietė Jeckelną. Jiedu susitiko 1941 m. gruodžio 4 d., tačiau Jeckelnui grįžus į Rygą, Vokietijos žydų „nesankcionuotos“ žudynės tęsėsi, o pats obergruppenfiureris nebuvo už tai nubaustas, priešingai – paaukštintas.

1941 m. pabaigoje–1942 m. pirmojoje pusėje likviduoti getai ir Baltarusijoje. Generalinis komisaras Kube pranešime Lohse'ui 1942 m. liepos 31 d. detalai informavo: „*Per pastarąsias kelias savaites [panaudojant gazvagenus] likviduota apie 55 000 žydų. Minsko regione žydai visiškai išnaikinti be neigiamo poveikio darbo pajėgumams. [...] Lydoje likviduota 16 000 žydų, Slonime – 8 000*.“ Sušaudyti ir Vienos, Brūno, Bremeno ir Berlyno žydai, kurie, „*vadovaujantis fiurerio nurodymais, atsiųsti į Minską 1941 m. lapkričio mėn.*“ (p. 308).

1942 m. spalio 27 d. Himmleris įsakė sunaikinti paskutinį didelį Baltarusijos getą Pinske. Lapkričio

1 d. prie duobių suvaryta 26 200 žmonių. Lietuvoje Vilniaus getas veikė iki 1943 m. rugsėjo, Kauno ir Šiaulių – iki 1944 m. vidurvasario.

Einsatzgrupė A, pagal jos pačios raportus, Baltijos šalyse nužudė 249 421 žmogų. Rytuose nužudyta daugiau kaip 1 300 000 žydų (p. 310).

Jei surinktume visą informaciją apie Lietuvą, išeitų nemaža knyga. Tačiau toks atskyrimas padarytų žalą bendram supratimui, nes neįmanoma tų įvykių adekvačiai suvokti, ignoruojant kontekstą, kas vyko Estijoje, Latvijoje, Baltarusijoje, Ukrainoje ar kitur.

Rhodesas, aptardamas Lietuvos žydų tragediją, nė karto nepamini Juozo Ambrazevičiaus ar kitų Lietuvos laikinosios vyriausybės, veikusios iki 1941 m. rugpjūčio 5 d., narių. Kodėl? Gali būti, kad jų vaidmens žydų žudynių byloje jis neižvelgė arba jo turimi gausūs šaltiniai apie tai nieko reikšminga nesako. Tačiau galima net neabejoti, kad Vokietijos, JAV, Didžiosios Britanijos, Švedijos, Vatikano archyvuose esantys dokumentai, įvairūs pranešimai, Trečiojo Reicho specialiųjų tarnybų susirašinėjimai, kai pagaliau juos ištirsime, atskleis, kaip okupantai vertino LLV laikyseną dėl represijų, taikomų žydams.

Richardo Rhodeso pasakojimas rūstus, jį perskaičius norisi pakartoti talpius Nobelio premijos laureato Elie'o Wieselio žodžius: „*Tai svarbi ir neįtikėtina stipri knyga.*“ Būtina pridurti, kad tai ir labai korektiška knyga – čia nėra jokių manipuliacijų skaičiais, procentais ar niekuo nepagrįstų spekuliacijų, kurios mūsų laikais skambiai vadinamos „inovatyviomis“ įžvalgomis.

Be abejo, knygos „Mirties viešpačiai“ vertimas į lietuvių kalbą sukeltų ne mažiau piktą Rusijos reakciją, negu sukėlė 2011 m. išversta Timothy'o Snyderio studija „Kruvinos žemės: Europa tarp Hitlerio ir Stalino“. Tokio lygio veikalai „nederą“ su Rusijos ir visokio plauko „antifašistų“ peršamais naratyvais.

Skačiau Rhodeso knygą ir svarsčiau, ar buvo įmanoma išvengti to, kas įvyko. Visais laikais gali atsirasti ir atsiranda baisių idėjų. Bet XX a. tos idėjos susijungė su modernios valstybės galimybėmis, ir tai lėmė šiuropias milijonų žmonių žudynes. Knygos autorius priemen, kad tokia „jungtis“ įvyko ne vien Vokietijoje.

Daugelis aukšto rango SS karininkų teismuose ir kitomis aplinkybėmis teisinosi negalėję nevykdyti fiurerio įsakymų, kad ir kokie žiaurūs jie būtų. Vis dėlto vienas kitas bandė smurtą bent kiek pristabdyti, antai pulkininkas Groscurthas stengėsi išgelbėti pasmerktus vaikus, bet SS buvo aukščiau už vermachtą, nes arčiau Hitlerio.

Tai, kas amžininkams atrodė neįmanoma, šiuolaikiniai istorikai laiko visai lengvu dalyku: „*Tokio masto žydų genocidas Lietuvoje ir kitose nacių okupuotose šalyse galėjo įvykti ne tik ir net ne tiek dėl to, kad jį vykdė ir jame vienu ar kitu mastu dalyvavo tų visuomenių mažuma, o ir dėl to, kad dauguma ir kai kurios itin svarbios jos dalys su tuo sutiko ir tam nė kiek nesipriešino. Nors – ir tai yra esminis dalykas – galėjo tai daryti.*“*

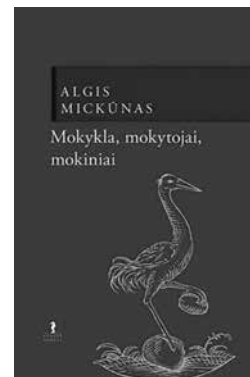
Pasirodo, „Lietuvoje ir kitose nacių okupuotose šalyse“ užkirsti kelią baisiausioms XX a. skerdynėms galėjo paprasti, neginkluoti civiliai! Galėjo sustabdyti Jeckelną, Blobelį, Jägerį, neleisti naciams likviduoti Rygos, Minsko, Pinsko, Kauno ar Vilniaus getų. Jei tardomas Jägeris, Blobelis, Jeckelnas ar bet kuris kitas egzekutorius būtų pareiškęs, kad „Lietuvoje ir kitose nacių okupuotose šalyse“ tiek daug žydų nužudyta todėl, kad okupuotų šalių civiliai nepasipriešino einsatzgrupėms, „nors galėjo tai padaryti“, prokurorai, ko gero, būtų paskyrę papildomą ekspertizę tų žudikų psichikos būklei įvertinti. Tokios ekspertizės neprireikė, nes absoliučiai aišku, kad civiliai neturėjo jokios galimybės pasipriešinti galingai Trečiojo Reicho naikinimo mašinai. Tačiau šiais „kūrybinių industrijų“ laikais tokie išvedžiojimai nebestebina. Dabar daug gudruolių „žino“, kas ir kaip turėjo ir netgi galėjo elgtis prieš 80 metų. Tokie praeities „išradinėjimai“ dabar vertinami kaip „inovatyvūs“, „pilietiški“ ir „drąsūs“. Perspektyvi pozicija.

Karo laikų istorija teberašoma. N greit bus padėtas taškas. Tačiau akistatos su tiesa neišvengs niekas. ■

* <https://www.lrytas.lt/lietuvosdiena/aktualijos/2020/09/14/news/kaip-ivyksta-holokaustas-istoriko-verdiktas-atsakingi-ir-nepasipriesine-i-dalis--16326513/>

IEŠKOKIME TIESOS, UŽUOT SIEKĘ PERGALĖS

Ar mokytojai taps Sokrato sekėjais?

Keista skaityti knygas apie pedagogiką, kai pats esi jau pasitraukęs iš mokyklos. Bet vis dar tenka būti šalia. Perskaičiau leidyklos *Versus aureus* jau senokai (2014) išleistą, bet nė kiek nepasenusią iškilus lietuvių išeivijos filosofo, Ohajo universiteto profesoriaus Algio Mickūno knygą „Mokykla, mokytojai, mokiniai“ ir apėmė liūdesys.

Pristatydamas knygą, Darius Kuolys rašo, kad reikia kalbėtis, „*jei norime iš tikrųjų permąstyti Lietuvos švietimo reikalus, ne formaliai, ne atmes-tinai tobulinti mokyklas ir mokymą, universitetus ir studijas*“. Taigi kviečiama permąstyti, kas iš esmės yra mokykla, ką ji reiškia tautos ir pavienių asme-nų gyvenimui. Gaila, šis kvietimas taip ir nebuvo išgirstas.

Knygoje aptariama mokymo esmė ir paskirtis, pa-sitelkiant senovės graikų, Apšvietos filosofus, šiuo-laikinę fenomenologiją ir hermeneutiką. Nusakomi mokytojo ir mokyklos vaidmenys, svarstoma, kaip išsaugoti asmens integralumą ir laisvę. Pasak auto-rius, mokymas – lavinimas, ugdymas, švietimas yra „*esminis žmogaus gyvenimo reikalas*“. Filosofas siekia išryškinti, kuo galėtų ir turėtų remtis mokymo me-nas. Svarbiausia atrama yra gyvenamasis pasaulis, neatmetant kultūros tradicijų, reikšmingų praeities

sąsajų su dabartimi. Mokytojo pareiga – remtis ben-dra gyvenimo patirtim, kurios neišsemia nė vienas mokomasis dalykas, nė viena mokslo sritis. Atsklei-džiant konkrečios disciplinos ryšius su gyvenamuoju pasauliu, atsiveria platesni akiračiai.

Taigi skatinamas atviras mokymas(is). Tačiau tokiame tarpusavio dialogui užtikrinti reikalingas pagarbus ir kilnus mokytojo santykis su mokiniais. Anot Kuolio, taip suprantant mokymą, „*mokyklos vaidmuo tampa išskirtinis, o mokytojui tenka ypa-tinga atsakomybė*“. Mickūnas irgi teigia, kad „*nuo mokytojo ir mokyklos priklauso bendruomenės lais-vė, tapatybė ir išlikimas*“. Profesorius klausia: nors „*gyvename laisvėje, bet ar tos laisvės sampratą turi-me iš lietuviškos žemės, iš lietuviško žodžio*“ (p. 230)? Laisvės esmė – leisti sau būti tuo, kas esi, o kitiems būti tokiems, kokie jie yra. Bet laisvė nereiškia savi-valės, kai galima daryti, ką užsimanysi, nekreipiant dėmesio į kitus, savo veiksmais suvaržant jų lais-vę. Šiuo atžvilgiu puikus Mickūno straipsnis „De-mokratijos etosas“, išspausdintas *Kultūros baruose* (2021, nr. 3 ir nr. 4).

Lietuvą apėmęs didžiulis nerimas dėl švietimo kokybės, mokytojų profesinio lygio, mokinių žinių nuosmukio. Tačiau toks susirūpinimas dažniausiai

reiškiamas ne *kritiškai pažvelgus*, kas iš esmės yra mokykla, ką ji reiškia tautai ir pavieniams asmenims, bet *a priori* kaltinant mokytojus nepakankamu pasirengimu. Savo ruožtu jie patys vien skundžiasi, koks nepakeliamas darbo krūvis, koks menkas jų atlyginimas. Mokytojai supranta mokymą tiesiog kaip amatą, „*nebeturintį reikšmės, nelabai reikalingą ir nuvertintą*“. Savivertės nesustiprina ir tai, kad jiems nuolat diktuojama iš viršaus, tą daro įvairios biurokratinės komisijos, vadinamieji ekspertai, švietimo ideologai. Mokytojas, praradęs savarankiškumą, praranda ir *autoritetą*, o jo darbas – *prestižą*. Mokymo menas susiaurėjęs iki technikos, iki griežtų taisyklių. Tikslas, kurio siekiama, yra elementarus – kad moksleiviai gerai išlaikytų egzaminus, jie nėra lavinami kaip asmenybės, kursiančios savo ir tautos ateitį. Filosofai nuo senovės laikų teigė, kad „*mokymas ir auklėjimas yra esminis žmogaus gyvenimo reikalas, net svarbesnis už ūkiškumą ir politiką*“. Tačiau būtina suprasti, *ką laviname ir koks lavinimo turinys*, ar juo siekiama, kad individas savarankiškai ugdytų savo tapatybę ir nusistatytų atsakingą santykį su bendruomene, su pasauliu (p. 13)?

Profesorius nagrinėja keletą pagrindinių fenomenų – tai *kalba, dialogas ir kultūrinimas*. Atveria įvairius, naujus ir net nenusėjus būdus, kaip spręsti svarbias mokytojų ir mokinių problemas, o tie būdai dažniausiai labai paprasti. Niekas neprieštaraus, kad mokytojas su mokiniais turėtų elgtis žmoniškai, asmeniškai, net kai aptaria temas, kurios nėra itin asmeniškos. Dar svarbiau mokinių darbus vertinti nešališkai. Tačiau ar visiems ir visada pavyksta tokių nuostatų laikytis? Ar priimtina tik viena iš alternatyvų – nuasmeninti visus ryšius ir dėstyti pagal autoritetų nubrėžtą liniją, ar atsižvelgti į kiekvieno mokinio savitumą, jo asmenybę?

Pradinėse klasėse atsiranda akademiniai reikavimai: mokoma skaityti, skaičiuoti, suteikiama šiek tiek istorijos, geografijos žinių, supažindinama su priklausymo bendruomenei principais. Gimnazijos klasėse ugdomas analitinis suvokimas, teorinis mąstymas, moksliškumas. Tačiau Mickūnas apta-

ria tuos esminius, pedagogikai svarbius fenomenus, kurie tiesiogiai susiję su egzistencinės patirties kaupimu. Jau senovės laikais buvo suvokta, kad žmogus gimsta kaip „*nebaigta būtybė*“, lengvai pasiduodanti instinktams. Todėl toks svarbus atsakingas auklėjimas. „*Žmogui prireikia daug metų, kad išmoktų tvarkytis su aplinka, išmoktų siekti, eiti, tarti žodžius, pasidirbti įrankius, apsirūpinti apranga ir pastoge*“ (p. 22). Tik lavindamasis žmogus susisaisito su pasauliu. Štai kodėl mokytojo darbas yra toks svarbus tiek bendruomenės, tiek pasaulio raidai.

Paklauskite, kuo čia dėtas Sokratas? Vakarų civilizacijos kūrėjai graikai puikiai suprato, kad tik išauklėtas žmogus galės darniai įsiliesti į piliečių bendruomenę, paremtą ne jėga, ne smurtu ar dievų baime, bet esminių dalykų suvokimu ir sąsajomis su kitais. Toks supratimas atvėrė graikų kūrybiškumą, žinių geismą, drąsą abejoti autoritetų teiginiais, suvokti įprastinių aiškinimų trūkumus ir lavintis toliau. Sokratas ragino bendruomenę remti ne tik atvirą, bet ir griežtą mąstymą, ne tik kritišką, bet ir kūrybišką dialogą, o kiekvieną pilietį – dalyvauti diskusijose, sprendžiant bendruomenės reikalus.

Sokratas tvirtino, kad be viešos mokymo erdvės žmogus iš esmės netampa žmogumi, todėl mokytojų užduotis yra garbingiausia, kilniausia, subtiliausia, o lavinimo veikla – užvis kūrybiškiausia. Sokratas skelbė: ieškokite tiesos, užuot siekę pergalės. Keiskitės nuomonėmis, bet stenkitės iškelti problemos esmę, o ne lukštus, atmeskite asmeninę tuštybę, neleidžiančią išgirsti kitų nuomonės... Sokratas tvirtina – vadovauti bendruomenei ir valstybei turi protingi, teisingi ir jautrūs žmonės, o tai nėra įgimta – tai išugdoma.

Knygos autorius irgi teigia, kad „*mokytojai yra svarbiausi bendruomenės asmenys*“. Asmuo, pasišventęs mokyti, nesiekia susikrauti turtų. Jis visų pirma jaučia *pasididžiavimą*, kad mokiniai tobulėja, siekia kilnių aukštų tikslų, o bendruomenė *pripažįsta* mokytojo vertę. „*Mokytojo turtas – tai ateities kartų įnašas į tautos ir žmonijos gerovę*.“ Tačiau tokį supratimą irgi reikia išsiugdyti. Kada mes to pasieksime? ■

PUIKYBĖ IR PRIETARAI

Mano būrimo salone *Dura necēssitas* apsilankęs visiems žinomas sociologas Gaidys susprogdino „Vilmorus“ sensacijos bombikę: „Visuomenės pasitikėjimo žiniasklaida balansas pirmą kartą per 23 metus tapo neigiamas!“ Kas galėjo pamanyti, kad šiuo atžvilgiu ją aplenks muitinė, policija, net bankai? Gaidžio plunksnas pešioti sušokę žurnalistai iškart gavo tiesų šio apklausų meistro atsakymą: „Liaukitės melavę apie mane, tada aš liausiuosi skelbti tiesą apie jūsų reitingus!“

Salono klientai mikliai susiskirstė į Gaidžio rėmėjus ir puolėjus. Vienas jam pritarė ypač karštai, guosdamasis, kad visai neseniai susidūrė su šlykščiomis žiniasklaidos manipuliacijomis, įžeidusiomis jo garbę ir orumą. Įžeistasis paporino tokią istoriją: gyvenimo būdo žurnale „Savaitgalis“ išsamiai aprašyta, kad antras pagal pinigines storį žmogus pasaulyje, toks Elonas Muskas, viešai prisipažino turintis ne tik daug turtų, bet ir Aspergerio sindromą, lai-

komą lengvesnės formos autizmu, kuris trukdo jam laisvai lieti emocijas, tačiau nė kiek netrukdyt užkariauti Marsą. O šalia įdėtas reklaminiis tekstas apie saugią ir veiksmingą pagalbą, užkietėjus viduriams, matyt, skirtas išimtinai lietuviams! Taigi esame diskriminuojami ne tik pagal amžių, lytį, kapitalą, socialinę sluoksnį, bet ir pagal ligas!

– Net pagal vaikų skaičių! – pasipiktino arši feministė. – Štai kažkokia Halima iš Malio išgarsinta visame pasaulyje, kad vienu ypu pagimdė 9 kūdikius, o aš turiu jų daugiau kaip 10 ir net ne nuo vieno vyro, bet esu niekam nežinoma!

– Vis dėlto žiniasklaida geba daryti ir visuomeniškai teigiamą poveikį. Štai labai išsamiai aprašė, kad Lenkijoje, kuri mėgsta tituluoti save Marijos žeme, popiežiaus gimtine, katalikybės bastionu, iš visų sekso bombomis vadintų lenkių didžiausią tarptautinę karjerą dėl didžiausių krūtų padarė ne kokia nors aktorė, ne striptizo šokėja, o vaikų dar-

želio auklėtoja Danuta! Iškart padidės šios kuklios profesijos prestižas! – džiaugėsi senyvo amžiaus sangvinikas.

– Vaikams šiais laikais į galvas kišamos visokios nesąmonės. Jie, būdami nebrandaus amžiaus, sužino, kad Tarzanas vaikščiodavo pusnuogis, Pelenė parsivilkdavo į namus vidurnakčiais, Pinokis neradonuodamas nuolat melavo, Aladinas įžūliai vogė arklius, Miegančioji gražuolė tingėjo net atsibusti, Betmenas lakstydavo 200 km per valandą greičiu, o Snieguolė gyveno net su 7 nykštukais! Argi po to verta stebėtis, kad vaikai neklauso tėvų? – pagiežingai liejo susirūpinimą pedantė marazmatikė.

– Iš horoskopo Avinams sužinojęs, kad savaitgalį mane erzins bei vargins kasdieninė rutina, darbai ir aplinkiniai, bet maloniai nuteiks diskusijos moralės temomis, nedvejodamas patraukiau į Vingio parką, kur vyko Didysis šeimos gynimo maršas, – pasigyrė kukli astrologijos auka.

– Avinams tą savaitgalį išpranašauta visai ne tai, o jausmų peripetijos, – užginčijo kitas skeltanagis. – Todėl aš, bandydamas jų išvengti, paklausiau išmincingo svajonių karikatūristo Jurkūno patarimo, kad „tvirtai ir neginčytinai apginti šeimą galima tik likus viengungiui“.

Avinams susigrūmus dėl pranašysčių tikslumo, pabudo kampe snūduriavęs Viktoras U. Dėl homofobiškų pasisakymų išmestas iš Europos Parlamento liberalų frakcijos, jis rado naują taikinį, pasak jo, Lietuvos valdžia piliečiams bruka „diskriminacinį avinų pasą“. Toks padėtis – baisus krizis. Plačiai pasisakęs šia aktualia susiaurintų Galimybių tema, žadėjo rengti nepaklusnumo akcijas bent jau Kėdainių agurkų laukuose. Tada didžiudamasis savimi konstatavo: „Vot, blin, psichologui, pabendravusiam su manim, pakriko psichika, narkologas prasigėrė, nors kalbinau jį to nedaryti.“

Su kuo čia dar taip nuoširdžiai paplepėjus?“

– Gaspadinė (Šimonytė) laiko tris Lietuvos kampas, gaspa-

dorius (Nausėda) – vieną, todėl Skvernelis ne veltui sako, kad kamuolys yra laisvesnėse Prezidento rankose, – nusuko kalbą į lankas flegmatikas. – Jo Ekscelencijos patarėjai moksliškai išaiškino, esą politika – tai pramogų verslas partiniams žmonėms, bet kartu priminė, kad seniausia yra prostitutės profesija, antra pagal amžių – vagies, o politiko specialybė susidariusi iš subtilaus dviejų pirmųjų mišinio. Todėl Prezidentas siūlys Gaidžiui surengti apklausą, ar nereikėtų piliečiams suteikti teisę iš Seimo išmesti tuos politikus, kurių kraujyje atsiranda pernelyg didelė pirmosios ir antrosios profesijos koncentracija.

– Šalin rankas nuo Seimo! Gražu, kai Gražulis netradiciniais būdais gina tradicines vertybes, kai Mazuronis konservatoriams siūlo sušokti mazurką, užuot kandžiojus Prezidento kulnus... Juk tai nuolatinis kadencinis serialas norintiems gardžiai pasi juokti! – šuktelėjo aiškus šizofrenikas.

– Pritariu kolegai! Atidžiai sekiau parlamentarų diskusijas, ar priimti rezoliuciją, remiančią Šeimos gynimo maršą, žavėjausi, kaip sklandžiai jos virto varžytuvėmis, kieno ilgesnis gyvenimas santuokoje. Jas be vargo laimėjo valstietis E. Jovaiša, turintis nepertraukiamą vedybinį 49 metų stažą.

Pakampėje vėl prisnūdęs ir vėl žvaliai atsibudęs Viktoras U. su visais paskubomis atsisveikino, nes vyksta į Šveicariją, kur Ciuricho universitetas renka savanorius vykdyti tarptautiniam mokslo projektui „Kelnaitės kaip įrodymas“. Bus išdalyta 2 tūkstančiai idealiai baltų ekologiškos medvilnės kelnaičių, kurias reikės užkasti į žemę ir kantriai laukti, kas iš to išeis... ■

Tiesiai iš kelnėto Marso lauko
Krescencija ŠURKUTĖ

KULTŪROS BARAI

2021. 5 (676)

DOMAINS OF CULTURE

THE MONTHLY JOURNAL OF CULTURE AND ART

editor-in-chief Laima KANOPKIENĖ

editorial address:

Latako st. 3. 01125 Vilnius, Lithuania

E-mail: info@kulturosbarai.lt

SUMMARIES

Kęstutis MEŠKYS. *Search for Metaphors of Our Time in the Context of Fake News.* Is it possible to regain a trust in Truth in the epoch of dismembering of values? Truth is foundation of human existence as well as their actions and sustainability of the world. The truth should be an image of our times as well as metaphor containing potential of a symbol (page 2).

Vytautas RUBAVIČIUS. *A New Ontology Of Latin America and Its Image in the Movie Avatar by James Cameron.* The author insists that civilizational imagination gets stronger everywhere. Neoliberal ideology is met by resistance as well as controversial and one-sided economic globalization. Neoliberal globalization has started to collapse and in „hybrid identities“ according to Nestor Canclini surfacing in Latin America (page 7).

Tomas KAVALIUSKAS. *Is There Anything Common between Catholic Church, Traditional Family and Istanbul Convention?* The essay discusses the standpoint of the Lithuanian Catholic Church, who together with the current President supports traditional family values and neglects the Istanbul Convention recently abandoned by Turkey itself. The author of the essay argues that if we read carefully the Convention, which is against violence and social prejudice against women regardless culture or religion, traditional heterosexual family women could perhaps benefit. He thinks that there is no contradiction between family values and the Convention, because honorable women and women rights are supposed to be a part of a family that is socially responsible (page 17).

Aloyzas STASIULEVIČIUS. *Eva Labutytė – a Source of Light.* Painter Aloyzas Stasiulevičius remembers no less important graphic artist and reconsiders their trip to Kaliningrad region in 1972 sharing his insights on her art and personality (page 22).

Julius KELERAS. *Eyes Full of Smoke. Short story* (page 24).

Rasa GEČAITĖ. *Metaphysics of Nature's Secrets.* About the exhibition of graphic art by Tatjana Kazimierienė in Vilnius Townhall (page 26).

Kazys SAJA. *Lithuanian Epos in Wood.* I don't know who was the first vernacular sculptor who provided an image of Pensive Christ. There are many such sculptures in Lithuanian countryside, however the writer

provides an essay about sculptors who created these images in Soviet times and remained dissidents (page 27).

Vilma DEČKUTĖ-ŽUKAUSKIENĖ. *Gentle Touch of Creativity.* 2021-ieji – are the year of Marija Gimbutas (1921–1994) in Lithuania and the world. UNESCO celebrates 100th anniversary of famous female archaeologist and anthropologist. On this occasion the author reminds how the work „YONI: In Memory of Marija Gimbutas“ by Japanese artist Tei Kobayashi found its way to Europe park (page 30).

Augustė MIKULĖNAITĖ. *Photography and Autobiography: Visual (re) construction of Personal Narratives.* How visual elements change the way reader understands written text and how it helps to transform personal narrative? While reading a few different types of autobiographies, it is clear, that photos can form a whole different narrative, despite its relation to the text (page 33).

Mindaugas PELECKIS. *„Don't Worry We Will Not Die We Know How to Survive“*, says the most famous member of Ainu nationality – singer Oki Kano. An essay on language and survival (page 38).

Vaclovas MIKAILIONIS. *Shall We Get the Royal Gift?* As Vilnius 700 anniversary is approaching some question arise. Lithuania was acknowledged as kingdom (before 1413) and eventually turned into a Grand Duchy. Thus Lithuania should be treated as a former kingdom (page 42).

I am a Man Who Plays. TV producer Laurynas ŠEŠKUS talks about commercial and non-commercial art with Jūratė STAUSKAITĖ (page 49).

Virgilijus ČEPAITIS. *Letters to the Power.* After Lithuania gained its independence many things have changed but has protection of heritage has not changed. Polemical notes (page 53).

Bronius GENZELIS. *A Reflection of Past in the Present.* What Possibilities of Action Existed in Soviet Lithuania. Reminiscence s of philosopher and political activist of Sąjūdžio movement (page 61).

Laima PETRAUSKIENĖ. *Real and Imagined Stories of Sleževičius Family House.* A history of a well-known house in Kaunas. The author claims that a lot have been hidden for different reasons about this object (page 61).

Violeta RUTKAUSKIENĖ. *A Silenced History – the Red Lie in the Contexts of Baseness.* Lithuanian history of WW II is still discussed using the materials provided by Soviet structures of repression, and KGB in particular. No one so far Dred to research the story of Kaunas museum employee Baleniūnas who rescued Jews during WW II. This issue is related to the question of his rehabilitation as well (page 72).

Rimantas JOKIMAITIS. *Masters of Death and Their Footprints in Lithuania or Once Again Facing the Past.* Historian's notes on the book Masters of Death by Richard Rhodes (page 81).

Juozas BRAZAUSKAS. *Let's Look for Truth Instead of Victories, Will teachers become followers of Socrates?* About the book by Algis Mickūnas School, Teachers, Pupils (page 91).

Krescencija ŠURKUTĖ. *Pride and Prejudice.* Ironical essay on Lithuania's cultural and political life (page 93).

**Some Kultūros barai articles
and translations in eurozine
(www.eurozine.com):**

Skaidra TRILUPAITYTĖ

Can we track what makes humans happy? (En) (Lt)

Lithuanian scientists are working on a formula for happiness. Their biometric measurements of feelings and emotional states propose to improve lives. But smart governance linking efficiency with happiness might have repercussions, says Skaidra Trilupaitytė. In a pandemic-tainted world, tracking and advanced lie detector tests could have questionable political uses.

Karl SCHLÖGEL

This mess of troubled times (En) (Lt)

The processes set in motion by the disintegration of the socialist economy in eastern Europe eluded all analytical frameworks. It was a time of 'wild thinking', in which received ideas were reconsidered and values re-assessed. We are still living through this troubled era, writes the historian of the Soviet Union Karl Schlögel.

Joshua FARLEY, Almantas SAMALAVIČIUS

Where now for economics? A conversation with ecological economist Professor Joshua Farley (En) (Lt)

Maths-based economics seems to be stuck in something of a rut. Almantas Samalavičius, editor of Eurozine partner journal 'Kultūros barai', spoke to Professor Joshua Farley, an ecological economist at the University of Vermont (UVM), about the failure of mainstream economic thinking to explain economic reality, and why the dominant discourse nevertheless remains so powerful in academia.

Diana GEORGESCU

The Romanians are coming'. Emerging divisions and enduring misperceptions in contemporary Europe (En) (Lt)

Following changes to UK immigration law in 2014, the documentary 'The Romanians are Coming' promised the truth behind the headlines. Diana Georgescu finds a more troubling picture of Romanians, tied up with longstanding prejudices applied to eastern Europeans generally and Romani people in particular.

Aleida ASSMANN

Go East! (En) (Lt)

Stephen Holmes and Ivan Krastev argue that illiberal politics in central and eastern Europe should be understood primarily as a reaction to the 'imperative to imitate' the West after 1989. But to downplay the ideological substance of the new authoritarianism is reckless in the current situation, responds Aleida Assmann. Recalling the contribution of eastern European dissidents to Europe's culture of human rights offers a corrective to the damaging myth of the 'victorious West'.

Håkan FORSELL

Cracks in the future. On 1989 and historical time (En) (Lt)

The anachronistic appearance of the post-communist world fascinated westerners visiting eastern Europe after '89. As Håkan Forsell puts it, the East offered the image of a 'future that would never happen'. Four decades of totalitarianism were rapidly forgotten by the seekers of 'true Europe'.

Samuel ABRAHÁM

Intellectual paths in central Europe. An idealistic Havel, a cynical Orbán, and a compassionate Walter (En) (Lt) (Cy)

How can intellectuals of central Europe maintain their moral principles and independence, yet support democracy, in an age when the region is again traversing a rocky road paved with nationalism and populism?

Richard SAKWA

Back to Cold War and beyond (En) (Lt)

Instead of overcoming the division of East and West after 1989, the West embarked on a programme of expansion and Russia began to create an alternative world order. Yet as economic power shifts from the Atlantic to the Pacific basin, this is just one aspect of the current clash of world orders.

SRTR fondas 2021 m. *Kultūros barų* projektui „Kultūros akistata su *force majeure*“ skyrė 31000 eurų, o projektui „Telkiamasis kultūros vaidmuo“ – 34500 eurų

SRTR fondas remia rubrikas: Rūpesčiai ir lūkesčiai, Problemos ir idėjos, Nuomonės apie nuomones, Kūryba ir kūrėjai, Apie knygas

www.eurozine.com

Svarbiausi straipsniai apie Europos kultūrą ir politiką

Eurozine yra internetinis žurnalas, skelbiantis esė, straipsnius ir interviu svarbiausiomis mūsų laikų temomis.

Europos kultūros žurnalai pasiekiami pirštų galiukais

Eurozine yra svarbiausių Europos kultūros žurnalų tinklas. Jis jungia ir remia daugiau nei 100 žurnalų – savo partnerių bei asocijuotų leidinių ir institucijų iš visos Europos.

Nauja transnacionalinė viešojo erdvė

Skelbdamas geriausius žurnalų – partnerių straipsnius įvairiomis kalbomis, Eurozine atveria naują viešąją erdvę transnacionaliam bendravimui ir diskusijoms.

EUROZINE

Geriausi straipsniai iš visos Europos

Spaudė akcinė bendrovė *Spauda*, www.spauda.com

Laisvės pr. 60, 05120 Vilnius

Tiražas 2090

Kaina – 1,45 Eur

Tatjana
KAZIMIERIENĖ
Gelmė I. Ofortas,
akvatinta. 2018
Iš parodos Vilniaus
rotušėje

Kaina – 1,45 Eur
KULTŪROS BARAI 2021. Nr. 5 (676), (1–96)
Indeksas 5031

ISSN 0134-3106

9 770134 310009